

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Володимир-Ігор ПОРЕНДОВСЬКИЙ

У КІГТЯХ СТЕПЛАГУ

КЕНГІР 1949 – 1954

Львів
Видавництво "СПОЛОМ"
2005

ББК ТЗ(2)7-3,013

П 591

УДК 94:329.17(47+57)(093.3)

Спогади визначного діяча українського визвольного руху, ОУН та УПА Володимира Порендовського знайомлять читача із важкими буднями українських політичних в'язнів у сталінських концтаборах.

Автор, зокрема, розповідає про Кенгірське повстання – одне з найбільших повстань в'язнів у системі ГУЛАГу.

Малюнки до книги (Частина I “Етап”, Частина II “Розвод”, Частина III “Взятіє третього лапункта”, Частина IV “Ваніно”) виконала Клавдія Маслей

© Клавдія Маслей, малюнки в тексті, 2005

© Ольга Сало, обкладинка, 2005

© Володимир-Ігор Порендовський, 2005

© Центр досліджень визвольного руху, 2005

ISBN 966-665-296-X

*Володимир-Ігор Порендовський
(Львів, осінь 1943 р.)*

ПРО АВТОРА

Володимир-Ігор Порендовський народився 29 грудня 1921 р. в с. Ворвулинці Заліщицького повіту на Поділлі. Батько Іван – начальник залізничних станцій Ворвулинці, Печеніжсин біля Коломиї, Ходовичі біля Стрия. У 1933 р. батька переносять до Дирекції Залізниць в м. Станиславів, а за пів року до Бюра Контролі Доходів Залізниць в м. Бидгощ на заході Польщі. З вибухом війни родина переїжджає на Волинь, а по кількох місяцях до м. Станиславів, де батько працює черговим по станції Хриплін. Володимир вчиться в гімназіях в м. Стрий, Станиславів, Бидгощ, с. Збоїська під Львовом. Малу матуру здає екстерном в м. Торунь на заході Польщі. Остаточо закінчує освіту в середній школі №10 в м. Станиславів.

У червні 1940 р. батьків вивозять на Сибір. Володимир у той час стояв в черзі за черевиками у Львові й так тоді не потрапив на Сибір. Батьки у 1947 р. повертаються із Сибіру до м. Ополе в Польщі, про це Володимир довідується щойно у 1956 р.

Брат Лев народився у 1916 р. в м. Суха на південь від Кракова. З вересня 1939 р. вчителює на Волині, заарештований на початку 1941 р. Осінню 1941 р. jako уроженець західної Польщі потрапляє до польської армії Андерса, а звідти до США. Сестра Ольга 1919 р. нар., після вересня 1939 р. вчителює на Волині, під кінець війни потрапляє до Німеччини, а звідти до США.

У 1940-1942 роках Володимир вчителює на Волині (район Олександрія Рівненської обл.). В липні-вересні 1941 р. бере участь в організації Українського Війська в м. Клевань і Обласної Управи Української Народної Міліції в м. Рівне. Після розгону цих українських установ повертається до шкільництва, іноді працює перекладачем німецької мови в українських та німецьких установах.

Літом 1943 р. переїжджає до Львова, в 1943-44 роках вчиться на відділі будови доріг та мостів Львівської Політехніки,

одночасно діє в підпіллі як шеф зв'язку Крайового Військового Штабу УПА-ЗАХІД ("Вовк"). В 1945-1946 роках співпрацівник Головного Осередку Пропаганди ОУН ("Семенюк"), а в 1946-1947 роках – редактор видань Крайового Проводу ОУН Закерзоння ("Гордій", "К. Вірлинів"). В кінці серпня 1947 р. відходить на еміграцію, деє біля 10 вересня заарештований в Чехії, переданий до ССРСР, початково трапляє на Луб'янку в Москві, а відтак в кітмі Опергрупи МГБ УССРСР в тюрмі на Лонцького у Львові. Засуджений на 25 років лагерів, перебував в спецлагерах Степлаг (Кенгір), Берлаг (Магадан), Озьорлаг (траса Тайшет–Лена).

В 1956 р. батьки стараються про передачу сина Володимира до Польщі. Справу розглядають три роки, батько помирає з горя в 1958 р., в квітні 1959 р. Володимир разом з цілим потягом в'язнів потрапляє до тюрми в м. Іновроцлав на заході Польщі. В травні 1959 р. звільнений, вчиться на вечірньому відділі Політехніки в м. Глівіце (інженер-електрик), працює на залізниці при контролі апаратури тягових підстанцій. В шістьдесятих роках під псевдонімом "В. Порада" публікує в "Нашій Культурі" (додаток до "Нашого Слова" у Варшаві) цикл нарисів з ділянки народного дерев'яного будівництва. Від 1986 року на пенсії, живе у Вроцлаві.

ВСТУПНЕ СЛОВО

Спогади про перебування в лагерах ССРСР автор писав довгі роки спочатку тільки для родинного вжитку, збираючи у закамарках пам'яті найважливіші факти з історії нашого й не тільки нашого народу. Автор не мав доступу до інших спогадів з того часу, і тому не зміг перевірити дат, прізвищ, назв тощо. Завдяки тому й спогади є більш безпосередні, не порушені через інші інформації, які, на жаль, під впливом часу можуть дуже мінятися.

Автор свої спогади почав писати власне від опису самого страйку в Кенгірі у травні – червні 1954 р. Не було колись можливості надрукувати, тож автор, очікуючи на нагоду їх видання, додав ще кілька частин. У частині "Етап до Кенгіра" вмістив деякі найважливіші спогади з попередніх років свого життя, щоб не загубилися вони в пам'яті, а це трохи погіршило "естетичну" структуру спогадів, у зв'язку з чим автор просить у читачів та критиків вибачення.

Автор спеціально ставив закінчення "и" в родовому відмінку однини іменників жіночого роду, маючи надію, що незабаром й український правопис офіційно повернеться до розрізнювання родового й давального відмінків цих іменників. Автор вживає слово "лагер", а не "табір" для підкреслення нелюдності цього жахливого винаходу ХХ ст.

Згідно зі світовою практикою та практикою переважної частини сучасної української преси автор використовує скорочення "ГУЛАГ" а не "ГУЛаг" або "ГУТаб" для оптичного підкреслення в текстах жорстокости цієї системи.

Частина I

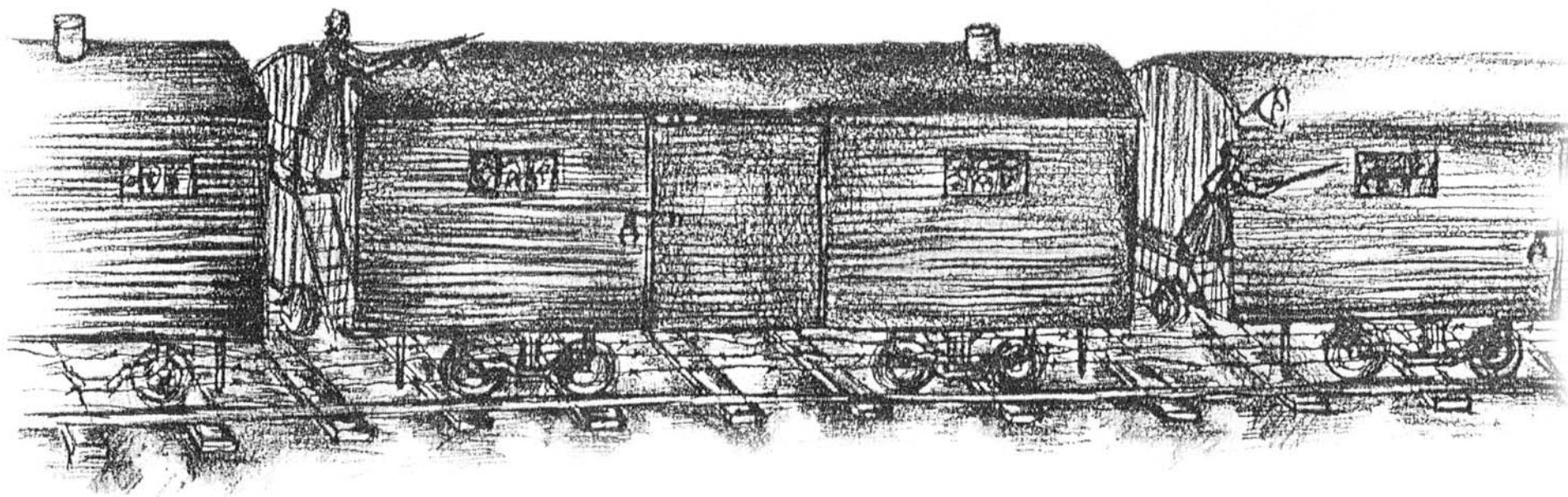
ЕТАП ДО КЕНГІРА

СЕМ

Нарешті скінчилися допити, провокації, обіцянки, недоспані ночі, ізоляція від товаришів по недолі, карцери, голодування, лайки та насмішки, підозрювання кожного, що, може, він є причиною інформацій, що ними шантажує слідчий. А крім цього, страшна нудьга. Львівська тюрма на вулиці Лонцького – це не тільки слідча тюрма МГБ Львівської області. Це також була внутрішня тюрма операційної групи МГБ УССР, яка постійно діяла у Львові. Це була та операційна група, що керувала всіма провокаціями проти нашого підпілля. Її начальником був полк. Шурубалко, його заступником – полк. Терентьєв, одним із найхитріших слідчих – майор Клименко.

Найважче було зі слідчими-“земляками”. Вони старалися перед начальством зі всіх сил довести, що якнайкраще дбають про інтереси “необ’ятної родини” та що вони навіть краще від “істинних руских” поборюють зненавиділих “самостійників”. “Земляки” краще знали подробиці нашого життя, без свідків навіть вдавали оборонців української мови, оповідали якісь небилиці про переговори з Проводом підпілля. Але в їхніх очах війська МВД, МГБ, вони самі, всі ці операції погромів, знані як “червоні мітли”, “сталінські діти”, масові арештування, смерть тисяч молодих хлопців, дівчат по криївках, лісах та полях від рук операційних груп МГБ та військ МВД були тільки акціями “янголів” у радянських мундирах для захисту мирного радянського населення від “терору” підпілля. Важко було слухати, як полк. Шурубалко бездоганною українською мовою переконував себе й допитуваних у “справедливості та гуманності радянської влади та невдячності підпілля”.

Слідчі-росіяни принаймні не вдавали захисників правди. Один із них насміхався: “Єщо пять лет – і на вашем хахлацком

язикі нікто і гаваріть не будет”. Другий відвчерто говорив: “Крути чи верти – і так нічого не вдієш. Ти вже давно засуджений на 25 років, а я тебе мушу тільки оформити” – або: “Ти інакше співав би, якщо би тепер в ССРСР була кара смерті”. Для нього назва підпільного журналу “Ідея і чин” була смішна, тому що в російській мові слово “чин” споріднене зі словом “чиновник”, а не зі словом, що означає дію, подвиг. Легше було переносити ці респілки росіян, ніж фарисейські тиради “земляків”. Але нарешті це все минуло, і по кільканадцятьох місяцях ізоляції я потрапив до спільної камери.

Найгіршими були для мене зимові місяці 1947 – 1948 років під час перебування в карцері в пивницях тюрми на вул. Лонцького у Львові. Попереднє перебування на Луб’янці в Москві було свого роду “курортом”. Слідчий запевнював, що робить це для добра слідства, що нема більше вільних камер. Усі камери на Лонцького не мали ліжок, бо “країна в руїні після війни, тому не маємо грошей на ліжка для ворогів народу”. Але в “нормальних” камерах були дерев’яні підлоги, а в карцері тільки бетон, до того ж вічно мокрий. Я не мав теплої одежі. Не було жодного ліжка, стільця. Об одинадцятій годині вечера наглядч відчиняв двері й дозволяв узяти з коридора щит, щобто дві збиті дошки, які можна положити на підлогу й спати на них. Ранком, о п’ятій годині, “падйом”, щобто побудка, вставання, і цей щит я мусив винести на коридор. Але й цього спання майже не було. Слідчі залобки викликували на допити серед ночі. Важко було вдень спати на бетонній пілозі. Не було й це дозволено. Укінці я навчився спати на своїх півчеревиках (не подобається мені цей “полуботінок”, що кажуть нам вживати правописні словники): один півчеревик під бік, другий під коліна, кулак під голову. Вдавалося деколи так подрімати кілька годин, доки не спостеріг цього наглядч. Криком піднімав та й ще додавав “по-батьківськи”: “Не спи на бетоні, а то скоро й ноги витягнеш”. Цілою стравою був киг’яток і кусник хліба раз на день. Баланда щотретій день. Раз навіть наглядч шепнув до мене: “За що так тебе?”

У цей час я не признавався до свого справжнього прізвища, не знав, що МГБ вже давно має не тільки мої особисті документи, але навіть родинні знімки й показує їх арештованим. Пізніше я довідався, що слідчі списували “комісійно” протокол (у “комісії” мусило бути щонайменше двоє чекістів), що допитуваний під час слідства кинувся на слідчого і тому покараний десятьма днями карцеру. Відтак фабриковано новий протокол до часу примушення в’язня підписувати потрібні для МГБ зізнання.

Минули трагічні дні карцеру. Прийшла нормальна одиночка. Дерев’яна підлога, на котрій і вдень можна було деколи подрімати. Нормальна баланда. Цілі тижні, місяці без допитів. Слідчий збирав нові докази. Одинокую “лектурою” були “Правила поведінки в’язня” (певна річ, російською мовою), що висіли на стіні камери. На самоті я завдавав собі різні загадки, різні ворожби на підставі кількості поодиноких літер, голосних чи приголосних, великих чи малих у тексті правил. Була теж утіха з відвідин малої мишки, що вночі виповзала з маленької шпарки в підлозі. Я зоставляв з обіду кусочок вареного буряка й міг довго обсервувати її поведінку. Відсував такий кусок буряка з кожним днем чим раз далі від дірки. Мріяв, що мишка прийде до мене, не буде мене боятися. Не думав їй нічого злого вдіяти, але мишка не довіряла. Була мудріша від людей і навіть від деяких в’язнів, яким видавалося, що фарисейські слова чекістів є щирими.

Першим, хто попав до моєї камери, був хлопчина років вісімнадцяти, на прізвище Рєзніков, учень десятого класу російської школи у Львові. Батько його був заступником начальника управління лагерів Львівської області, а перед тим був начальником якогось лагпункту на Колимі. На моє запитання, за що його арештували, відповів, що за “СЕМ”. “СЕМ” – це по-російськи “сім”, і я жартома запитав його: “А почему не восемь?”. Я довідався від нього, що “СЕМ” – це скорочення назви нелегальної єврейської організації “Союз єврейської молоді” та що ця організацію заснувала студентка зі Львова. Батько дівчини був генералом і прокурором у Берліні в советській окупаційній

зоні, але сім'я проживала у Львові. Арештували кільканадцять осіб. Було це весною 1949 року. Дивнії діла твої, Господи! Найліпшим приятелем Резнікових був Владімір Беляєв, автор знаних антиукраїнських чекістських публікацій “Стара фортеця”, “Під чужими прапорами”. Можна собі уявити збентеження тих чекістських родин, коли їхні діти нехтують майбутніми кар’єрами в імперії та йдуть за покликом шляхетних почуттів обороняти своє принижене національне обличчя. Резніков оповідав мені й про Колиму. Навіть чекісти називали “зеків” (скорочення “з/к” від російського слова “заключонний”, цебто в’язень), “доходягами”, цебто такими, життя котрих уже доходить до кінця. Не сподівався я, що так скоро доведеться й самому бути “доходягою”, доведеться, на щастя недовго, побувати й на Колимі.

Резніков був людиною начитаною, добре знав російську літературу, але не знав української мови. Не мав він жодного національного виховання. Я розповідав йому, а пізніше теж багатьом євреям у лагері їх старовинну історію на підставі оповідань зі Старого Завіту. Почули вони перший раз від мене про Соломона, Давида, братів Маккавеїв, Вавилонську неволю тощо. Розповідав їм про Франкового “Мойсея”. Я здобув серед них симпатію та навіть приятелів. Уже пізніше в лагері підійшов до мене старший єврей і запитав: “Ви, напевно, єврей, але боїтеся признатися. Не бійтеся, ми про це нікому не скажемо, а допоможемо Вам”. Я заперечував, а він не міг зрозуміти моїх пояснень, що християнську релігію заснували апостоли-євреї, що Христос як людина теж був євреєм, що Палестина для християн теж є Святою Землею.

Наші слідства були закінчені, й по кількох тижнях потрапили ми до камери, де сиділо кільканадцять осіб. Був серпень 1949 року. Я вперше зустрівся з нашими в’язнями, цікавий був, що діється на волі, у підпіллі. Більшість в’язнів була переконана, що незабаром вибухне третя світова війна й що всі ми вийдемо скоро на волю. Дехто мріяв про якнайшвидший виїзд до лагеру, бо, мовляв, якщо вибухне війна, то чекісти вистріляють нас так, як це зробили в червні 1941 року. Мої завваги, що ще багато

років мусимо витерпіти в лагерах, що війна не так близько і що тепер відстань від Львова до кордону советської імперії сягає не ста, а десь півтори тисячі кілометрів, викликали обурення. Я мусив мовчати та переконати себе, що з психологічної точки зору краще не підривати коренів надії, цієї всемогутньої зброї всіх рабів та скривджених.

Дні минали в розповідях про слідства, арешти. Із сірників на підлозі ми укладали плани своїх міст, сіл.

Дуже цікавою людиною був чоловік 40 років. Він визнав, що був обласним чи крайовим провідником мельниківської ОУН. Оповів нам епізод із часів німецької окупації. У якомусь містечку північної Львівщини (Радехів? Сокаль?) його арештувало гестапо. Допит почали з “дружніх” розмов за склянкою чаю. Незадоволений гестапівець замкнув його в маленькій комірці, що була вбудована в “салоні”. Під час розмови за чаєм наш оповідач непомітно сховав чайну ложечку своєї кипені. Уночі цією ложечкою розібрав стінку комірки та втік через вікно. За радянських часів під іншим прізвиськом працював у бюро будівельних проектів у Станіславі. Недавно послано його у відрядження до Києва й арештовано у поїзді Львів – Київ. Бував він часто в Києві й багато оповідав про нашу столицю. Він теж уклав нам із сірників схему вулиць Києва.

ГОЛОВА СІЛЬРАДИ

Сумні, повні трагізму були сповіді деяких в’язнів у камерах. Не всі оповідали. Дехто був такий приголомшений своєю долею, що цілий час мовчав. Кружляли інформації, що діють у підпіллі провокаційні боївки СБ (Служби Безпеки), організовані МГБ, і що потрапитися в їхні руки – це найбільше нещастя, яке може трапитися. МГБ звільняло деколи цілу групу в’язнів або організувало для них втечу з-під конвою, щоб таким чином дати можливість своєму агенту повернутися в підпілля. Підозріння у зраді падало на невинних, а провокатор, що їх “викрив” перед підпільною СБ, діяв безкарно.

З пізніших оповідань волиняків стало очевидним, що це МГБ через свого провокатора в підпільній СБ передало відомості про нібито співпрацю з МГБ крайового провідника “Далекого” на Волині. Дійшло до того, що частина підпілля вважала “Далекого” за зрадника, а друга частина – за невинного. У ході слідства МГБ спеціально зазначало, що хтось є учасником ОУН – УПА “чупринковського напрямлення” або “далековського напрямлення”, хоча в підпіллі таких окреслень не було. Пізніше виявилася ця провокація МГБ й дійшло до нормального підпорядкування всіх волинських підпільних груп “Тарасові Чупринці”. Сумні й трагічні були (та й тепер ще є) спогади про ті часи, як, зрештою, і вся наша історія.

Советське МГБ спеціально поширювало чутки вістки про свою найкращу в світі обізнаність. З перспективи часу не дуже-то доцільним видається затаювання перед рядовими учасниками визвольного руху яскравих випадків провокацій МГБ, діяльності фальшивих боїв СБ, шантажу. Ці рядові члени попадали в “обійми” чекістів не приготовані до щоразу нових жандармських методів вірних синів Держинського.

У Львові теж існувало кілька груп фальшивих боїв СБ. Свої допити провадили в різних мешканнях, обвинувачували допитуваного в тому, що він є провокатором, сексотом. Так опергрупа МГБ УССР одержувала потрібні їй інформації.

МГБ зорганізувало у Львові продаж фальшивих паспортів. Якось перекупка на базарі була посередником між “добрим знайомим” та покупцем. Треба було тільки подати свої видумані особисті дані та знімку. На другий день за якусь там суму грошей перекупка продавала вже готовий паспорт. Тепер для слідчих не було вже жодних труднощів. Знали вже особисті дані, мали знімку, чекали на прописку, слідкували, з ким спілкується підозрюваний, та у відповідний момент арештовували. Але “доброго знайомого” теж засудили: частину паспортів він не реєстрував в МГБ, щоб присвоїти собі частину грошей.

У перші повоєнні роки чекісти намовляли полонених німців до героїчного усунення “п'ям” своєї біографії. Організували

їм втечу та намовляли до переходу до УПА, щоб у відповідний момент одержати від них потрібні інформації. Дуже докладно оповів нам свій шлях до камери тюрми на вул. Лонцького голова сільради з якогось села на Рогатинщині. Мабуть, це був Стратин чи сусіднє село. Прізвища голови не пам'ятаю.

У першій половині 1949 р., може, на початку весни МГБ зорганізувало напад кількох тисяч чекістів на декілька сіл Рогатинського району. В одному із сіл, де був великий будинок школи, навчання припинили, а в школі зробили штаб операцій та тимчасову тюрму. Там тримали сотні людей, допитували, декого випускали, а більшість вивозили до Рогатина, а пізніше до Станиславова, що тепер називається Івано-Франківськом. По селах і лісах тисячі солдатів зі зброєю та шупами (щуп – це металевий прут довжиною десь із два метри) – найновітнішим “винаходом” МГБ – переривали всю землю в пошуках підпільних криївок. Розкопували підозрілі місця, у більшості хат розбирали печі, бо в якомусь селі знайшли вхід до криївки в печі. Розбирали цілі стодоли, тому що десь колись знайшли криївку, яка мала вхід під долішніми фундаментними балками стіни стодоли. Викидали зі стодол усе сіно, солому, гній, з пивниць – картоплю, шукаючи входу до криївок. І вивозили цілі родини на найближчу залізничну станцію для переселення на Сибір (у номенклатурних документах це тільки “спецпереселенці”, так само, як лагерники, що працюють на підставі договору підприємства з МВД, – це тільки “спецконтингент”). Усі села були оточені щільним ланцюгом засідок, як і всі доріжки та стежки, що провадили до лісів. Легше було перейти “залізний кордон” на границі Чехії та Німеччини, ніж дістатися з одного села до іншого під час такої чекістської операції.

По кількох днях операції арештували й нашого голову сільради. Наперед потримали в школі одну добу, а опівночі покликали на допит. Допитував заступник начальника МГБ Рогатинського району (прізвища не пам'ятаю, тож для кращого розуміння розповіді назв'яю його майор Пархомов). Очевидно, начальник говорив по-російськи, але замість “председатель”, що

російською значить “голова”, звертався до арештованого “галава”. Наш голова відповідав по-українськи. Діалог більш-менш виглядав так:

– Чому ж ти, голова такої великої сільради, ніколи не зайдеш до мене, щоб я тобі поміг? Та ж твоє село найбільш бандитське в нашому районі.

– Я хочу спокійно жити, не хочу мішатися до політики. Заготовки та обов’язкові поставки село виконує вчасно. Я жодних бандитів в селі не бачив. Вечором не виходжу з хати, бо це небезпечно.

– Щось ти крутиш, голово. А хто їм дає їсти? Напевно, приходять і до тебе, а ти мусиш їм давати. А поможеш нам, то й ми поможемо тобі. Ти скажеш, хто їм дає їсти, ми зробимо засідку, зловимо їх, і буде спокій в селі.

– Чого я маю підглядати в чужі вікна? Що ви від мене хочете? Добре, що я згодився бути головою сільради, а то ніхто не хотів бути, а тепер ви мене чіпляєтесь.

– Ей, голово, якби ти був чесною радянською людиною, то бандери тебе давно повісили б, як це зробили в кількох селах.

– То значить, що я маю так поступати, щоб мене повісили?

– Ні, вони були дурні, поступали так, щоб усі знали, що вони нам доносять. А я тебе навчу так, що ніхто не буде знати. І так позбудемося бандитів у селі. От вечором згаси світло у своїй хаті, стань збоку вікна і стеж, до кого вночі заходять підозрілі люди. У твоїй хаті, я сам бачив, вікна на три сторони, видно з кільканадцять хат. А відтак нам донесеш.

– Що, я маю бігти вночі до району й вам доносити?

– Але ж ні. Ти кожного тижня буваєш в Рогатині зо два рази. Найкраще приходь до мене тоді, коли в нас є нарада у райвиконкомі. Вдавай під час наради, що мусиш вийти за потребою, й забіжи до мене. Райвідділ МГБ поруч райвиконкому. Це буде тривати всього три мінути. Але заходь тільки до мене. Моє прізвище Пархомов, кімната номер п’ять. Заходь тільки до мене, бо ж ті кляті бандери мають свою людиною в нас, а ми не знаємо хто. От я тобі напишу на карточці: “Майор Пархомов,

кімната №5”. Візьми цю картку. Чого боїшся? Якщо боїшся, то я сам всуну її в твою кишеню.

– Але ж пощо мені це все? Я краще зречуся функції голови сільради.

– Ей, не плети дурниць. Йди додому, нарешті виспись й роби так, як я тобі кажу. Тоді все буде добре.

– А як я піду додому? Усюди стоять солдати.

– У твоєму селі вже два дні нема жодних солдатів. Там, мабуть, бандери вже збирають харчі, а то ми їм цілий тиждень не давали виходу з лісу. А тут тебе мої солдати виведуть за село.

І дійсно, майор покликав двох червонопогонників, щось прошепотів їм. Пішов наш голова з ними. У жодній хаті нема світла. Вивели за село. Довкола села бовваніли групи солдатів на засідках. До свого села, може, з три кілометри. Минув кілометр. Ніде живої душі. А чого ж тут жахатися? Парубком не раз ходив цією дорогою. А тепер дочекався того, що й біля свого села треба всього боятися. При дорозі декілька дерев та кущів. Може, оминуть це місце? Але як? Якщо там сидять більшовики, то подумують, що це втікає підпільник, і можуть застрелити. Краще йти сміло. Ось уже й кущі. І нагло оклик:

– Стій! Хто йде? Кличка?

– Яка кличка? Я голова сільради з (назва села), йду додому. Мене випустили з-під арешту зі штабу.

І появились перед ним двоє – зі зброєю, одягнені в різну одежу. На перший погляд, повстанці.

– Як це вночі випустили тебе з-під арешту? У всіх селах більшовики.

– Ми тут робимо засідку на них, а голова сільради свobodно попівночі spacerи собі влаштує. Мусимо тебе, як підозрілого, забрати до нашого командира.

– Але ж друзі, що ви в мене хочете? Просидів три дні в арешті без хліба, а ви ще десь мене забираєте?

– Нічого, перевіримо та й пустимо. Але до свого села не маєш пощо вертатися: там більшовики. Хіба що маєш від них перепустку, якщо ти сексот.

Зав'язали йому очі якоюсь шматою, руки зв'язали дротом. І повели на шнурку через поля. Крізь зле зав'язані очі побачив, що ведуть до хат рідного села, що під лісом. Привели на обійстя його далекої тітки. Сховали в тіні. Один із них підійшов до хати, застукав у віконце. За кілька хвилин вибігла з хати дівчина.

– Веди до командира, зловили сексота.

Повела до стайні. Наш голова відчуває, що відгортають гній, відчиняють скриньку, що становить замасковані дверцята до підземної криївки-кімнати. Втягають його по кількох східцях. Доперва тут розв'язують йому очі. Руки далі зв'язані. За столом сидить якийсь старшина в поясах, з пістолетом. На стіні тризуб.

– Друже командире, зловили сексота, голову сільради з (назва села). Вертав зі штабу в (назва міста).

– Зробити ревізію.

Шукають по кишнях. Знаходять карточку.

– Друже командире, ось карточка з прізвиськом начальника МГБ з Рогатина.

– Друже командире, я вам усе докладно розповім, як це було. Якби я був сексотом, то чи носив би якісь карточки в кишені? Усі довкола знають, що я помагаю нашим, що я збираю харчі для наших, але вас я ніколи не бачив. Мене знає особисто провідник (прізвисько), станичний (прізвисько), кущовий (прізвисько).

– Може бути, але ми мусимо це все перевірити. Ось пишемо протокол, а відтак справдімо.

І почав оповідати голова, як це він та ще кілька господарів у селі збирають гроші, харчі, як їх передають підпільникам.

Командир сказав протокол підписати та дав наказ запровадити нашого голову до кущового, щоб це все підтвердити.

І знову зав'язали голові очі, вивели на шнурку з криївки й повели вниз у напрямку до знайомих уже нам кущів. Важко йшлося по зораному полі, проводирі дуже спішилися. А коли вже були при кущах, нагло крик:

– Стій, а то стрілять буду!

Почулися автоматні черги, зашипіли ракети, і зробилося ясно мов удень. Хтось нашого голову штовхнув у рів, і той упав у грязюку.

Пішли до нього, розв'язали очі, й побачив він перед собою майора Пархомова з кількома солдатами.

– От дивися, голова. Тільки я його випустив, а він одразу до своїх бандюг побіг. Ану, наложіть йому наручники. Заберемо його в район, а то ще нам втече з нашого штабу.

– Товаришу майоре, бандити згубили торбу, а в ній якийсь протокол, але самі бандити втекли, – рапортують солдати.

Відбувся відкритий суд над головою й над тими всіма, про яких він згадував у “протоколі”, що помагають збирати харчі та гроші для підпілля. Протокол був головним доказом вини.

Голова сільради на суді заявив, що все, що у протоколі, – це неправда, тому що він боявся підпільного СБ й видумував свою участь в підпіллі, щоб уникнути смерті. Але суд вдавав, ніби це протокол правдивого підпільного СБ. Проте дали всім тільки по десять років – “дитячий строк”, як пізніше говорили в лагері.

Таку провокацію в'язні називали “бочкою” або “відбиванкою”.

Багато жертв попало в цю примітивну пастку. Чому ж ніхто голосно не перестеріг, що щось таке може статися? Та ж не раз енкаведисти передягалися на повстанців і нищили по селах, хатах, але якось люди вміли розпізнати фальшивих партизанів...

Про справжню мету криївки у своєму господарстві, мабуть, і не знали його господарі. Чи їх також пізніше арештували? Цього голова сільради не знав.

КАФА ХХ СТОЛІТТЯ

У Львові, крім звичайного обласного суду чи виїзних сесій Верховного суду Української ССР, діяло кілька військових трибуналів між іншим Прикарпатського військового округу (ПрикВО) Советської армії, ПрикВО Прикордонних військ МВД ССР, ПрикВО внутрішніх Військ МВД ССР та навіть Львівської залізниці. Кожна така інституція мала своїх слідчих, прокурорів, свою внутрішню тюрму, і всі вони продукували справи на щоразу нових ворогів народу – рабів найбільшої у світі імперії ХХ століття. Тисячі офіцерів після закінчення війни,

замість переходу до звичайної, нормальної праці з відбудови зруйнованого краю, вступали до загонів людоловів, спеціалістів із перетворювання вільних людей на “зеків”, рабів тільки тому, що Луб’янка з ГУЛАГом добре платила за цю ганебну роботу й дозволяла дешево купувати у своїх чекістських крамницях.

Якщо когось арештували у Львові, то родина не знала, хто “забрав” його і в якій тюрмі він знаходиться. По кількох тижнях мандрівок різними прокуратурами та кабінетами МВД, МГБ одержувала якусь непевну інформацію. Минав час. Арештованого судили, але ніхто з близьких не знав, коли і хто судив, а родичів відтак вивозили в Сибір. Вивозили родини підпільників арештованих, засуджених, тих, що загинули в підпіллі або ще перебували в підпіллі чи діяли за кордоном. Якщо не вивозили родину якогось підпільника, то тільки тому, що МГБ мало підозру або інформацію, що до тої родини може хтось із підпілля ще навідуватися, а це буде нагодою для нових, ширших арештів. Не вивозили на Сибір родини членів дивізії чи поліції з часів війни, очевидно, тоді, коли не було підозри, що вони зв’язані з підпіллям.

Арештовані попадали до спецлагерів, а там дозволялося писати тільки два рази на рік, і то при ретельній цензурі. Багато арештованих узагалі не писало: боялися, що їхній лист призведе до нових арештувань. Часто про долю арештованого родина довідувалась по кількох роках.

Десь так близько 80 відсотків арештованих судили так звані “тройки” військових трибуналів, які вміли за лічені години “розглянути” кілька десятків справ. У 1947–1952 роках, коли була скасована кара смерті, давали 10 або 25 років, причому вирок на 25 років починали словами: “У зв’язку з указом про скасування в СРСР кари смерті”, неначе підкреслюючи, що якби в СРСР була кара смерті, то ми тебе ростріляли б.

Тільки деякі справи розглядали у звичайних судах – більше для пропаганди, ніж для добра справи: ось, мовляв, у нас є нормальні суди, навіть є адвокати. Це щось на зразок гітлерівського табору в Терезіно (Чехія), у якому євреїв тримали

на доказ того, що їх нібито змушують тільки працювати, хоча всі знали, що гітлерівський режим провадить найжахливіший злочин в історії людства проти всіх євреїв – від немовляти до найстарших – тільки за те, що вони євреї. Приблизно 10 відсотків справ розглядало заочно Московское Особое Совещание МГБ СССР” (Московська Спеціальна Нарада МГБ СССР). Важко сказати, чому деякі справи розглядало ОСО (так в’язні називали цю “нараду”). Мабуть, слідчі боялися, що під час суду “трійкою” арештований зможе відкликати свої попередні зізнання, довідатися, хто є донощиком, або зробити якусь іншу несподіванку. У моєму випадку, мабуть, тому, що мене попередньо допитували в Москві на Луб’янці. ОСО звичайно давало 10 років лагерів. Якщо комусь ОСО дало 25 років, то загал в’язнів вважав, що це є найгірший вирок, який можна собі уявити. По 25 роках ОСО могло продовжити вирок на дальші роки.

Зі слідчої тюрми на Лонцького засуджених в’язнів переводили до інших тюрем у Львові та Львівській області. Тут вони чекали на приділ лагерь, який визначав ГУЛАГ. В’язнів, чії справи розглядало ОСО, тримали здебільша в замку в Золочеві, переробленому на тюрму. Тут їм зачитувано вирок з Москви. Цілий вирок – це назва статті кодексу, цебто стаття 54, в моєму випадку пункти 1а та 11 та “строк” 25 літ лагерів. Без жодного пояснення за що. От таке собі звичайне повідомлення.

По якомусь часі (а це було від двох тижнів до місяця) засуджених перевозили до пересильної тюрми у Львові, що містилася в кількох будинках на Замарстинові, на північ від залізничної колії Львів-Головний – Львів-Підзамче. Важко нині відтворити атмосферу Золочева та Львівської пересильної тюрми. У Золочеві у великих замкових кімнатах тримали, може, по двісті в’язнів. Тут уже, як у “порядному” советському лагері, робили “прожарку” одежі для знищення есентуальних вошей. В’язні крадькома приносили з такої “прожарки” обручі з дроту, на яких вішали свою одежу на “прожарці”, а в камері ці обручі випрямлювали і в замкових мурах просвердлювали діри, щоб porozумітися з сусідніми камерами. Дірки затикали хлібом. Але

тепер ці дірки вже не мали жодного значення: усі вже були по слідстві. Такі дірки надавалися би на вул. Лонцького, щоб передавати необхідну інформацію під час слідства, але там наглядачі та камерні сексоти добре пильнували.

До перевезення в'язнів не вживали знаних у світі традиційних поліційних автомашин, так званих “чорних воронів”. Хитре МГБ переробило для цього кілька автобусів, замість вікон вставило бляху, зовні зробило якийсь невинний напис, наприклад “ХЛЕБ”, і перевозило в'язнів через місто так, що це не привертало жодної уваги перехожих.

У Львівській пересильній тюрмі вперше зустрілися ми з “битовиками”, цебто в'язнями, судженими за неполітичні справи. Вони виконували функції помічників наглядачів: роздавали хліб, кип'яток, баланду, розносили передачі. Вимагали з кожної передачі щонайменше одну десяту: мовляв, вони бідні й не мають родини. А серед наших в'язнів одна третина теж не мала жодних передач. Ці “побутовики” майже всі були немісцеві, говорили тільки російською мовою й поводитися в пересильній тюрмі, як у себе дома.

А тепер зробім собі такий розрахунок. Львів'яни інформували, що кожної п'ятниці з Львівської пересильної тюрми відходить цілий товарний поїзд політичних засуджених до лагерів у Сибіру, Казахстані, Воркуті, Колимі. У такому поїзді везли від тисячі до півтори тисячі в'язнів. Тепер можна підрахувати, скільки людей вивезли таким чином за 1944 – 1952 роки, цебто роки найжахливішого повоєнного терору МГБ: 8,5 року x 52 тижні = 442 тижні; 442 тижні x 1200 в'язнів = 530 000 в'язнів. Тільки з одної Львівської пересилки в етапах щоп'ятниці новітні людолови вивезли з Західної України півмільйона української молоді й старших людей. А в інші дні й в інший спосіб вивозили неполітичних.

У 1953 році, в час найбільших арештів політичних в'язнів, у спецлагерах було, мабуть, півтора мільйона в'язнів. Крім цього, мабуть, іще півмільйона перебувало в тюрмах та у звичайних лагерах в окремих “зонах”, що разом дає два мільйони політичних в'язнів. У кожному політичному лагері серед мужчин

українці становили половину, а серед жінок українки становили 90 відсотків. Отже, в 1953 році було щонайменше мільйон українців. Від цього мільйона півмільйона перейшло до лагерів через Львівську пересильну тюрму кожної п'ятниці.

В'язнів перевозили й спеціальними пасажирськими в'язничними вагонами, т.зв. “столипінами”. Столипін був колись знаним міністром-реформатором царської Росії перед першою світовою війною. Як це його прізвище перейшло на назву тюремного вагону? При пасажирських советських поїздах далекого слідування їхало два, а навіть три “столипіни”, але до перевізки мільйонів рабів треба було організувати цілі поїзди товарних вагонів. Возили й мене “столипіном” з Москви до Києва і з Києва до Львова в кінці 1947 року в окремому “купе”-камері “для слідства”. Везли кілька днів. Нічого не бачив, бо всюди стіни й ґрати. Вікна в коридорі замальовані. Одинокими супутниками були солдати, що кормили сильно солоною рибою, куском хліба й мискою кип'ятку, який давали три години після риби хіба згідно з режимним регламентом, щоб в'язень цілий час відчував або голод або спрагу.

З цієї моєї подорожі “столипіном” пам'ятаю два епізоди. Десь за кілька “купе” від мого плакало немовля, а мати-ув'язнена приспівувала, щоб його втихомирити. Приспівувала вона: “Ой ти, моє маленьке бандерівочко”. Така ж то наша доля, така ж доля поневоленого народу. Мама з немовлям у тюрмі на колесах. Возять її “для добра слідства” по внутрішніх тюрмах Москви, Києва, Львова.

Другий епізод – це тиха розмова двох солдатів у коридорі: “Ті зрадники батьківщини, та контра, ті бандери – це найгірша наволоч на світі. Це люди без жодного сумління. Ось Сапа дістав через них десять років, та й, мабуть, десь незадовго повезуть його в лагерь. Стояв на вахті, а один із тих бандерів утік. Рано провірка, а одного нема: в вагоні підрізав дошку. Утік бандюга, а невинний Сапа через нього сидить.” Слідчий, прокурор, суддя боялися виказати найменше співчуття “зрадникові батьківщини”, тому що боялися, що самі попадуть. Звичайний солдат, якого

присягою скували та примусили бути ворогом своїх громадян, боїться тільки, щоб самому не потрапити в лагерь.

Знані є в нашій історії базари невольників, зловлених під час наїздів з півдня, – Кафа, Феодосія, Синопа, Стамбул. Але це було в XVI – XVIII століттях, коли рабство, панщина вважалися нормальною справою. А тут “найпередовіша”, “найбільш прогресивна” імперія XX століття, яка вдягалася в ризи центру боротьби за визволення всіх народів світу, влаштувала в себе базари невольників, перед якими Кафа чи Синопа були тільки бліденькою мініатюрою. Замість лодоловів, що ганялися по селах України з арканами, появилися сотки тисяч енкаведистів, слідчих, а замість купців, що на базарі в Кафі дивилися в зуби та справджували м’язи невольників, появилася ГУЛАГ, що на підставі “дел” перепродував своїх рабів для різних трестів, як “Казмедьстрой” у Казахстані чи “Дальстрой” на Колімі. А советські залізничні возили кожного дня довжезні поїзди товарних вагонів з рабами по “неаб’ятной родіне”.

Попівночі одного дня (був це, мабуть, уже жовтень 1949 року), перевезли нас тюремними автобусами десь на дальші залізничні колії вокзалу Львів-Головний. Оточили кулеметами, треба було чекати тут на приморозку дві чи три години. Деякі в’язні пробували намовити всіх до атаки солдатів та до втечі. Але важко було домовитися в натовпі, котрий був змушений сидіти на землі. Натовп не дався намовити, не можна було свободно розмовляти, а горстка відчайдухів сама боялася скочити. Почало світати. На найближчу колію залізничники перевели спеціальний поїзд.

ТА Ж ЦЕ ОВЕС!

Ще в роках 1940–1941, при першій “зустрічі” з виселюванням на Сибір, люди вже знали, що коли на якійсь залізничній станції нагромаджено багато критих товарних вагонів та якщо біля тих вагонів пораяються якісь теслі з дошками, то це, напевно, приготують вагони для людей на Сибір. І тепер ми побачили на власні очі такий поїзд.

Вагони були так впорядковані, аби щотретій вагон мав гальмову будку. Якщо такого вагона з будкою не було, то на вагоні був збудований додатковий спеціальний місток з дощок. Це були вогневі точки з кулеметами, на яких постійно бовваніли солдати. З обох боків вагону потужні електричні рефлектори, світло яких спрямоване на боки вагонів, зокрема на пересувні двері вагону. Низ вагону огорожений чотирма нитками колючого дроту. Це на те, аби втікачеві, що видістався через підлогу вагону, створити ще одну перешкоду. Знавці говорили, що на останньому вагоні потягу ззаду знаходяться чотири ножі, які мали перерізати втікача, що хотів би перечекати їх між рейками, аж потяг переїде. У кінці потягу – відкрита велика платформа, на якій дизельна електростанція яко джерело світла для рефлекторів. Окремий вагон – це кухня. Ще один вагон – це магазин харчів.

В окремому товарному вагоні їхали з нами безконвойні битовики, які обслуговували електростанцію, варили для нас обіди та кип’яток, переносили казани зі стравою до вагонів. У поїзді на кінці їхав теж пасажирський вагон – це вагон для солдатів, а також вагон “столипін” яко запасна тюрма для бунтарів під час етапу.

Чи звичайний громадянин Західної Європи або Америки може собі уявити, як через тисячі кілометрів головних залізничних магістралей ще кілька років по світовій війні декілька разів на тиждень мчать довжелезні поїзди, вночі яскраво освітлені рефлекторами, з кулеметами на дахах та боках вагонів? Що це, війна не скінчилася? Світова війна закінчилася, але війна з власними народами на одній шостій частині земної кулі тривала даліше.

Чи може собі уявити мешканець Заходу, що на Західній Україні у повоснні роки дівчата не мали за кого вийти заміж? Частина молодих мужчин зосталася на Заході, боячись репресій МГБ та нужди в себе вдома, велика частина згинула в лісах та криївках в боротьбі за волю свого народу, а сотки тисяч караються в лагерах. А скільки молоді згинуло в мундирах чужих армій під час війни! Зупинено приріст народу на одне покоління, але що

це обходить рабовласників з Луб'янки та ГУЛАГу! Вони захоплені своїми “теніальними” планами тотального переміщення народів, тотального будівництва щораз то нових фабрик, копалень для розбудови найпотужнішої у світі воєнної промисловості.

Про жахливий стан тих часів свідчить влучний опис найважливіших питань буденного життя. Майже кожний тоді питав, коли вибухне третя світова війна. Жінки питали, чи щось “кинули” до крамниці. Підпільники питали, чи в селі є енкаведисти, дівчата – чи ти вже знайшла собі хлопця. А хлопці в замкнених вагонах їдуть в жахливе незнане...

Солдати женуть нас у напрямі вагонів. Вичитують по прізвиськах та впускають до вагонів. У вагоні по кожній стороні три полиці до спання. Можна спати на полицях та на підлозі. У вагоні можна вмістити до ста осіб. З одного боку металева грубка (для обігрівання). Підлога під нею виложена бляхою. З однієї сторони пересувні двері привідчинені десь на 20 сантиметрів. Сюди вставлений чотирикутний канал із чотирьох дощечок шириною 20 см. Це наш виходок, цебто клозет. Горішня щілина привідчинених дверей забита сильною дошкою.

Кожний старається зайняти найліпше місце. Найтепліше місце – на першій полиці від долу: тепло з печі приємно розпливається тут в першу чергу. Третя полиця повинна бути теж тепла, тепло йде вгору, але тут треба часто відчиняти віконце. Я вибрав собі місце на третій полиці близько віконця. Уже з чотири роки я був примушений не бачити світу, тому й цікавили мене красиви, нові місцевості.

Усе мене цікавили географічні книжки, атласи, а тут можу безплатно відбути “екскурсію”. При “здобуванні” місць дійшло до невеликих суперечок, але якось пізніше всі між собою помирилися. Часто “мешканці” долішніх полиць приходили в гості на нашу третю полицю, щоб і собі поглянути на простори за вікном. Очевидно, ніхто з нас не знав, куди нас везуть.

Кожного ранку й вечора солдати конвою входили до вагону, казали всім перейти на одну сторону вагону. Один солдат мав

дерев'яний молоток на дуже довгій ручці, так з півтора метра. Цим молотком він обстукував усі стіни, підлогу, стелю. Таким способом старався знайти місце евантуального надрізання дошки. Відтак відбувалося числення. Солдат легко дотикав цим молотком кожного в'язня й числив, чи всі є. Відтак наступало обстукування другої половини вагону. Крім ранніх та вечірніх перевірок, відбувалися дуже часто несподівані перевірки, часом серед ночі. Дійсно, велика імперія, найбільш “прогресивна” у світі, до першокласної майстерності розвинула справу перевезення соток тисяч людей. Зі служби в конвоях повинні були признати їй якусь нобелівську нагороду.

Крім кулеметів на дахах, рефлекторів по боках вагонів, колочих дротів внизу, на ґратах, на віконцях, частих перевірок стін дерев'яним молотком, ГУЛАГ впровадив ще один метод боротьби з евантуальними втечами в'язнів. Ще в пересильній тюрмі у Львові викликували “на допит” невеличку кількість в'язнів. Було підозріння, що це “оперуполномочений” вербує сексотів, які мають донести про план втечі. На жаль, не вдалося щиро поговорити з кимсь із тих викликуваних. Так що не знали ми докладно, як ці “стукачі” могли під час етапу донести солдатам назовні, що у вагоні приготують втечу.

У нашому вагоні було двоє викликуваних на пересилці. Один – переляканий урядовець зі Львова, віком понад 50 років, а другий – хлопчина років двадцяти. Цей старший вишукав собі найгірше місце на підлозі й ні з ким не розмовляв. Молодий нічим не переймався, жартував для піднесення бадьорості так, як усі інші. Усі були приголомшені своєю долею, але не давали цього по собі пізнати.

У вагоні що 12 годин мінявся наш черговий. Його обов'язком було палити в печі, звітувати солдатам, чи у вагоні все в порядку і чи всі є присутні. Черговий був потрібний, щоби змусити його до відповідальності за спробу втечі з вагону. Під час чергування не вільно було спати.

Рушив поїзд із рабами. Минали села, поля, залізничні станції. На постоях солдати сходили з своїх веж та не допускали

вільних людей до поїзда. Ніхто й не намагався підходити: зловіща слава кружляла по країні, можуть ще вхопити, і заробиш собі також якихсь десять років.

Група молодих в'язнів з нашого вагону постановила організувати втечу. За віконцем ліси та ліси, їхали ми тоді, мабуть, через житомирське Полісся, через Коростень, Овруч, Словечно, прямуючи на Москву. Вдалося надломити кусок бляхи, прибитої до підлоги під грубкою для охорони перед пожежою.

Розпочали видовбування дерева дошки пересувних дверей вагону довкола осі болта, на якому обертався головний кріюк, що замикав пересувні двері вагону. Солдати замикали ці двері тільки на на цей кріюк, щоб можна було скоро відсунути їх під час перевірки й еwentуально схопити своїх рабів на якомусь порушенні режиму.

Темна ніч. Густі ліси манили до себе. Ось трохи зусилля, відчиняться двері – й воля знову перед нами. Вечером відбулася нормальна перевірка, по дорозі нема, мабуть, якихсь станцій. Напевно, нас, яко “спецпоїзд”, пропускають в першу чергу.

Тепер найкраща ніч для втечі. Бляха, однак, – це не ніж і не долото. Важко видовбати дерево. Але ж треба було видовбати всього десь півтора сантиметра в глибину, щоби випхнути назовні вісь головного кріючка дверей.

Нагло поїзд зупинився. Біля вагона задудніли чоботи конвоїрів. Підняли догори кріюк. Наш черговий в останній момент повісив на голівці цієї наддовбаної осі фуфайку й таким способом прикрив її. Як кожного разу, робили перевірку: перегнали всіх на одну сторону вагону, обстукали стіни дерев'яними молотками. Відтак перечислили всіх, обстукали другу половину вагону. Здавалося, що все мине спокійно. Солдати готовилися до виходу з вагону – й нагло страшний крик солдати до нашого чергового:

– Дневальний, а это што такое?

На підлозі біля дверей видніли малесенькі частинки видовбаного дерева, свого роду дерев'яна тирса. Наш черговий не збентежився. (Мав він обличчя дуже хворої людини. Моло-

дий був, але з дуже опухлими ногами і руками). Відповів спокійно:

– Та ж то авйос!

Він хотів сказати “аввос”, цебто “овес” по-російськи.

Солдат оглянув ще раз стіни, вкінці догадався, зняв фуфайку, повішену на дверях, і побачив наддовбану дошку.

Забрав із собою нашого чергового, а по якихсь десяти хвилинах двері знову відчинилися й до вагону вдерлося з десять солдатів із двома собаками. Почали індивідуальний обшук кожного з нас, казали роздягатися до голого тіла, заглядали у всі інтимні місця так, як це робили у тюрмі на Лонцького, перетрупували всі речі і скидали їх на одну кучу разом з одежею, висипали з мішечків сухарі та тютюн, цукор та куски солонини.

Відтак почали голих числити, переганяючи нас на одну сторону, причому сильно били молотками по спині або по задниці. Числення виконували кілька разів. Собаки кидались на голих людей, а потрійні матюки солдатів нам створили жах.

Кілька годин вишукували ми відтак свою одежу, змішану разом із сухарями, тютюном, цукром, солониною. Конвой припровадив назад нашого чергового, зате забрав на допит кількох підозрілих у підготовці втечі.

Як було на тих слідствах, допитувані не говорили, та й ніхто їх не розпитував. І дотепер не знаю, чи нагла перевірка тієї ночі була випадкова, чи дійсно вагонний стукач передав якомусь інформацію. Нам здавалося, що це вербування донощиків на пересильній тюрмі у Львові мало більш психологічний аспект, ніж реальний.

По нашому приїзді до лагерів Кенгіра підозрілих з нашого вагону довго тягали на допити, тримали в карцерах, спеціальних бараках посиленого режиму (бурах), доки нові події в лагері не примусили лагерних чекістів зайнятися новими справами.

НАЧАЛЬНИК ДРУГОГО ГОЛОВНОГО УПРАВЛІННЯ

Наш етапний поїзд мчав далі й далі на північ. Робилося щораз зимніше. Може, вже був листопад 1949 року. Напевно, ми були вже близько Москви. Хоча ми їхали до Кенгіру, що в центрі Казахстану, але мережа залізниць в імперії так побудована, що всі поїзди мусять їхати через центр, цебто через Москву. І дійсно, побачили ми через віконце велике нагромадження світел.

Їзда була монотонна, не було вже таких частих перевірок. Конвой, мабуть, вважав, що добре нас налякав собаками та молотками, допитами й ніхто вже не видумає нової підготовки до втечі.

І знову люди почали оповідати про свої долі. Почав і я оповідати свою. Та ж мені в кінці 1947 року довелося побувати в Москві, на Луб'янці. І хоча був я там понад місяць, але ніде не довідався стільки про долю людей, як там. У Львові сидів я переважно в одиночці, й от тепер доперва кілька місяців бував я між "своїми" в'язнями.

Коли мене везли до Луб'янки, я завважив, що майор, який супроводжує мене скутого, тримає в руках велику паперову течку з написом: "Начальнику Второго Главного Управления МГБ СССР ген. ... Огульцеву...". Яка була друга частина звання після "ген." і яке було ім'я та по батькові, не пам'ятаю. Але цей напис я старався довго пам'ятати, бо ж, як підказувала мені інтуїція, це була людина, безпосередньо відповідальна за всі репресії, які впали на наш народ після Другої світової війни.

На вахті на Луб'янці після розкуття моїх рук виявилось, що я не можу порушити пальцями. Наглядач побачив це і по відході майора та конвоїрів тихо зашепотів: "Але ж нелюди! Хто ж так затискає наручники?! Скоренько розтирай, а то можеш на ціле життя остатися без рук". Сліди від наручників на моїх руках не зникали кілька літ.

Луб'янка, куди я попав, – це внутрішня тюрма МГБ ССРСР. Називають її також Великою Луб'янкою, бо є ще в Москві Мала

Луб'янка, внутрішня тюрма міського управління МГБ Москви. Луб'янка – це вбудований поперечний внутрішній блок у будинку колишнього готелю, що займав цілий чотирикутник. Назовні міститься МГБ ССРСР, а тюрма – в середині.

По особистій ревізії, загляданні в усі щілини людського тіла, купелі в лазні завели мене до "боксу", цебто мікроскопійної одиночки. Але в цьому боксі було ліжко з постелею. Бокс був такий вузький, що ледве можна було просунути між стіною й тим ліжком. Не було жодного вікна, було затепло, й все здавалося, що при перебуванні тут довший час людина або задуситься від браку повітря, або збожеволіє.

Хто був слідчим, не пам'ятаю. Було кілька. Був між ними й наш "земляк". Було пізнати його по очах, що він дуже хотів би зі мною порозмовляти, але боїться своїх співтоваришів по праці, а може, й мене. У мене відібрали нашу літературу. Він вчитувався в неї і одного разу, коли не було нікого з його працівників, вдавано обурено запитав мене, а що це за такі дивні скорочення – УГВР, ОУН, УПА, УНР, ЗУНР, УНРА, УВВ, СКВ, ЗУЗ, СУЗ, ОУЗ і т.д. Не знали ще тоді чекісти, хто я такий. Писали в допитах те, що говорив, не примушували мене до нічого. Не знав я, що в Москві я тільки на "пересидці" й що мене чекають важкі часи у Львові на Лонцького.

За кілька днів попав я у спільну камеру. У камері було бліжок, "парапа", цебто відро на нечистоту, замальовані вікна, ґрати. Але в камері застав я тільки двох "квартирантів". Від них довідався, що знаходжуся на Великій Луб'янці.

Обидва співтовариші були дуже цікаві.

Старший із них, так десь років шістдесяті, подав своє прізвище, але не пам'ятаю його. Мабуть, Георгієвський чи щось подібне. Був він російським емігрантом й професором чи то археології, чи античної літератури Белградського університету в Югославії та останнім до 1945 року головою чи секретарем російської еміграційної організації Народний трудовий союз (НТС). Не знав я ще тоді про не дуже українолюбну позицію НТС, а професор узагалі не провадив жодних політичних

дискусій. Його рідний брат не виїхав на еміграцію після революції і був тоді, в 1947 р., професором чи не візантології в Ленінграді. Арештували професора зараз після захоплення Белґраду Советською армією. Везли його легковою автомашиною кілька тижнів через Малярщину, Польщу, Білорусь.

В авті було четверо пасажирів, а саме: якийсь майор, водій-лейтенант, секретарка та арештований. Майор та лейтенант по дорозі на його очах без жодного сорому в авті відбували по черзі статеві зносини з секретаркою.

На моє запитання, чому вже понад два роки тримають його на допитах, не відповів нічого. Але його молодший співтовариш підповів, що вони оба є “експертами”: професор – з НТС, а він – із власовців.

Тільки вони два в камері одержували на обід та вечерю подвійну порцію супу. Відбувалося це так: наперед всі одержували по мисці супу, а за якоїсь півгодини двері відчинялися ще раз й обидва “експерти” діставали додаткову миску супу. На моє запитання, чому мають такі привілеї, відповіли, що це лікар їм таке приписав. У мене затаїлась підозра, що це нагорода за “працю експертів”. Але як дійсно то було, хто ж може знати?

Не пам’ятаю й прізвища другого, молодшого, років десь так сорока. Представив себе за власовця, дав зрозуміти, що серед власовців він був дуже важною особою. Оповів нам, що власовці хотіли за свій герб вибрати тризуб, але побоюлися реакції українців, й тому вони прийняли за свій знак тільки хрест св. Андрія, бо за царської Росії він був на прапорах Російського військового флоту. Під час війни власовці ходили в німецьких мундирах вермахту, а на рукавах мали цей хрест св. Андрія та три букви вгорі – РОА (Русская Освободительная армия). На мою заввагу, що хрест св. Андрія також пов’язаний з Україною, тому що св. Андрій, згідно з легендою, благословив київські гори, а не московські, обидва мої співкамерники збентежено замовкли, але не заперечили.

По якомусь тижні прибув до нашої камери японець. Його вік важко було встановити: нам усі японці до 50 років видаються

вічно молодими. Але з його оповідань можна було додуматися, що має біля 50 років. Прізвище – Уено, так принаймні зосталося воно в моїй пам’яті. Від нього ми навчилися, що пан по-японськи – “сан”, але це “сан” говориться після прізвища, а не перед прізвищем, як у наших мовах. Отже, зверталися ми до нього “Уено-сан”. До 1937 року він був військовим аташе в японському посольстві у Москві. Відтак був в армії, брав участь у війні 1945 року в Маньчжурії. Там попав у полон. У полоні був перекладачем, а це зацікавило російську контррозвідку. Похвалився, що був курсантом курсу російської мови, що його зорганізували російські емігранти в Харбіні в рамках Інституту японсько-російської дружби. МГБ вважало цей інститут за школу шпигунів, виловлювало в таборах полонених тих японських солдат, що знають російську мову, й відразу висувало обвинувачення в навчанні у школі шпигунів проти СРСР. У такий спосіб пригадали собі, що Уено був колись військовим аташе у Москві й що тут він, мабуть, керував мережею шпигунів. Головним свідком була якась москвичка, яку він найняв для прибирання своєї квартири. Причому зачислила вона до цих “шпигунів” усіх знайомих, із якими він зустрічався. Не знаю, що з ним сталося, але в Кенґірі я знав трьох японців, і всі вони були суджені на 25 років тільки за те, що кінчали курси російської мови в згаданому Інституті в Харбіні.

Ще за якийсь тиждень появився в нашій камері росіянин з Москви, років сорока. Був це маляр, “художник”, як це кажуть нам тепер окресловати. І був, напевно, найбільше пригнічений, тим більше що його обвинувачували практично за ніщо. Оповідав нам багато. Коли ще вчився в Художній академії, то під час літніх вакацій, канікул, як це тепер говорить, він із групою студентів виїжджав на Кавказ на екскурсію та на заробітки. Голови колгоспів радо їх кормили, ночували та платили ще й гроші за малювання величезних портретів Леніна, Сталіна та інших “вождів”. Перший портрет малювали вони на підлозі якогось клубу і ще не вміли правильно оцінити відповідних пропорцій частин тіла. Коли вже його скінчили й поставили вертикально, виявилось, що

Сталін має дуже короткі ноги. Що робити? Постановили знову положити портрет на землю й вдавати, ніби його ще викінчують, щоб утекти пароплавом, який мав відійти того ж дня. Перед відходом до пристані покликали голову колгоспу. Він не помітив коротких ніг “вождя” та заплатив гроші. Як пізніше голова порадив собі з цим портретом, не знає. Але ніхто їх не чіпав.

Яко митця, його не взяли до армії під час війни, але після її закінчення змобілізували, надали звання майора та післали в Німеччину для забезпечення від знищення творів мистецтва. Це забезпечення полягало у пакуванні тих творів у добре сконструйовані скриньки й транспортуванні їх до музеїв Москви та Ленінграда, де вони й досі перебувають, не доступні ні для кого. Грозило їм знищення тому, що в таємниці перед світом тримали їх у пивницях музеїв, де не було відповідної кліматизації. Власне, про це він розповідав своїм знайомим діячам мистецтва й тепер його обвинувачують у зраді військової таємниці, тому що він перед своєю працею в Німеччині підписав зобов’язання нікому не розповідати про свою роботу. Це він нам, аматорам мистецтва, цікаво оповідав про Пергамські сходи, скарб Пріама та про інші шедеври, що зберігалися колись у музеях Берліна.

Шостим прибув до нашої камери узбек років сорока. Його розповідь така довга, що треба посвятити їй окремий розділ, окремий день у нашому етапі до Казахстану.

Одного дня наглядач, як звичайно, запровадив мене на допит. Усе відбувалося з таким самим “церемоніялом”, як у всіх тюрмах ССРСР: звукові попередження лясканням пальцями чи плесканням у долоні. Здається мені, але вже не пригадую собі, чи справді так було, що були й сигнальні світла. Наглядач натискав якісь кнопки й попереджував, що веде в’язня. Тільки один раз вели когось напроти мене, й наглядач обернув мене лицем до стіни, щоб я не бачив, хто це такий.

У просторій кімнаті для допитів сиділо троє чекістів, між ними наш “земляк”. Вони заявили, що я мушу тут почекати на важливий допит, і від того, як я зумію себе повести на допиті, залежить моя доля.

Час минав. Чекісти оповідали собі різні свої пригоди. Один із них, коли довідався, що я “западник”, цебто з Західної України, оповів свою пригоду. Варто її повторити. Вона така характерна для того часу.

Оповідач у 1939р. був командиром якоїсь маленької танкової частини чи то в Вінниці, чи то в Житомирі. Одного вересневого дня дали наказ “подати братню руку допомоги мешканцям Західної України та Західної Білорусі”. До цього часу з радянських підручників він знав, що в Польщі, а колись і в Україні були польські пани. Такого пана він уявляв собі як пузатого вельможу, що сидить на ганку свого палацу, а економи довкола нагаями поганяють селян до праці. Дуже хотілося йому побачити такого пана живцем. По переході через кордон 17 вересня 1939 р. перед першим селом наш оповідач задержав свої кілька танків, переказав команду своєму заступникові й вияснив, що йде сам пішком у розвідку. А справді міркував собі так: “Якщо ми в’їдемо до села танками, то гуркіт танків розбудить село. Пан теж почує цей гуркіт і втече так, що не буде нагоди побачити живого пана”. Поволі ввійшов до села, минув кілька хат. Поміж хатами повзла густа мряка, але ніде не було видно панської садиби. Нагло з однієї хати вийшов селянин з розкуйовдженим волоссям, давно не голений, у полотняних штанах та полотняній сорочці, босий. Підійшов до тину й, мабуть, хотів піти за першою потребою. Зупинився він коло тину (когось, мабуть, побачив на другому подвір’ї) та голосно крикнув: “Добрий день! Слава Ісусу Христу, пане Миколо!”. “Ось тобі”, – подумав наш оповідач. Ось тут селянин, а за плотом, мабуть, і садиба пана Миколи, того “польського пана”, якого він так хотів побачити. Тільки як-то підійти до нього, щоб не втік? Помалу підійшов до другого обійстя. Але нагло чує, як “польський пан” відповідає: “Добрий день! Слава навіки, пане Іване!”. Оповідач не зрозумів остаточно, котрий це з тих двох “польський пан”. Придивився краще й бачить, що “пан Микола” – такий самий селянин, як “пан Іван”: неголений, босий, у селянських полотняних ногавицях. Так той танкіст і не побачив ніколи живого “польського пана”. “У ніх в Западній

все такіє пани”, – закінчив він свою розповідь. Не знаю, чи ця розповідь була навмисне зааранжована, щоб приспати мою чуйність, чи то чекісти забавляли себе під час очікування.

Вході цього очікування один із чекістів щокілька хвилин десь телефонував. Може, по двох годинах чекання двоє майорів вхопили мене під пахи й повели незнаними коридорами, відтак в'язничним ліфтом. Потім маленький крутий коридорчик, й нагло ми опинилися у широкому коридорі, вистеленому хідниками-килимами. Усюди золочені клямки дверей, таємничі номери й дрібні написи з прізвищами на цих дверях. Далеко в кінці коридору було видно вихід на вулицю, на вулиці – людей, що проходять, автомашини, що проїжджають, а на вході – двох солдатів-червонопогонників у парадних мундирах, такі самі, яких я бачив, коли мене ввозили автом на Луб'янку проїздом до тюрми. Я зрозумів, що знаходжуся в будинку МГБ ССРСР, у цій найбільш жахливій, найбільш таємній будівлі у світі в після-воєнних роках, у цьому штабі злочинів проти всіх народів. По коридору проходять різні секретарки, здебільша молоді дівчата, спішаться старші мужчини в мундирах, а то й у цивільному, всі модно та добре одягнені. У голові в мене промайнула думка: “А як би то вирватися з рук майорів, утекти на вулицю й зникнути в товпі? Не будуть же стріляти в коридорі, де стільки людей.” – “А хіба ж це люди? Це ж чекісти”, – говорить мені друга думка. Ніби у відповідь на мої думки чекісти міцніше притиснули до себе мої руки.

Знову бічний коридор, ліфт, але широкий, парадний, знову шикарний коридор з килимами на якомусь там поверсі й безліч дверей із золоченими клямками. Зупинилися біля одних дверей, і побачив я на дверях табличку зі знайомим уже мені прізвищем: “Ген. Огульцов”.

Впровадили до кімнати, але це тільки передня. Сиділи там за столами дві молоді секретарки. Щохвилини піднімали вони телефонні слухавки, а на нас не звертали уваги. Мої конвоїри нетерпеливо споглядали на годинник. Нагло одна з секретарок заявила: “Ще десять хвилин”.

І нагло (добре не пам'ятаю, чи це було дійсно так) задзвонив якийсь дзвоник, засвітилося червоне світло над дверми, й один з майорів ввійшов до дальшої кімнати через оббиті шкірою двері. Секретарка сказала: “Можете входити”, і другий майор вхопив мене під руку та впровадив до таємничої кімнати.

Я побачив цього головного виконавця сталінсько-беріївських планів нищення народів, розтоплення їх у чавуні советської імперії. Старий чоловік, років шістдесяти, трохи вже лисий, із сивиною, такий, як у советських фільмах показано державних діячів.

Генерал мав тільки одне питання: які я знаю зв'язкові пункти у Польщі для пересилки диверсантів із Заходу в ССРСР і назад. Я відповів, що жодних зв'язків, напевно, нема, тому що, всупереч всім людським нормам, у Польщі виселено всіх українців та малими групами порозкидувано по цілій Польщі. Генерал на те відказав, що він знає, що я знаю, і краще, аби я відразу все визнав. Я не видержав і відповів, що коли він краще знає, то пощо мене питає; що у Польщі знищено все українське населення і що я сумніваюся, що взагалі можуть тепер там бути якісь зв'язки. Я хотів запитати, чому не цікавить його, що сотки тисяч вигнано з рідних сіл тільки за те, що вони українці. Я добре знав, що виселення українців з Польщі відбувалося якщо не з наказу самого Огульцова, то, напевно, з його та самих Берії та Сталіна благословення, щоби позбутися досить сильної бази боротьби проти кремлівської сваволі.

Генерал хотів щось відповісти, але нагло на його столі задзвонив один із численних телефонів. Він підніс телефонну трубку й запитав більш-менш так: “Це хто? Вільнюс? ... Ну й що?”. Хтось щось його запитав. Генерал відповів: “Так, як було наказано. Так, із жінками та дітьми”. Знову чиєсь запитання. Генерал знову: “Я вже вам казав, нема тут жодної помилки”. А по хвилині додав: “Тепер не можу більше говорити: допитую в'язня. Подзвоніть згодом”.

Відтак настала тиша. Усі мовчали, мої майори теж. Генерал був збентежений, мовчав, але своєю телефонною розмовою він

неначе відповів на моє внутрішнє запитання: “Що там якісь українці в Польщі? Ось ми тут Литву вже викінчуємо”.

Нарешті генерал промовив приблизно так: “Не хочете мені допомогти, то я вам теж не допоможу. Ви далі воюєте з нами, не хочете подати інформації, а це є боротьба проти нас. Нас не переможете!”.

І знову почалася мандрівка шикарними коридорами міністерства та понурими коридорами тюрми. По повороті “експерти” в камері засипали мене безліччю питань. Не хотіли вірити, що мене водили до якогось заступника Берії.

Так рішались долі цілих народів, жінок, дітей. Піднесе генерал на Луб’янці телефонну трубку – й десятки тисяч чекістів, як зграї собак, арештують, шантажують, вивозять невинних людей.

Мої оповідання трохи збентежили моїх товаришів по етапу. Але вони знали, що вони не самі, не одні протиставлялися ненаситній імперії. А якщо так, то вони є частиною сил, що примусять імперію впасти. А я в думках після свого оповідання у вагоні порівнював дві імперії – одну, яку силами цілого світу вже розгорощено, й другу, що з цього скористала на згубу народів.

Так само, тільки кількома роками раніше, піднесення телефонної трубки в кабінетах Гімлера в Берліні рішало справу мільйонів євреїв, що гинули на очах переляканих європейців. Систематично, підступно діяла махіна смерті: наперед вивозили “на село” дітей та стариків з гетта, бо “в місті важко жити”, пізніше перевозили “до праці на селі” нефахівців, бо “в місті нема для них праці”. Відтак повезли й фахівців. Підніс якийсь там грушпенфюрер у Берліні телефонну трубку – й тисячі гестапівців, поліцаїв виганяли сотки невинних людей до поїздів, автомашин, щоб десь там у протитанкових ровах чи в концтаборах смерті вбити з кулеметів, задушити газом у лазнях.

А ось тепер генерал на Луб’янці підносить телефонну трубку – і заgonи його посіпак за один тиждень вивозять у чужі краї десятки тисяч невинних людей тільки за те, що вони не кричать: “Нехай живе наш батько Сталін!” О Господи! Чи не найбільші

злочини, наймасовіші вбивства сталися в ХХ столітті! Що в порівнянні з тим гуни або Чингісхан? Чи світ справжньої демократії, світ гуманізму переможе колись цю фортецю зла? А що буде з нами, “пасажирами” етапу? Та ж ми в найбільш підступних і хижих кігтях злочинної мафії з Луб’янки та Кремля!

ДИВНІ ПРИГОДИ УЗБЕКА

Наш спецпоїзд минув Москву. Тепер уже виразно прямував він на схід. Ми зробили висновок, що їдемо на Сибір. Не було в нашому вагоні ані добрих знавців географії, ані таких, що вже подорожували по Росії. Деякі з нас мріяли потрапити в європейську частину ССРСР: мовляв, звідтам легше втекти до Фінляндії. Не знали ми, що в цій європейській частині ССРСР була Воркута, Печора, де знаходились одні з найжахливіших советських лагерів. Наша подорож тривала вже, мабуть, два тижні. Наш потяг стояв деколи навіть по десять годин в одному місці, на якихсь бічних, віддалених від станцій залізничних вітках. Може, це були згори заплановані пункти, в яких поповнювано запаси харчів, води. До Кенгіра їхали, може, сорок днів. Усі ми добре завважили переїзд потяга через Урал. Були там якісь написи на стовпах, що інформували про цю умовну границю між Європою та Азією. Гори невеличкі, не зробили на нас якогось більшого враження. І зараз за Уралом промисловий пейзаж Свердловської області: фабричні високі димарі, сморід, гамір, гудки.

А відтак – простори з багнами, мало лісів. Це Західний Сибір. Знову оповідаю своїм товаришам по недолі про Луб’янку, про іншого роду політв’язнів, яких ми теж, напевно, зустрінемо в лагерах.

У порівнянні з Львівською тюрма на Луб’янці була комфорт. Були тут нормальні ліжка, матраци, подушки, простирали, одіяла. А у Львові чи в Золочеві ми спали на дерев’яній підлозі у своїй одежі. Але на Луб’янці треба було спати з руками, витягненими на ковдрі. Це на те, щоб хтось із в’язнів не наклав на себе руки й таким чином не сховав своїх таємниць назавжди. Якщо хтось із в’язнів спав з руками під ковдрою, ходив наглядч,

будив і вимагав витягнути руки з-під ковдри. Наглядачі на Луб'янці заглядали в контрольне вічко камери, мабуть, щоп'ять хвилин, а ходили в черевиках на м'яких підошвах, щоб не було чути їхніх кроків. Удень не дозволено було навіть дрімати. У камері був стіл і дві лавки, позичали книжки до читання, були шахи й шашки. Професор Георгієвський навчився обманювати наглядачів: умів спати вдень, удаючи, ніби читає. Сидів боком до вічка й смачно дрімав. Я теж так пробував, але два рази спіймав мене наглядач, пригрозив рапортом і карцером. А професора ніколи не ввіймали. Два й пів року “практики” на Луб'янці мали свої “успіхи”.

Щоденна статутна півгодинна прогулянка відбувалася на даху будинку. Малесенькі прогулянкові дворики були відділені високими стінами. Ми завжди попадали на той самий дворик, так що не могли довідатися, скільки таких двориків на дахах Луб'янки. З такого дворика не можна було нічого побачити, крім неба та вартового-чекіста, що бовванів над стіною.

Наш власовець, що побував перед тим у кількох камерах, оповів нам ще зв'язану з дахом Луб'янки сповідь одного єврея, редактора якоїсь газети. По декількох місяцях слідства, в якому чекісти постійно вимагали від нього “щирого” визнання своєї антисоветської діяльності, доведений до розпачу редактор постановив вдавати сліпого. На Луб'янці, так як у всіх советських тюрмах, уночі світяться електричні лампочки, щоб наглядачі могли без перешкод стежити за в'язнями. Однієї ночі редактор підняв страшний крик. Прибіг наглядач і довідався, що промінь від лампочки пробив редакторові очі, що він нічого не бачить і що страшно болить голова. Від того часу редактор нічого не підписував, тому що “нічого не бачив”. Попав на спеціальне обслідування. Впровадили його до кімнати, стіни якої розмальовано крикливими кольорами. Лікарі спостерігали за реакцією зіниць. Силою своєї волі редактор удав байдужість, зіниці не реагували. Сліпота підтвердилась. Але цього було замало. У наступному випробуванні редактора впровадили на прогулянку на дах Луб'янки, але на дворик, який не мав стіни з

того боку, де дах кінчався. Наказали йти прямо, не звертати набік. Редактор побачив, що дах кінчається, але сміло переступив його край та полетів униз. Але впав тільки на сітку, що була десь на один метр нижче. Тепер він сміло міг даліше вдавати сліпого. Але, на жаль, у камері по кількох місяцях розповів він найкращому приятелеві свою пригоду. Приятель виявився камерним сексотом, і редакторіві додали ще один параграф карного кодексу – за симуляцію.

Професор, власовець, японець та я не хотіли оповідати про свої справи. Ми інтуїтивно боялися, що скажемо щось необережно, а це перекрутять, доведеться пізніше жаліти. Але наш новий “квартирант” – узбек – охоче й багато розповідав про свої дуже цікаві пригоди. Мав він десь близько сорока років. Десь так до 1938 року був енкаведистом, командиром, мабуть, майором у своєму рідному Узбекистані. У Китаї тоді діяли комуністичні партизани Мао Цзедуна. Наш узбек дістав таємний наказ перейти до Китаю і там очолити один партизанський загін, причому він не повинен був признаватися, що є громадянином СРСР, та ще й командиром-чекістом. До китайської партизанки спеціально висилали людей із характерними для азіятів рисами обличчя, щоб не впадало в вічі, що тут верховодять агенти Кремля.

Китайська комуністична партизанка займала цілі провінції й мала свою адміністрацію по селах і деяких містах. Селяни мусили платити продовольчий податок. Звичайно це був рис. Біля тамтешніх сільських рад часто можна було бачити селян, що відбували кару за несплату цього податку. Найбільш поширеною карою було прив'язування до стовпа й прибиття цвяхом вуха до того ж стовпа, і то так, щоб не можна було сховатися від спеки на сонці. Другою карою було утримування покараного в глибокому сухому колодязі, в ямі. Кара тривала аж до того часу, поки рідні не привезуть податок. Часто мусили вони його позичити або купити. Наш узбек не погоджувався з такими середньовічними карами, але місцеві комуністи відповідали, що його партизани хочуть їсти, а сільрада звідкись

має взяти для них харчі. Наш узбек кілька разів витягав покараних із колодязів, відв'язував їх від стовпів та відпускав на волю. Доходило до щораз то нових конфліктів з місцевим активом. До Москви надходили скарги, що наш узбек порушує місцеві звичаї. Одного разу, роздратований середньовічними методами покарання, сам прив'язав кількох місцевих активістів до стовпів та прибав їм вуха до тих стовпів так, щоб самі покуштували свої звичаї. По якомусь часі відкликано його до СРСР.

Настала війна. Наш узбек попав у німецький полон. Спочатку полонені масово вмирили, спали на землі, під голим небом. По якомусь часі він погодився вступити до легіонів, що їх організували німці з полонених. Цей етап життя нашого узбека найбільше цікавив слідчих Луб'янки, але про це він не хотів оповідати ані їм, ані нам.

За німецької окупації я двічі зустрічався з азійськими легіонерами німецької армії. На початку 1944 року перед будинком якогось командування німецького вермахту у Львові перед головною брамою постійно тримали варту легіонери. Львівські поляки відразу придумали про це анекдот, ймовірно опертий на правдивий факт. Дві старші пані, проходячи тротуаром і побачивши смагляве обличчя вартового солдата, голосно завважили: “Але ж ці німці мусять бути сильними. У своїй армії мають навіть негрів”. Вартовий, мабуть, нічого не зрозумів, але голосно закричав “общепонятною” мовою: “Бистреє прахаді!” (Швидше проходи!) Жінка у відповідь: “Він, напевно, говорить по-англійськи”. Солдат, розлючений непослухом, закричав: “Прахаді бистреє! Што ти, немца не відела?!” (Проходи швидше! Що, ти німця на бачила?!)

Друга моя, вже реальна зустріч відбулася навесні 1944 року в якомусь селі під Бібркою на Львівщині. Німці прочісували ліси, вдиралися до сіл, до хат, шукали озброєних людей. До села, у якому я перебував щось два дні, прибув невеличкий відділ якогось хіба туркестанського легіону. Може, було в ньому з двадцять солдатів. Відділ цей нікого не зловив, жодних озброєних людей ніде не зустрічав. Його командир із виразно східними рисами

обличчя забажав виступити в ролі пропагандиста гітлерівського “порядку”. Солдати зігнали кілька десятків мешканців села, а між ними й мене, на площу біля церкви. Командир відділу плів ламаною російською мовою щось про доброту та справедливість німецької влади, а вкінці, коли побачив іронічні усміхи на обличчях слухачів, заявив щось більш-менш таке: “Та ж ви, “западнікі”, – найгірший народ на світі. Я бував у всьому світі, від Владивостока по Фінляндію, але такого зрадливого народу ніде нема на світі. Що ж вам треба? Коли ми тут недавно були у вас яко “русские”, то ви ненавиділи нас із цілої сили. А тепер ми сталися “германцями”, а ви так само нас ненавидите. Чого ж ви, властиво, хочете?”

Дуже мене свербів язик, щоб тоді, в камері, розповісти про цю зустріч із ними, але дипломатично промовчав, а то інакше зробив би своїми ворогами і власовця, і узбека.

Пізніше, в лагері, я зустрічав чи то власовців, чи то легіонерів, чи навіть деяких литовців, білорусів, а навіть деяких “наших”, що дивувалися, чому то ми боролися й проти більшовиків й проти гітлерівців. А мені важко було зрозуміти то страшне духовне тавро, що його на психіку людини наклав советський тоталітарний режим.

У 1944 році відділ нашого узбека перекинули на оборону Атлантичного валу над берегами каналу Ла-Манш у Франції. Ці кілька місяців над берегом моря, в укріплених залізобетонних бункерах, були найщасливішим періодом в його військово-поліцейському житті. Вони цілий час обсервували море, але нічого цікавого там не бачили. Зате виловлювали бочки з провіантом із розбитих німцями американських кораблів. А в бочках були м'ясні консерви, шоколад тощо. Ніколи в житті вони так добре не наїдалися. Тричі на день привозили їм гарячу їжу в великих військових термосах, та вони здебільша виливали цю їжу до моря, щоб вищестоянче начальство не довідалося про їхнє американське харчування та не зажадало передачі здобичі до своїх магазинів.

Але рапом ця кількамісячна ідилія скінчилася. Аліанти висадилися в інших місцях, було чути тільки страшну стрілянину.

Одного дня замість німецької автомашини з термосами гарячої їжі приїхали чи то американці, чи то англійці і відділ попав у новий полон.

У якомусь французькому надморському місті – вже не пам'ятаю, чи то був Брест, чи Шербург, чи Ле-Гавр – альянти влаштували гігантський табір для полонених. Спочатку німці та їхні східні союзники, певто власовці та азійські легіонери, сиділи разом в одному таборі. По якомусь часі частина власовців об'явила, що не хоче проживати разом зі своїми колишніми гнобителями – німецькими фашистами – й почала домагатися поділу табору на німецький та советський. Командування альянтів на це погодилося. При поділі табору колючим дротом на дві частини дійшло до грабежу годинників та чобіт у німців. У такий спосіб загальновідома опінія про деяких солдатів советської армії, у післявоєнний період виражена словами: “Давай часи, давай сапогі, давай велосипед” (давай годинник, давай чоботи, давай велосипед), виразно тут підтвердилася. Росіяни з нашої камери – професор, власівець, художник – не протестували проти цього фрагменту спомину узбека. Художник на доказ тієї опінії ще оповів про свої успіхи в Берліні в обороні молодих німок перед спробами солдатів советської армії їх згвалтувати.

У відділеному советському таборі почалося активне суспільне, але інспіроване з Москви життя. Появилася репатріаційна комісія на чолі з ген. Михайловим, головою цієї комісії, почала вона вести агітацію за добровільний поворот до ССРСР. Відразу знайшлися добровольці з-поміж полонених, які очолили табірний комітет. Вони почали переконувати, що ССРСР цілком змінився, що там ліквідують колхози, що всюди повідчинювано церкви. Широко обговорювали заяву ген. Михайлова, що “Батьківщина знає, що деякі її сини під німецькою окупацією зблудили, але все прощено, жодні репресії нікого не чекають, а чекають жінки й діти”. У таборі появилася комісія, що відновлювала офіцерські звання, відновлювала членство в комуністичній партії ССРСР. Появилися відповідні посвідки. Деякі

полонені роздобули десь нові мундири советських офіцерів із золотими погонами. Власне, ці колись такі цьковані в ССРСР царські золоті погони та не менш цьковане слово “офіцер” (можна було говорити тільки “командир”), тепер офіційно впроваджені в советській імперії, мали бути найбільш переконливим доказом, що ССРСР діаметрально змінився.

Наш узбек не вірив ані трохи всім цим заявам, не повернув собі ані звання майора, ані членства в комуністичній партії, а роздумував, як утекти з табору та остатися на Заході. Нагода скоро трапилася. Американська охорона табору часто виїжджала на купівлю харчів по французьких селах і для вантаження брала завжди з собою кількох полонених. Їздили далеко, часто траплялося, що хтось з тих полонених десь оставався, але американці нічого з цього собі не робили. Наш узбек теж одного разу зголосився до такої допомоги. По дорозі заявив американському сержантові про своє бажання остатися на Заході. Сержант обіцяв це полагодити та запропонував узяти з собою за кілька днів свої речі. І дійсно, одного дня, під час вантаження картоплі на автомашину, сержант запропонував йому піти до сусіднього фермера й там остатися. Виявилася, що на цій фермі вже знаходиться кілька втікачів, що недавно десь пропали. Через деякий час появилася тут американська військова жандармерія та завезла їх до якогось морського порту, де було зібрано біля тисячі такого роду втікачів. Їх перевезли до Англії, в якийсь табір, а ще через якийсь час доправили до США.

Мешкали в якихсь казармах під Нью-Йорком. Училися англійської мови, працювали в садах: збирали яблука, кожне обвивали тоненьким папіросним папером та пакували в ящики. Підозрілі яблука з найменшими слідами потовчення або гниття відвозили на негритянські та латиноські передмістя Нью-Йорка та роздавали їх дітворі. Видавалося, що щастя всімхнулося пос советським блукачам. Американці дуже просили не спілкуватися листовно або особисто із советськими дипломатами. Проте кілька табірників написали листа до советської амбасаді з інформацією, що “американська контррозвідка тримає в рабстві

советських громадян, що пережили гітлерівські концлагери, та всякими способами вишколює їх на шпівонів проти ССРСР”. Одного дня в казармах появилися представники советського посольства з американською поліцією. Зробили список усіх табірників. За кілька днів ця ж поліція в тюремних вагонах перевезла всіх до Сан-Франциско, що над Тихим Океаном. Поліціанти були невічливі, ні з ким не хотіли розмовляти. У Сан-Франциско в порті очікувало їх величезне советське судно далекого плавання з великим написом: “Мать-Отчизна приветствует своих детей” (Батьківщина-Мати вітає своїх дітей).

При посадці на судно матроси відразу впроваджували репатріантів до кают – в’язничних камер. Корабель плыв уздовж західних берегів США і Канади. У якомусь порті на Алясці був довгий постій, де корабель брав запас питної води. Кільканадцять репатріантів узяли до ношення води. Половина з них утекла й на корабель не повернулася. Двох зловили, але один із них на кораблі наклав на себе руку, перерізавши жили куском скла.

По кількох тижнях корабель причалив у порті Находка (біля Владивостока), що на советському Далекому Сході. Усіх запроторили у фільтраційний лагерь і казали працювати на шахті. Енкаведисти постійно провадили допити, примушували до складання доносів на своїх товаришів по недолі, обіцяючи звільнення. Шантажовані часто видумували різні злочини своїх товаришів по нещастю, звідки набиралося повно політичних справ. Зізнання допитуваних були такі нелогічні, що кожний бачив їх недоречність та неможливість, але цього вистачало слідчим для обвинувачення ще одного “ворога народу” та для свого підвищення по службі.

Наш узбек добре знав методи ЧК, вдавав перед слідчим великого приятеля органів держбезпеки та ненависника всіх зрадників батьківщини. Одного разу використав неухагу слідчого та вкрав у нього зі стола бланк про звільнення з фільтраційного лагерь. За деякий час утік під чужим прізвищем і з фальшивою посвідкою про звільнення. Добре знав околиці

Находки і Владивостоку, бо ж тут бував колись при нагоді переходу через кордон до партизанки в Китаї. Не повернувся до Узбекистану, де всі його знали, а влаштувався на роботу яко голова райспоживспілки в якомусь місті Казахстану.

І знову усміхнулося йому щастя. Спровадив свою родину та жив, як в Аллаха за плечима. “Якби я знав, – говорив він, – що в тій райспоживспілці можна так добре жити, то жоден пайтан не затягнув би мене в НКВД”. Підлягали йому всі крамниці, ресторани та їдальні. Усюди, де приходив на контроль, кормили його задармо найкращими стравами. Без жодних перешкод купував дешево найбільш дефіцитні матеріали для себе та своєї родини, а за такими товарами нормальні громадяни стояли в чергах по кілька днів або мусили платити високі хабарі.

Та нова ідилія не тривала довго. Одного разу смачно заїдав він собі обід в одному зі “своїх” ресторанів. А тут хтось ззаду поплескав його по плечу. Це був його найкращий приятель з НКВД:

– Але ж, друже мій, ти живий! А тут оповідали, що тебе вбито на фронті ще в сорок першому. Чому ж до нас не повертаєшся?

Не знав приятель справжньої трагедії нашого узбека. По повороті до Узбекистану оповів знайомим, що зустрів у Казахстані свого найкращого приятеля з-перед війни.

І так за кілька тижнів підїхав під дим нашого узбека “чорний ворон”, цебто автомашина для в’язнів. Відтак привезли його до нашого товариства на Луб’янку.

Скінчив я свої спогади про пригоди узбека. Усі замовкли. Мене мучило сумління, чи добре я зробив добре, що оповів товаришам з етапу всі ті пригоди. Та ж пригоди узбека свідчать про всемогутність Кремля, про наївність американців, а це все могло викликати зневіру, підірвати надії, що цей страшний режим не довго буде існувати у світі. Але ж ми не самі. Не пориваємося з мотикою на сонце, як деякі говорять. Однак що нас чекає в найближчому майбутньому? Чи їдемо на вічне рабство і ніхто з наших близьких навіть не знатиме, де лежать наші кості? Проте

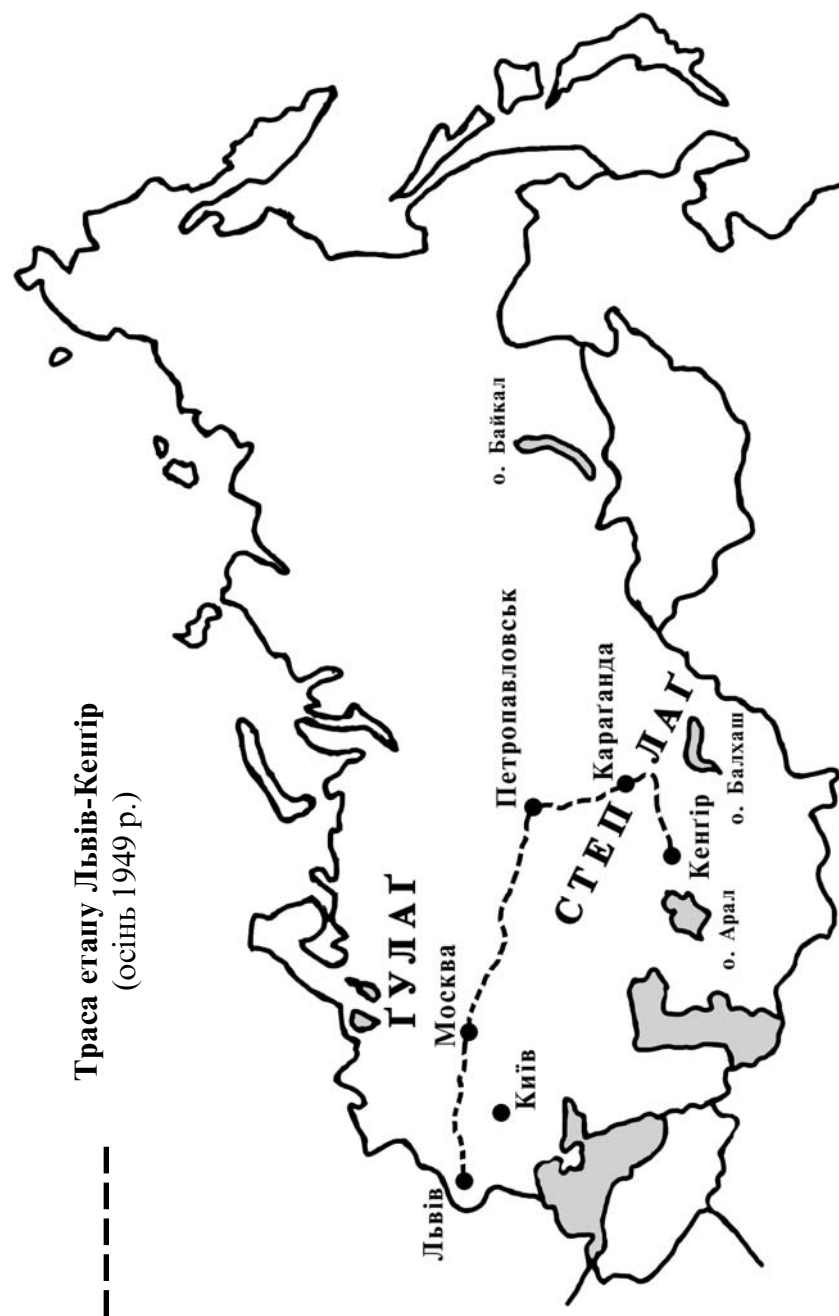
жєврїє надїя, що нас багато й дамо собі раду. Дуже довго не могли ми заснути, не зважаючи на монотонне стукотіння колїс вагонів нашого поїзду.

СТЕПАМИ КАЗАХСТАНУ

Уже, мабуть, понад три тижні тривала наша подорож у товарних тюремних вагонах. Знали, що знаходимося десь на трансибірській магістралі в Західному Сибїрі. Були брудні, зарослі, вимучені постійним лежанням на нарах. Замало було місця на якісь прогулянки по вагоні. Їхало тут, мабуть, зі сто мужчин. Майже завжди хтось сидів на чотирикутному дерев'яному каналіку, що був нашим виходком та вмивальною, і не дуже-то ввічливо було ходити туди й назад перед людиною, що в зовсім не вигідній позиції мусила полагоджувати свої природні потреби. Бо ж, очевидно, сидіти на цьому каналіку було неможливо.

“Як довго ще триватимуть ці муки?” – думали ми. Пізніше, у перші, найгірші, роки нашого перебування в лаґері, ми наївно жаліли, що етап цей не тривав довше. Під час тої довгої подорожі не треба було важко працювати, можна було собі лежати цілу добу на нарах та ще оглядати щораз то нові красвиди. Усі так збайдужіли, що ніхто вже не хотів ані говорити, ані кого-небудь слухати. Ніхто не був голодний. Майже всі ще мали повно сухарів, трохи цукру. Кількох, між ними й мене, що не мали жодних передач у Львові, підкормлювали співтовариші вагону.

У момент нашого найбільшого отупіння поїзд несподівано задержався не на якійсь відділеній від домів та людей залізничній вітці, а майже перед головним будинком великого вокзалу. Ми свобідно прочитали великий напис на будинку: “Петропавловск”. Знали ми з географії, що існує Петропавловськ у Сибїру, та ще й другий, а саме Петропавловськ-Камчатський. По спільній нараді найкращих “географів” вагону ми встановили, що наш Петропавловськ – це великий залізничний вузол на Трансибірській залізничній магістралі, від якого відгалужується друга велика Трансказахстанська магістраль, що через Караганду

прямує на південь, до Алма-Ати й Ташкента в Узбекистані та ще далі. Ніхто з нас не сподівався, що можемо поїхати на південь. Усі були впевнені, що поїдемо далі на схід, у глибину Сибіру. Ніхто з нас не чув про якісь політичні лагери в Казахстані.

По якомусь часі солдати відчинили двері вагону-тюрми та наказали виходити зі своєю одежею до “бані”, цебто до лазні. Ця петропавловська лазня була дуже добре zorganizована, й була вона одинокою приємною розвагою під час етапу. Ніде пізніше в багатьох лагерах я такої доброї лазні не бачив. Була це, мабуть, лазня не тільки для в’язнів, але й для солдатів, а може, й пасажирів нормальних потягів. У лазні могло митися одночасно, мабуть, із двісті людей. Зустріли ми тут наших товаришів з іншого вагону. Одежу віддавали в “прожарку” для знищення вошей. Стрижії (цілковито не надається тут слово “перукар” чи “голяр”) вистригали волосся не тільки на голові, вусах і бороді, але і в пахвах рук і ніг. У совєтських тюрмах та лагерах це застосовують яко захід проти вошивости. У лазні кожний діставав кусочок мила й рушник, для кожного був окремий бокс із душем і регуляцією гарячої та холодної води. Можна було купатися понад півгодини, бо й так треба було чекати на “прожарення” своєї одежі. Ціла обслуга лазні, включно зі стрижіями, була жіноча. Спочатку це нас збентежило, але то були жінки старшого віку, які, мабуть, десятки років працювали в цій лазні й тактовно проводили санобробку багатьох подорожніх Транссибірської магістралі. По п’яти роках, у 1954 році, я знову попав до петропавловської етапної бані, але вже не видавалася вона мені такою комфортабельною, як у 1949 році.

Цілий день наш тюремний поїзд простояв біля лазні. Відразу всі неначе помолоділи, а я знову пригадував собі відомості з географії. Та ж Петропавловськ – це столиця Північноказахстанської області, а тут десь недалеко мусить бути Кустанайська область, де на початку 1941 року перебували в засланні мої батьки. Тут десь мусить бути Сірій Клин – північні області Казахстану, де живуть переважно українці, які переселилися сюди ще на переломі ХІХ – ХХ століття. Чи ще

збереглося в них українське національне почуття? Знав я тоді про жахливу русифікацію Харківщини, Воронежчини та Донбасу. Але надія, що десь тут, у Петропавловську, заговорять по-українськи, була марна. Цілий наш етап говорив виключно по-українськи, але ніхто з обслуги лазні не відгукнувся по-нашому.

Нарешті поїзд рушив. Слідкуємо уважно, в якому напрямі. Їдемо на південь. Усі ми сподівалися лагерь у Сибіру чи на Колімі, а тут такий “комфорт” – на південь. Там не будемо замерзати. Знали ми про шахти кам’яного вугілля в Караганді та мідні копальні над озером Балхаш. Мабуть, будемо шахтарями.

З цікавістю оглядаємо краєвиди. Де-не-де око милують березові гаї, але земля незаймана. Це ж тисячі кілометрів безводних перелогів, це ж та майбутня Цілина, що її взявся освоювати Хрущов. Чим далі на південь, тим менше березових гаїв, рідко відтак появляється тут і там по кілька дерев чи кущів саксаулу, а вкінці й вони зникають. Горбкуваті простори. Мабуть, росте на них якась трава чи осет, але все це давно засохло, й колір давно втратив свою зеленість. Усе подібне до піску, який теж появляється зрідка. Це ж напівпустеля. Ніде не видно жодних осель, річок, жодних стад худоби, коней, овець. Посмутніли наші серця. Важко було глядіти на цю пусту, суху, сіру, непривітну, монотонну країну. Невже нам доведеться відбувати свою каторгу на просторах, де не буде ніяких дерев, зелених ланів, городів, а тільки ці жовто-сірі краєвиди?

Минають години. Наш поїзд уже не зупиняється так часто, не стоїть так довго на різних стоянках. З трудом вдається нам відчитати написи на великих залізничних станціях: Кокчетав, Акмолінськ, Караганда. Біля них ніби міста, ніби села й трохи дерев. Знайшлися у вагоні такі, що в цих областях мають близьких з родини на засланні. Назви місцевостей виразно казахські, але на станціях щось тих казахів не було видно. Доперва пізніше, в лагері, ми довідалися про значення всіх цих назв. Призабув я вже всі ті інтерпретації етимології і тепер не маю можливості перевірити в якомусь словнику, бо ж такого нема в жодній бібліотеці міста, де тепер живу. “Ак”, напевно, по-казахськи

значить “білий”. Отже, в назві “Акмолінськ” на початку знаходиться префікс “білий”. “Кара” – це чорний, “джез” – це, напевно, “мідь”, “ган” – це хіба “копальня”. Так що Караганда має у своїй назві слово “чорний” та слово “копальня”. А Джекказган – слова “мідь”, “казахська”, “копальня”. Акмолінськ пізніше, за часів Хрущова, змінив назву на Целіноград. Отже, проїжджали ми через знану в цілому світі майбутню советську Ціліну.

За Карагандою поїзд мчав спочатку на південний захід, а відтак на захід. Промайнули назви Чурбай-Нура та Карабас, а біля них – виразні бараки лагерьів. Пізніше в Кенгірі довідалися ми, що в Карабасі є підсобне господарство Степлагу, до якого потрапляють в’язні-інваліди. Але всі, хто там побував, нарікали, що каторга там була більша, ніж у звичайному лагері. Керували нею безпосередньо енкаведисти. Ті не знали жодного співчуття до неволі.

У кількох місцях напівпустелі бовваніли мініатюрні копії арабських містечок, знаних нам з ілюстрацій до “Казок 1001 ночі” чи Франкових “Абу-Касимових капців”. Маленькі, різної висоти домики з куполами на кшталт перевернутої догори ногами чапші. Майже кожна така баня мала меншу чи більшу діру. Пізніше ми догадалися, що це казахські мусульманські кладовища, а ці домики – гробниці-склепи, збудовані з так званого саману, цебто сушених на сонці цегол із суміші глини та сухої трави-січки. Бані з такого саману не витримували впливу часу та вогкості, завалювалися і створювали вигляд опустілих, знищених казкових арабських містечок. Відшукування на горизонті цих кладовищ та поодиноких кущів саксаулу було своєрідною розвагою в монотонності ще одного тижня подорожі.

Доперва десь на половині дороги між Карагандою і Джезказганом мали ми можливість при якійсь залізничній станції побачити справжню казахську оселю. Хати з плоскими дахами, дороги чи вулиці між домами. При станції висока вежа водокачки для паровозів. Тут ми вперше побачили картину перегону овець, коней і верблюдів через переїзд на залізничному шляху. На верблюдах сиділи чабани, вдягнені у ватяні прострочені

довжелезні халати, що в кризисні советські часи заступали передреволюційні кожухи. На головах мали вони великі лисячі шапки з гострими верхами та характерними трикутними хвостами, що звисали на плечі. Ілюстратори підручників з історії в таких шапках змальовували татар XIII – XVII ст. і навіть наших гуцулів. Принаймні з якоїсь ілюстрації у Франковому “Лисі Микиті” при словах: “...на клапаню буде блам” – я пригадав собі таку гуцульську шапку. Чабани гнали велике стадо овець, коней та кілька верблюдів, за якими сунулася величезна бушуюча гора пилноги. За п’ять років перебування в Кенгірі таку картину перегону черід овець мали ми нагоду побачити ще тільки два рази, коли кількатисячна маса лагерьників випадково наткнулася на череди овець. Було це літом. Температура сягала сорока градусів, а казахські чабани, старі люди з сивими бородами, були так само вдягнені в ці теплі бушлати-халати та величезні лисячі шапки. Як мені було прикро, коли з колони в’язнів посипалися докучливі насмішки на адресу “чорнозадих”, що в жару ходять у кожухах. Я вже тоді знав від казахів, що працювали разом зі мною в Кенгірі, що власне ці теплі халати та лисячі шапки хоронять чабанів від літньої спеки. Та ж вони в степу не мають жодної тіні, а сонце казахське літом є так само жорстоке для людей, як і казахські сорокаградусні морози та сніжні бурани зимою. Товариші-казахи розказали нам, що один совхоз чи колхоз займає площу пустелі біля 50 кілометрів діаметром. Такий колхоз має кілька бригад, цебто стад овець, коней, верблюдів. Сухостеп зеленіє недовго – два-три тижні десь у травні-місяці після розтанення зимового снігу. Потім сонце висушує всю траву так, що вона тратить свій зелений колір, робиться жовто-сірою. Пізніше зелена свіжа трава остається тільки в деяких видолінках. Добрий чабан знає ті місця й переганяє своє стадо від одної такої видолінки до другої, дбаючи також про можливість водопою. З вісім місяців таке стадо перебуває поза центром колхозу, так що це випасання на сухому степу Казахстану нагадує наші гуцульські та бойківські пасовища на полонинах. Щоправда, доля казахських чабанів виразно важча.

Поїзд мчав даліше на захід. Усюди степ із висохлою травою, пагорби, ніде жодного кущика, жодної деревини. Куди нас везуть? Ніхто у вагоні не чув про якісь міста чи лагери між Карагандою та Аральським озером. А може, нас тут, у цій пустелі, вистріляють? Холодна війна між СРСР і США набирає чимраз більшої напруги. Та ж ніхто ніколи не довідається, що з нами сталося.

Ні, не розстріляють, бо чому ж би влаштовували таку комфортну лазню в Петропавловську. Майнула назва станції Теректи, яка появиться в нашому Кенгірському лагері щойно за 5 років, під час вибуху нашого повстання-страйку.

Одного дня вечером наш поїзд затримався в якомусь глухому місці. Ніч темна, ніде жодної оселі, жодних світел. Над ранок (ще було темно) паровоз завіз наші тюрми на колесах на якусь далеку залізничну вітку. Дперва на віддалі якихсь двісті метрів завважили ми щось, що нагадувало чи то земляну греблю, чи то мури якоїсь фортеці, але ніде не було жодного будинку.

Ранком не дали звичайної “регламентної” етапної пайки хліба та кип’ятку. Дперва по кількох годинах тупотні та біганини солдатів, голосних лайок відчинилися двері нашого вагону й залунав приказ: “Всім виходіть со всіма речами” (Всім виходити зі всіма речами). Отже, прибули ми на місце каторги. Невже маємо тут прожити свої присуджені 25 чи 10 років? Але що це за лагерь?

По виході з вагону побачили ми довжелезний ряд столів. Їх було, може, з тридцять штук. За столами сиділи якісь постаті, а далі на горизонті бовваніли мури фортеці-лагеру.

Підганяли нас по десять чоловік до одного зі столів. Тут лагерні наглядачі робили обшук речей та одежі, шукаючи ножів чи якихсь інших недозволених речей. Постаті за столами – це були лагерники внутрішньої адміністрації, цебто бухгалтерії, магазинів, приміщень для зберігання особистих речей в’язнів (так званих “каптьорок”) тощо. Усім їм у лагері присвоїли назву “придурки”, й були вони символом наупників начальства. Хоча, як пізніше виявилось, були між ними й дуже чесні люди, що

допомагали лагерному рухові опору. Але тепер, при першому нашому підході до столів, були вони такі непривітливі, не відповідали на жодні питання, не подавали жодних інформацій. Усі вони, мабуть, дорожили своїми внутрішньолагерними посадами та в присутності начальства не хотіли виявляти свого співчуття чи солідарности зі звичайними, нічим не привілейованими в’язнями. “Придурки” записували наші особисті дані, записували всі наші речі та призначали бараки чи бригади.

По кількох годинах очікування перед головною брамою лагеру –вахтою, як її називали, – солдати пігнули нас у головні ворота, а тут уже свобідно можна було ходити по цілому чоловічому лагпункті Кенгір, що належав до Кенгірського відділу Степного МВД СРСР. Власне, тепер організовувався тут іще третій лагпункт для лагерників, суджених на 25 літ. Був тут іще перший, жіночий лагпункт, але ніхто його ніколи не бачив. Усі ті три лагпункти, власне, становили Кенгірський лагерний відділ. І так десь у жовтні 1949 року розпочалося моє животіння у Кенгірському лагері.

Частина II

КЕНГІРСЬКІ БУДНІ

КАРАНТИН

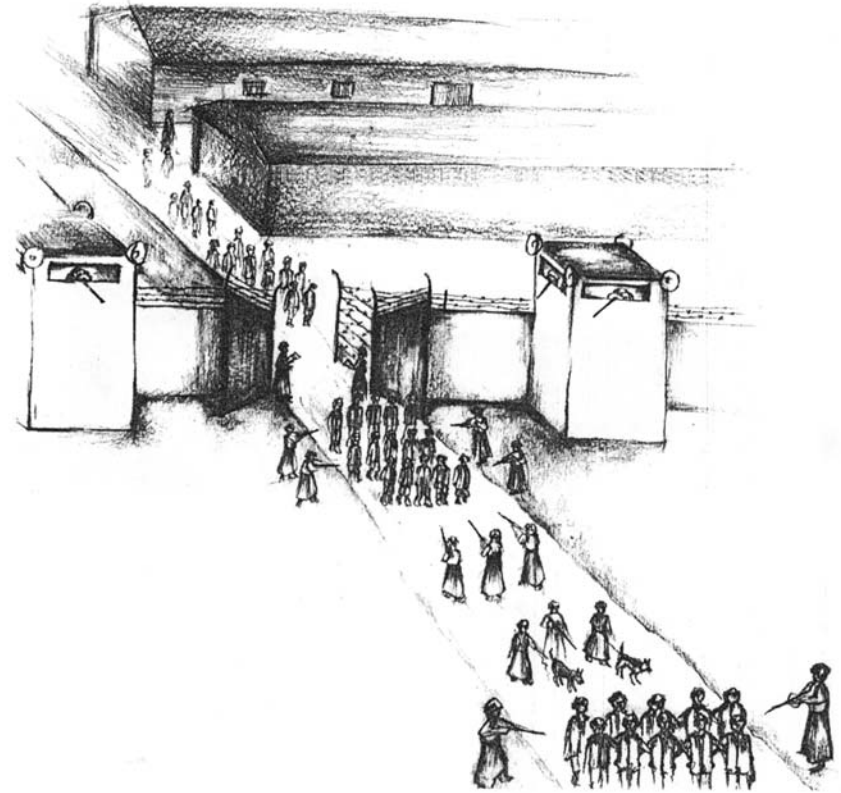
У 1949 році оселя Кенгір була маленьким містечком на віддалі сорока кілометрів на схід від шахт Великого Джекказгану Карагандинської області. Тепер це вже, мабуть, столиця нової Джекказганської області Казахстану. У тих роках трест “Казмедьстрой” (“Казахське мідне будівництво”) будував тут теплоелектростанцію, збагачувальну фабрику міді, греблю на річці Кенгір, житлові будинки, котеджі для начальства тощо. У Великому Джекказгані в шахтах (“рудниках”, як тоді говорили) добували мідну руду, яку поїздами довозили до збагачувальної фабрики. Джекказган по-казахськи, мабуть, і значить “казахська копальня міді”.

Кенгір лежить приблизно за 300 кілометрів на південний захід від Караганди. Залізнична лінія кінчалася в недалекому Джезди, в якому теж була копальня якоїсь іншої руди, мабуть марганцю. Про Байконур – знане тепер в цілому світі місце запуску космічних кораблів, що лежить далше, ніж 50 кілометрів на захід, тоді в 1949 – 1954 роках ніхто з нас не чув.

У Балхаші, що над Балхаським озером, біля 200 кілометрів на південь від Караганди, теж знаходилися копальні міді, своя збагачувальна фабрика та металургійний завод.

“Спецконтингентом”, цебто десятками тисяч політичних в’язнів совєтської імперії, в Карагандійській області володів тоді “Степлаг”, цебто Степовий лагєр.

Кожна новоприбула до лагєрного пункту (а такий лагєрний пункт деколи мав і десять тисяч в’язнів) партія в’язнів чи навіть поодинокий в’язєнь відбували т.зв. карантин. Це значить, що цих осіб деякий час не виводили на роботу поза лагєр, а навіть

ізолювали від решти в’язнів лагєрського пункту. Пізніше, через два роки, коли в Кенгірі вже повністю закінчили будову IV-го штрафного лагєрського пункту з тюрмою та “бурами” (бур – барак посиленого режиму), всіх карантинників тримали в цих бурах. У 1949 році не було ще четвертого лагєрного пункту. Була там тільки суперпримітивна тюрма з супержорстокими камерами-одиначками, тому всі новоприбулі етапи тримали на карантині в другому та третьому лагєрських пунктах. Кенгір – це був лагєрний відділ (лагєрное отделение), що тоді, в 1949 році, мав тільки I-ий жіночий лагєрний пункт з трьома тисячами жінок, окрему господарчу зону (хоззона) та II-ий і III-ий чоловічі лагєрні пункти з

біля семи тисячами мужчин, що тоді практично не були розділені жодними мурами чи навіть дротами, а окремими числилися тільки в канцелярії лагвідділу й мали окреме начальство. Бараки, кухня, їдальня та лазня для III-го лагпункту доперва мали будуватися, і в ньому мали утримувати засуджених на 25 років. Кенгірське “л/о” (таке ГУЛАГівські правописці видумали скорочення для “лагерного отделения”, так само, як “л/п” для “лагерного пункта”) входило до Степного лагєру (Степлаг) разом з іншими “л/о” на шахтах міді в Джекказгані й Балхаші та на підсобному лагерному господарстві Карабас під Карагандою. Де саме містився штаб Степлагу – чи в Кенгірі, чи в Балхаші – й хто був начальником Степлагу, не пам’ятаю.

Усі спецлагєри, що заступали колишні каторги, мали законспіровані поетично-романтичні назви, щоб не можна було відразу пізнати місця їх знаходження. У Казахстані, крім Степлагу, були ще Пєсчлаг (Пєсчаный лагєрь) та Луглаг (Луговой лагєрь). На Колимі був Берлаг (Береговой лагєрь), в Іркутській області – Озьорлаг (Озерный лагєрь), в Норильську – Горлаг (Горный лагєрь), у Воркуті – Рєчлаг (Рєчной лагєрь) та Мінлаг, у Мордовії – Дубравлаг. Дєсь в Омській області був Камішлаг (Камышовый лагєрь).

На Колимі звичайними лагєрами завідувало УСВИТЛ (Управление северо-восточных трудовых лагерей), політичними – управління “Береговой Лагєрь”, але всіх в’язнів використовував той самий трєст “Дальстрой”.

Крім спецлагєрів для політичних, були в Карагандинській області ще й звичайні лагєри для неполітичних, яких ми звали битовиками (побутовиками), єбто судженими за побутові злочини. Знаний тут був Карлагч, єбто Карагандинський лагєр. Назва тут уже не була зашифрована. Але в звичайних лагєрах були окремі лагєрні відділи чи лагєрні пункти, у яких перебували політичні. Та ми не мали з ними зв’язку.

У 1950 році Кенгірський лагвідділ – єе була вже солідна фортеця довжиною дєсь півтора кілометра, шириною дєсь з 400 метрів. Зовнішнім своїм виглядом він міг конкурувати з мурами

Аушвіца-Осьвенціма, найбільш знаного гітлерівського конц-лагєру.

Зовнішній мур висотою дєсь із чотири метри збудований був нашими руками в 1949 – 1950 роках із так званого побутового каменю, єбто з нерегулярних кусків каменю розміром 40 x 40 x 50 см, що їх добували ми при будові теплоелектроцентрالی та збагачувальної фабрики. Збудувати стіну з такого каменю – єе вже був вищий ступінь мулярського вміння. Кожні сто метрів

над муром бовваніли сторожові вежі з вікнами, кулеметами та рефлекторами. Це славні сталінські лагєрні вишки.

Уздовж цього муру бігла “запєтзона” (заборонена зона) шириною дєсь із чотири метри, завжди свіжо заскороджена, відрізнана від внутрішніх лагєрних площі щлотом з колчочого дроту висотою дєсь під 2,5 метра. Цей великий прямокутник був поділений внутрішніми мурами з саману на чотири лагпункти, але на 5 а навіть на 6 зон.

Більшість бараків у другому лагпункті – це були землянки, заглиблені в землю, мабуть, дєсь на один метр. Будовані вони були, мабуть, із саману. Дах цих бараків був плоский. Старі бувальці подєйкували, що й дах цих бараків збудований тільки з малої кількості дерев’яних балок, переплетених галузками кущів саксаулу, все це обмазане глиною з усіх сторін, а зверху ще й посипане шлаком. Дощі в цій частині Казахстану дуже рідкі, не було чого побоюватися, що вода промочить стєло. Верства снігу на дасі лежить цілу зиму й додатково ізолює барак від жахливих морозів. Такі саманні землянки були зимою тепліші, а літом холодніші й з цієї точки зору кращі від нормальних а навіть “комфортних” бараків.

Решта бараків у другому лагпункті, бараки лагєрного шпиталика та бараки жіночої зони, як ми переконалися в 1954 році, – це були типові лагєрні бараки з дерев’яних балок, знані у всіх лагєрах ССРСР.

Бараки, що їх дєсь в 1950 році розпочали будувати для третього лагпункту, як і бараки бурів та нової тюрми в четвертому лагпункті, були муровані з правдивої випалованої цєгли. Мали вони нормальні двосхилі дахи, великі, але міцно заґратовані вікна. Ми додумувалися, що ці бараки будуть із майбутнім призначенням на гуртожитки для вільних робітників. Мені, як судженому на 25 років, пізніше довелося жити в цих бараках кілька років й дочекатися в них Кєнгірського повстання 1954 року.

Тоді, восени 1949 року, цілий наш львівський етап заґнали в два бараки-землянки другого лагпункту. Кожний барак скла-

дався з двох великих кімнат та коридорчика між ними. У коридорчику стояла параша, щєбто велика бочка на нечистоту, де вночі в’язні, замкнені в бараці, мусили полагоджувати свої фізіологічні потреби, та примітивний бляшаний умивальник з двома коритцями: одне – вгорі, на запас води, друге – внизу, для “вилапування” води при вмиванні. Біля десяти підйомних клапанчиків заступали крани для води, й це давало можливість для понад чотирьохсот в’язнів за півгодини трохи промити свої заспані очі. Умивальники такого типу широко знані в цілому ССРСР. Було це найпримітивніше обладнання, яке можна було спочатку використовувати дєсь на будівельному майданчику, але в могутній “передовій” імперії світу воно було широко вживанє в армії, у школах, гуртожитках і в лагєрах.

У кожній кімнаті стояло два ряди “вагонок” – нар із 4 місцями до спання. На середині – стіл і дві невеликі лавки або 4 табурети. Біля вхідних дверей – піч та бочка з “кавою”. Вагонка була основним місцем проживання лагєрників, тому їй варто присвятити трохи більше місця.

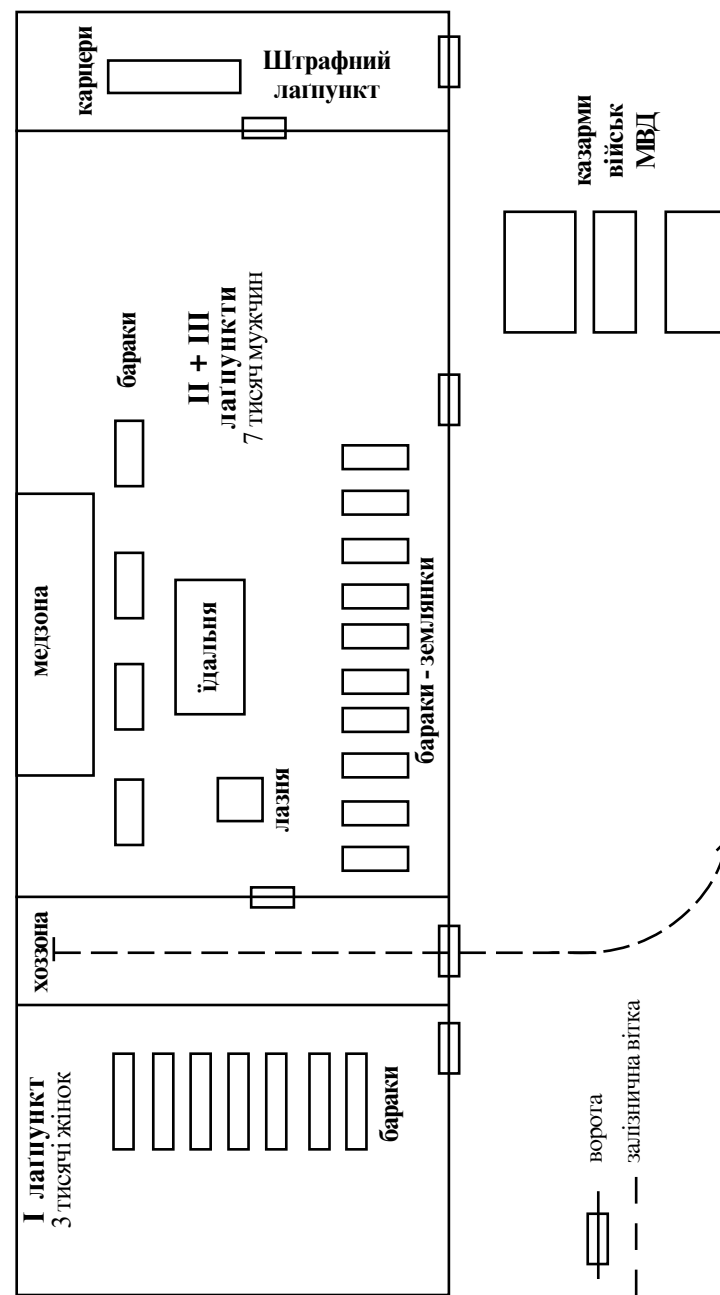
У всіх советських лагєрах, де я побував, ці вагонки були такі самі, а їхня конструкція та докладна стандартність належить, навпєвно, до найбільших господарських “досягнєнь” ГУЛАґу. Їхня стандартність давала можливість скоро обладнувати щораз то нові лагпункти, щораз то нові спальні місця для мільйонів рабів. Вагонка – це були два стовпчики, кожний з трьома подвійними однакової довжини “плєчима”. Долішні – це були ноги вагонки, а два вищі – це підпірки для 4 щитів. Такий щит, збитий із кількох дощок загальним розміром 200 x 50 см, становив одне спальне місце. Стовпчики на висоті цих двох підпірок були з’єднані двома поздовжніми балками. Усі частини вагонки були з’єднані дерев’яними клинами. Таку вагонку давалося легко та скоро розбирати, переносити в розібраному стані та й скоро складати. Дєсь так щодва місяці в кожному бараці відбувалася акція боротьби з блошицями. Надворі перед баракком приґотовлювали великий казан із кип’ятком. Днювальні цілий час підтримували добрий вогонь та температуру води. Після довгого

дня праці кожний в'язень мусив зняти зі щита свою постіль. Скоро розбирали вагонку на частини та тримали її в кип'ятку кілька хвилин. Однак середина щитів та поздовжніх балок все були не охоплені кип'ятком, бо ж мали довжину два метри.

В одній кімнаті бараку було два ряди, мабуть, по 20 вагонок, що давало 20 вагонок x 2 ряди x 4 щити = 160 місць до спання. Між вагонками була відстань десь із 40 см. Тут знаходилися маленькі тумбочки, цебто малесенькі шафки, призначені на харчі, ложку, мило тощо для в'язнів, але в перші голодні роки в'язні зберігали найважливіший скарб – свої приділи хліба, цукру та ложку – в головах свого спального місця. Треба виразно підкреслити, що в спецлагерах практично не було жодних крадіжок.

Пізніше, коли ми вже трохи очунали після першого удару лагерного режиму та голоду, почали вже жартувати, що ці 4-місні лагерні вагонки входять, напевно, до пропагандивних цифр ССРСР, що говорять про передачу трудящим чотирьоквартирних домів. Якщо Комсомольськ-на-Амурі, збудований в'язнями на кістках своїх товаришів по недолі, могли назвати Комсомольськом, то чому ж лагерні вагонки не можна зачислювати до 4-квартирних домів? Пізніше, в 1957 чи в 1958 році, я мав нагоду побачити такий справжній 4-квартирний домок в Іркутській області. На кожному розі такого будинку – зовнішні двері до коридорчика розміром 1,5 x 1 м, за котрим убиральня з вмивальнею теж 1,5 x 1 м. Друге приміщення – це кухня 1,5 x 3 м, а третє – житлова кімната 2 x 3 м. Разом одне помешкання мало вимір 4,5 x 3 м, цебто біля 14 м², а цілий дім – біля 56 м². І це в Сибіру, де в кожній місцевості працюють тартаки, а довкола шуміла безкрая тайга вже з перезрілими для переробки деревами. У такій “квартирі” проживали сім'ї з 3 – 4 осіб.

Вагонок для нашого етапу було замало. Тоді на вільних сорокасантиметрових відстанях між вагонками наклали додаткові щити, які були підтримувані на краях щитів сусідніх вагонок. У такий спосіб зорганізовано ще 18 x 2 x 2 = 72 нові спальні місця. Проте місця далі було замало, і біля 20 осіб мусило спати

на глиняній підлозі між обома рядами нар. Під час свого понад десятилітнього перебування в різних лагпунктах довелося мені жити, мабуть, у сорока різних бараках, у самому Кенгірі десь у 15 бараках при переході з однієї бригади до іншої або при переносинах бригади з “режимних” міркувань начальства. І все при такому переході доходило до бійок та сварок за місця на нарах. Нижнє місце вважалося кращим, тому що на горішнє треба було видряпуватись. Мешканці нижніх щитів мали обов’язок дозволяти коротке сидіння на своїх щитах мешканцям горішніх щитів та їх гостям. Але мешканці горішніх нар могли собі спокійно спати, лежачи, без жодних втручань. У перші роки лагерного животіння слабші в’язні самі вибирали горішні нари. Вимучені непосильною працею, довготривалим, деколи кількагодинним очікуванням на вахті, після повороту з праці вони тільки й мріяли про те, щоб спокійно лежати, дрімати, а то й спати й так забути про вічний голод.

У перші дні лагерного життя нам видавалося, що в лагері краще кормлять, ніж у тюрмі, але це була тільки омана. У в’язниці ми не працювали, та більшість в’язнів мала передачі з дому. Головною підставою проживання в лагері була щоденна порція хліба. У тюрмі це було хіба 500 грамів, у лагері нормальний пайок – 750 грамів, за невиконання норми – 650 грамів, штрафний пайок – 400 грамів. Найбільш вигідними “посадами” в лагері були праця на кухні та хліборізці. Пайок хліба був основою життя в советському лагері, тому що пайок цей можна було дуже легко перевірити. Пайки мусили точно важити. Такий пайок часто до основної своєї брили мав попришпилювані дерев’яними кілочками менші чи більші кусники хліба. Це хліборізчик доповнював пайок до вимаганих 750 грамів.

Декому може нині видатися, що 750 грамів хліба – це багато, але це був важкий чорний хліб. З нього можна було врізати десь так шість скибок хліба товщиною 1,5 см, з поверхнею 10 x 10 см. І хліб цей становив фактично 90 процентів усіх харчів лагерника.

У їдальню кликали три рази денно. Ранком – суп і приділ хліба на цілий день, на обід – ложка каші, на вечір – знову суп.

Для тих, хто перевиконав норму, давали більше хліба, каші, але про це розповім згодом.

Головною гарячою та й основною стравою для лагерників мали бути ці два супи, ранішній та вечірній. Але так не було. Здебільша була це якась солоня рідина, в якій плавало, може, зо три кубічні сантиметри картоплі, з 10 квадратних сантиметрів капусти чи якоїсь іншої городини та зо 5 – 10 крупинок якоїсь каші. Уся лагерна “шляхта”, цебто “нарядчики” (нарядники, свого роду диспетчери робочої сили), бригадири, лагерна бухгалтерія, всі ці так звані “придурки” одержували густіший суп з дна котла, в якому навіть плавали куски якогось м’яса, причому деякі з них, між іншим бригадир та його помічник, одержували по дві порції супу. Основна маса лагерників діставала справжню баланду, якою не можна було наїстися, а тільки наповнити живіт для пригамування голоду без жодної користі для збереження сил.

Часом траплявся рибний суп. Деколи він був справді густим, у ньому плавали цілі куски риби разом з риб’ячими головами. Чому це так нагло траплялася нам така велика розкіш, важко догадатися. Можливо, що в магазинах містечка риба почала псуватися і її скоренько віддавали в лагер.

Уся обслуга кухні добре наїдалася, але назовні не могли нічого винести: тисячі очей стежили за кожним рухом обслуги. Зате кухня при мовчазній згоді начальства приймала до праці вночі добровольців, що вдень нормально працювали на будові поза лагером. Уночі вони помагали на кухні: чистили картоплю, мили казани, кухонний посуд тощо, а за це могли наїдатися досхочу. Не було багато добровольців до такої подвійної праці: кожний ледве волочив ногами і мріяв, щоб тільки поспати на своїх нарах. Мій добрий знайомий Ілько Ч. одного дня зголосився до такої праці на кухні. За першу ніч кухонної праці він зумів з’їсти майже ціле відро ячної каші, очевидно, з якимсь соусом, і нічого йому не сталося. Пізніше ще не раз він працював на кухні, але вже міг з’їсти тільки миску каші. Такий соус в мікроскопічній кількості мав бути й в тій вечірній каші, яку

діставали ті, що перевиконували норму, але ж цього соусу звичайно не було видно.

Не зважаючи на всякі старання, контролі, навіть погрози страйками, поправити калорійності супу практично не вдалося. Майже щопівроку лагєрники домагалися зміни головного кухаря: мовляв, він обкрадає кухню. Начальство вимагало дати якісь докази його вини, але всі вважали, що досить він уже наївся, нехай хтось інший наїдається. У їдальні повісили велику таблицю з нормами щоденного приділу харчів для в'язня ГУЛАГу (мука, жир, м'ясо, риба, горошина, сіль, цукор тощо), але якість баланди від цього не хотіла поліпшуватися. Ці приділи були такі мізерні, а ті, хто працював на кухні, не могли втриматися від доброї їжі, щоб так поправити якість супу чи каші на якісь там умовні два чи три відсотки.

Наш карантин поділили на тимчасові бригади десь так по 30 чоловік, і відразу появилася перша серйозна проблема, яка нам довго дошкуляла. У той час до Кенгіра не довезли ложок, й ми їх не дістали. Заганяли нас в їдальню, чергові на підносах приносили суп в алюмінієвих мисках, а тут нема чим його з'їсти. Пригадалися мені жахіття німецького лагєру для полонених у 1941 році в Рівному на Волині. Здалеку через далековид (біноклі, як кажуть нам тепер писати) спостерігали ми за тим, що там діється. Може, з 50 тисяч полонених мешкало на землі без жодного даху над головою і в дощ, і в холоди (а був це, мабуть, вересень 1941 року). Раз на день привозили їм суп у військовій польовій кухні. Юрба неорганізовано пхалася по свій приділ супу. Але більшість не мала жодної посудини, казанків тощо. Отже, підставляли свої шапки, поли шинелі, а то власні пригорщі. Німецькі вартові “для порядку” стріляли з кулеметів над головами натовпу, деколи когось і вбивали. Кожного дня ранком полонені вивозили зі своєї зони кілька десятків трупів, що померли з голоду та з холоду чи від куль.

А тепер у Кенгірі брак ложок тільки посилював почуття голоду. Можна було собі позичити ложку в когось із тих, що вже стояли за плечима у своїй черзі, але треба було їсти скоро, так

що “розкіш” їдження тратила майже всю свою вартість. Можна було собі купити ложку за три чи чотири пайки хліба у китайця “Вані”, що і в цих жахливих умовах зумів розвинути торгівлю. Але ж хто з вічно голодних в'язнів міг це собі дозволити? Я позичав ложку десь зо два місяці, а відтак зробив собі ложку з куска цинкованої бляхи. Виклепана вона була нездарно, заглиблення було маленьке, але вже не мусив випрошувати ложку у сусідів у їдальні. Укінці одержав належну мені дерев'яну ложку, але пізніше постійно вживав ложку з нержавіючої сталі, що її зробив був для мене литовець Адольфас Ізопайтіс, золота ремісничка рука в нашій бригаді номер 254. Працював він оператором на бетономішалці, а в перервах виготовляв зі старих підшипників різні предмети, наприклад бритви, ножі, зубні коронки. Розігрівав він ці підшипники на маленькій переносній кузні та на ковадлі виклепував усякі дива. Продавав їх дешево або дарував своїм приятелям. Цю ложку мені вдалося перевезти через усі етапи, лагєри, тюрми та кордони. Донині держу її вдома як дорогу пам'ятку.

Під час карантину новоетапників використовували для різних робіт у лагєрі. Наприклад, казали нам переносити каміння до будови зовнішніх мурів лагєру чи виробляти глиняну цеглу, так званий саман. Нарядник, як за “добрих” концлагєрських часів встановив режим маршу ключем, постійно нас підганяв. Ми запротестували, назвали його гайдуком. Ображений нарядник став повчати нас, що коли хочемо в лагєрі вижити, то маємо турбуватися тільки за себе особисто, а не пробувати турбуватися за інших, бо це ж бунт, а за це строго карають. І дійсно, за якогось півроку лагєрні “придурки” зуміли нас залякати, але незадовго й вони відчули нашу силу, силу львівського етапу.

Лагєр у Кенгірі для політичних в'язнів існував, мабуть, тільки від 1947 року. Перед тим це мав бути лагєр для японських полонених. (Не можу погодитися зі словом “військовополонений”, неначе полонений не був колись військовим). Доказом того були японські військові шапки, які дехто з нас одержував на зиму замість звичайних лагєрних шапок-вушанок гранатового кольору. Ці японські військові шапки були для нас свого роду

комфортом. Вони мали навушники та “бровку” на переді шапки, зроблені з заячої чи кролячої шкірки. У середині навушників знаходився маленький клапанчик, який солдати відчиняли під час підвищеної бойової готовності, аби краще чути відголоси стрілянини. Однієї зими така шапка й мені трапилася, і дуже вона мені подобалася.

Усі ми одержали особисті номери. Мій був СЦ-148. С – це мабуть скорочення від слова “Степлаг”, а може, якийсь шифр частини Степлагу. Ц-148 – це черговий номер в’язня Степлагу чи якогось його відділу. Російська абетка має 33 букви. Отже, номер Ц-148 більш-менш відповідав цифрам 28148. Мабуть, восени 1949 р. Степлаг мав стільки “спецлагерників”. Крім того, біля 10 процентів в’язнів мало номери без букв. Це були каторжники. До 1947 року політичних в’язнів суджено зрідка на кару в ІТЛ (исправительно-трудовой лагерь (виправно-трудоий табір). Здебільша їх суджено на 8, 10, 15 й дуже рідко на 20 років каторги. Каторжани носили номер загальноулагівський й були неначе гостями в Степлазі. 1947 року в СРСР було офіційно проголошено скасування каторги й кари смерті, зате видумано новий “строк” – 25 років – із зазначенням у вироді: “У зв’язку з Наказом... про скасування кари смерті... засуджено на 25 літ ІТЛ...”. А що цей ІТЛ – то був спецлагер із каторжним режимом, цього вже світові не оголошувати. До обчисленої цифри 28148 спецлагерників треба ще додати 2814 каторжан, що разом дає біля 34 тисяч лагерників.

Після використання букв цілої абетки, що давало 33 тисячі в’язнів, застосовували подвійні букви, наприклад СЯЯ-999. На початку 1953 року я вже бачив номер СВВ-859. Значить, число лагерників зближалось до 70 тисяч. Відтак номери відмінили, і вже не можна було стежити за зростанням рабів Степлагу. Причому не тільки скасували, а й навіть грозили покаранням, якщо хтось далі “пишався” своїми номерами.

Але тоді, в 1949 році і в наступних роках, за відсутність номера карали карцером. Перед головною “вахтою” чекали лагерні “художники” з фарбою. Вони мали обов’язок на дома-

гання в’язня поправити або написати новий, добрий номер. А таких номерів кожний в’язень мав багато: на переді шапки, на переді блузи над горішньою кишенею, на плечах блузи, на рукаві блузи та на штанах повище коліна, й то на всіх частинах одягу, крім білизни. Так, зимою, коли в’язень носив блузу, фуфайку та бушлат, таких номерів у нього було одинадцять штук. Кожна частина одягу під номером була вирізана десь так 10 см x 5 см, а на це пришта біла шматка, на котрій все “красувався” номер. Вирізування дір на лагерній одягу мало запобігти використанню тієї одягу при втечі з лагерьу.

БЕЗПОСЕРЕДНЯ ЛАГЕРНА ВЛАДА

Наглядачі та офіцери МВД практично не вмішувалися у справи в окремих бригадах. Для звичайного лагерника першою та найважливішою владою в лагерьі був бригадир, такий самий в’язень, як всі інші лагерники. Від бригадира залежав такий чи інший розподіл додаткового хліба чи каші за перевиконання норми, приділ на зиму кращих валянків, фуфайок, бушлатів, шапок та рукавиць, приділ легшої праці у своїй бригаді тощо. Щокілька місяців відбувалися лікарські комісії, які випукували серед нас здоровіших та сильніших до праці на шахтах мідної руди в Джекказгані. Ці шахти знаходилися на відстані біля сорока кілометрів від Кенгіра, й було там тоді, мабуть, 20 – 30 тисяч політв’язнів. Не мали ми з ними жодного зворотного зв’язку. Я не зустрічав безпосередньо нікого, хто повернувся б із тих лагерів та розказав нам, що там відбувається. У 1954 році під час повстання в Кенгірі наш опір зміцнювали чутки, що ці 30 тисяч із Джекказгана чи принаймні декотрі його лагпункти проголосили страйк солідарності, та що там якийсь вільний водій бачив чорні прапори – знак страйку – на дахах лагерних бараків. Страх перед шахтами в Джекказгані підсилював залежність звичайного лагерника від бригадира. Це було щось таке саме, як залежність від старшини села (солтиса) під час війни при визначанні праці в Німеччині чи від голови сільради після війни при визначанні молоді в західноукраїнських селах до праці в

шахтах кам'яного вугілля на Донбасі. Навіть тоді, коли лікарська комісія, складена з лікарів МВД, призначила когось до праці на шахтах, бригадир мав ще деякі можливості відкликати призначення члена своєї бригади на шахти, бо той, мовляв, є надзвичайно добрий фахівець, а крім того, необхідний для зміцнення ладу в самій бригаді. Особисто я був в лагері такий худий, що жодна комісія ніколи не призначала мене до праці на шахтах.

Бригада могла виконати норму від 80 до 150 відсотків. Звичайно було це 100 – 120 відсотків. Не пам'ятаю докладно, яка була шкала приділу додаткових харчів за перевиконання норми, але більш-менш виглядало це так: 110 відсотків = 150 грамів хліба, 115 відсотків – 150 грамів хліба й одна порція каші (= 1 ложка), 125 відсотків = 300 грамів хліба та порція каші, 130 відсотків = 300 грамів хліба та дві порції каші. Якщо бригада виконала норму тільки на 100 процентів, то бригадир виписував половині бригади виконання норми тільки на 85 відсотків, а другій половині – на 115 відсотків і таким чином одержував додаткові порції каші та хліба для своєї бригади, які по черзі приділяв всім членам своєї бригади. У спецлагерах тоді не було т.зв. “зачотів”. По-російськи “зачёт” – це залік, згідно з яким перевиконання норми одночасно на такий же процент зменшувало час відбування вироку. Нікого таке “фальшування” рапортів з праці не кривдило. Мабуть, тоді лише у спецлагері Берлаг (Береговий лагерь) на Колимі існували ці заліки. У Кенгірі ж на той час і протягом наступних кількох років в'язням не виплачували за працю жодних грошей чи купонів. Не було в лапунктах якихсь крамничок, де можна було б собі щось купити до їдження, куріння чи навіть порошок до зубів.

Така політика розподілу додаткових харчів була, на перший погляд, справедлива, але в дійсності постійно доходило до конфліктів з бригадирами. Бригадир (звичайно це був здоровань) сам не працював разом зі всіма. Згідно з правилами, він міг не працювати тільки тоді, якщо його бригада мала понад 30 людей і тоді платили б йому окремо як майстрові. У лагері, однак, не було бригад, що мали більше, ніж 25 людей. Здебільша кожний

бригадир мав ще у своїй бригаді кількох помічників, які також не працювали. Першим помічником був заступник, обов'язком якого було тільки приношення хліба, супу й каші на столи їдальні, розподіл знаряддя для праці (лопати, “кирки”, цебто джагани, тачки тощо), зимової одежі в лагері. Майже всі роботи виконувалися яко відрядні (“акордні”), цебто на проценти норм. Письмові доручення на кожну роботи бригади мав виписувати прораб (скорочення російського слова “производитель работ”; по-українськи – “виконавець робіт”, виконроб), цебто керівник будови. Такий виконроб керував деколи будовою, на якій працювало понад 50 бригад, цебто до двох тисяч людей. Звичайно, він не мав фізичної спроможності виписувати такі письмові доручення, які звали зросійська “наряди”. Робили це здебільша бригадири, а виконроб тільки підписував. Однак багато бригадирів тримали в своїх бригадах ще одного помічника, який займався тільки писанням “нарядів” своєї бригади та їх підчислюванням в кінці місяця. Деколи бригадир мав у бригаді ще одного, а навіть кількох блатних. “Блатний” в російському злочинському жаргоні – це така людина, яка нікого не боїться, ніколи не працює, а дістає у своїй бригаді найвищу зарплату, а в лагері – найкращу й найбільшу їжу. Деколи це був приятель бригадира, який допомагав йому утримувати владу в бригаді. Деколи такий блатний тероризував бригадира, і той був змушений терпіти його знущання.

Такий суспільний стан у спецлагері був перенесений зі звичайних лагерів для в'язнів неполітичних (битовиків), де утворилася ціла піраміда злочинської мафії, як за феодальної доби, – старший вор, вор в законі, вор, старший блатний, блатний, – де існували вовчі закони використання слабших та безпорадних. Російське слово “вор” значить крадій, злочин, але в жаргоні кримінальників означало це щось ніби герой злочинського фаху. У Кенгірському спецлагері, так як і в інших спецлагерах, не було неполітичних в'язнів. Однак це не значить, що не було серед них бувших блатних або просто людей, позбавлених совісті, якихсь моральних стимулів, яким такий свого роду

феодалний суспільний стан подобався. У такий спосіб 20 членів бригади мусило працювати додатково ще на кількох, навіть п'ятьох нероб, а ще до того ці нероби кожного дня одержували з наказу бригадира чи його помічника найбільші, “стахановські” пайки, коли решта бригади часто одержувала якісь додаткові пайки щодругий день або третій день, а слабші фізично ніколи тих додаткових пайків не одержували.

Бригадир старався позбутися зі своєї бригади слабих фізично, просив нарядчиків, аби при найближчій нагоді переносин “списати” їх зі своєї бригади, а якщо це не вдалося, то його блатні помічники дрючками та іншими побоями пробували примусити їх до каторжної праці. Начальству лагєру дуже подобалася така система, бо само вже не мусило підганяти до роботи. “Списаного” переводили до іншої бригади, а там це все повторювалося.

Ще на початку свого лагєрного животіння я запитував своїх бригадирів, чому бригадир не змушує до праці своїх блатних помічників, а слабким фізично не приділить легшої праці та не підрятує їх додатковими пайками хліба. Майже завжди одержував однакову відповідь: щоб я пильнував свого носа; що бригада загалом виконує норму тільки на 50 процентів, а я особисто тільки на 30 процентів; і тільки завдяки його, бригадира, старанням та старанням його помічників виконроб записує бригаді 110 відсотків, і ми всі, роботяги, повинні бути тільки вдячні за таке добре керування бригадою; а якщо мені це не подобається, то скоро потраплю до карцєру або до штрафної бригади.

Очевидно, всі ці оповідання бригадирів були звичайним обманом. Десь у 1951 році я нелегально одержав роботу помічника виконроба й дуже добре ознайомився з системою нарядів та перевиконування норм. У цілому ССРСР, не тільки для лагєрників, діяли технічні норми на всі будівельні роботи, у яких докладно було подано, скільки годин і за які гроші має бути виконана певна праця. Існували теж докладні ціни на готову будівельну продукцію. Так, наприклад, один кубічний метр стіни

з цегли на висоті 2 метрів коштував 500 рублів, а на висоті від 2 метрів до 5 метрів вже коштував 600 рублів. Якщо стіна була грубша, то ціна була менша. У кінці місяці комісія, зложена з представників будівельного трєсту та інвесторів, обчислювала кількість виконаної праці. Виконроб мав намічений план виконання будови в рублях у даному місяці. Перевиконання цього плану добре свідчило про працю даного виконроба. У ціну виконаної продукції на будові входили всі її компоненти, цебто часткова ціна проекту будови, ціна матеріалу, ціна самої праці, платні для працівників нагляду і т.д. На загальнобудівельних працях на безпосередню платню можна було видати тільки 18 відсотків ціни продукції. Кожний виконроб мусив вкластися в ту суму, тому що могли його покарати навіть тюрмою за марнотратство. Бригадир міг ошукати виконроба на якихсь там кілька відсотків, й це все, що деколи йому вдавалося. Треба тут ще згадати, що, крім загальнотехнічних норм виконання будівельних робіт і вартості самої виконаної продукції, в ССРСР існували ще так звані коефіцієнти за кліматичні умови. У Кєнєгєрі цей коефіцієнт становив 1,4, на Колимі, мабуть, 2,5, у південному Сибіру, напевно, 1,3, а в Україні, очевидно, 0,8. Мовляв, в Україні таке все дешеве, що й коефіцієнт мусить бути менший. Це так мені нагадує німецьку платню для “остарбайтерів”, цебто примусових робітників у Німєччині під час окупації – громадян Райхскомісаріату Україна та Генєрального Комісаріату Білорусь, для яких існував тоді коефіцієнт платні 0,3, цебто тільки 30 відсотків платні для німців. Мовляв, в Україні ціни на хліб такі низькі, що й платня повинна бути нижча. Бо що ж ці “остарбайтери” будуть робити з великою сумою грошей, коли після закінчення праці в Німєччині повернуться на Україну?

У кінці 1949 року в Кєнєгєрському лагєрі 90 відсотків – це були “западники” (західняки), цебто громадяни недавно окупованих Західної України з Буковиною та Закарпаттям та Західної Білорусі, Литви, Латвії та Естонії, як теж Молдавії. Вони майже не були обізнані зі становищем на будовах в ССРСР, а більшість із них походила з сіл і до цього часу нічого спільного

не мала з індустріальним будівництвом узагалі. “Прасоветські” громадяни, цебто громадяни СРСР уже від 1917 – 1921 років, яких у лагері було тільки, може, з десять відсотків, використали цю розгубленість “западників” і скоро влаштували себе та своїх приятелів на теплі посади бригадирів, нарядників тощо. Завдяки цьому їм вдалося нас приборкати, приголомшити на багато місяців. Майже ніхто з нас не старався тоді стати бригадиром, бо ж тоді більшість звичайних в’язнів ототожнювала це з донощитвом, визискуванням, несправедливістю. Від того часу протягом довгих років навіть уже на волі залишалося в мене негативне ставлення до діяльності всякого начальства: мовляв, якщо є якась влада, то мусить вона бути зв’язана з опшуванням чесних людей та кривдою. На волі я теж не пхався до всяких такого роду посад. Тим більше, що за мною всюди мандрував “вовчий білет” про мою “неблагодійність”.

Очевидно, й тоді в Кенгірі були винятки. Так, у двох бригадах, очолюваних “західняками”, мабуть, не було штату помічників бригадира та пайки були ділені справедливо. Одну з них очолював п. Димніч з Волині, мабуть на волі учитель та голова району з перших місяців німецької окупації. Загальновідомо, що німці по кількох місяцях скинули таких голів, яко “бандерівців”. Частина з них попала в німецькі концтабори на переломі 1942 – 1943 років, а ті, що якось урятувались, попадали на каторгу в совєтські спецлагери. Іншу бригаду очолював польський священник о. Бень, що походив з Галичини. У своїй бригаді він тримав, очевидно, кількох польських монахів. Був тут між іншими ксьондз Козера, з нами поводився коректно, може трохи надто холодно. Бригада його складалася здебільша з поляків із Західної Білорусії, де довго після війни діяло польське антисовєтське підпілля під назвою АК. О. Бень не займався, принаймні відкрито, політикою, але наполегливо вивчав англійську мову.

Крім стану блатних, існував ще в лагерному суспільстві стан “шестьорок”. “Шестьорка” – це слово російське, і в перекладі на українську значить “шістка” – цифра, що асоціюється з прислужництвом, неприродно нахиленою постаттю в шанобливому по-

клоні перед своїм “паном”. “Шестьорка” носив важкі речі свого “пана”, дбав про його постіль, ходив до бібліотеки позичати книжки і т.д., а за це “пан” деколи віддавав йому рештки своєї другої порції супу, яких сам уже не міг з’їсти. Якщо місце “шестьорки” у своїй бригаді вже було зайняте, то його можна було знайти у нарядчика, бухгалтера чи в іншого лагерного “придурка”.

Отже, в спецлагері начальство спокійно могло собі тішитися з праці політв’язнів. Система поділу пайок хліба та каші, страх перед етапом на шахти, терор блатних у бригаді добре втримували режим й змушували рабів до важкої праці.

Зрідка хтось діставав з дому харчову посилку. Ділився він тою пачкою передусім з бригадиром та його помічниками, а відтак із тими, що також діставали харчові посилки. Можна було писати тільки два листа на рік, (очевидно, через лагерну цензуру). Можна було писати тільки російською, українською та білоруською. Інші мови були заборонені, бо начальство “не мало знавців інших мов і не могло би перевірити зміст написаного”.

Основною працею Кенгірського спецлагру була будова збагачувальної фабрики мідної руди. Тут, як і всюди на будовах СРСР, існувала “акордна” система праці – робота на проценти виконання норм, свого роду стахановський рух. На переломі 1952 – 1953 р.р. трест “Казмедьстрой” застосував ще одну стимуляційну політику для прискорення праці, а саме так звану “прогресивку”. Якщо бригада виконувала норму на 105 відсотків, то їй платили як за 110 відсотків. А якщо виконала на 110 відсотків, то отримувала зарплату як за 125 відсотків. Чим більше перевиконання норм, тим вище зростала платня. Таку “прогресивку” застосовувано й до в’язнів зі “спецконтингенту”. “Казмедьстрой” – це скорочення від назви “Казахское медное строительство”. Від вільних робітників на будові ми довідалися, що “прогресивка” – це часте явище на великих будовах СРСР. Це діється тоді, якщо партія постановить, що дану будову треба кінчати достроково. На таку будову приїжджають всякі перелітні птиці – будівельники, які кочують з будови на будову, де можна

багато заробити. По якомусь часі не вистачає грошей бюджету на платню не тільки за системою “прогресивки”, а й навіть згідно з нормальними нормами праці. На будові платять тоді тільки поденно, то значить, що можна зробити тільки сто процентів. У такому випадку перелітні птиці вимальовують на воротах та парканах будови великі сокири з написами: “Колун”. Колун – це сокира, що обтинає зарплату, й не оплачується на такій будові працювати. Так само сталося й зі спецагерниками, що працювали на будові збагачувальної фабрики в Кенгірі. Гроші в кінці 1953 р. було вичерпано, а будова не була скінчена, платили поденно з грошей, призначених на пуск фабрики в рух. Згідно з проєктом, цей пуск мав тривати півроку.

Перший наш вихід на працю поза лагером відбувся досить вдало. Приділили нас на будову теплоелектроцентралі (ТЕЦ). Будинок уже був готовий, розпочинався монтаж парових турбін. Нашим першим завданням було очищення блискучих, як зеркало, лопаток двох великих турбін від захисного шару антикорозійного мастила, накладеного на час транспортування. Турбіни привезли з Маньчжурії в рамках воєнних репарацій переможеної Японії. Турбіни були виготовлені фабрикою “Сіменс” у Німеччині. Але чому це окупований Японією Китай мав платити репарацію за свого окупанта? Турбіни ці вже працювали в Маньчжурії. На фундаментах турбін видніли ще куски невідламаного бетону. На превеликий жаль, “Казмедь-строй” відмовився від праці в’язнів на будові ТЕЦ, й ми розпочали працю на будові збагачувальної фабрики.

Настала зима 1949 – 1950 років. На будівельній площі на квадраті кілометр на кілометр не було майже ніяких будівель, де можна було б погрітися, сховатися перед сніжною завією, перед жахливими сорокаградусними морозами, перед гострим жорстоким вітром. Конвоїри гнали нашу колону з кількох тисяч лагерників спеціально через склади вугілля на ТЕЦ.

Кожний в’язень намагався прихопити менший чи більший кусок вугілля, а при вході на будову солдати з конвою забирали від в’язнів свою “долю” для ogrівання своєї вахти. Старший казах,

а був це, мабуть, сторож на складі вугілля, пробував боронити свій масток, але це йому не вдавалося. Та за якийсь місяць нашу колону вже не провадили через склад з вугіллям. Почалися жорстокі, холодні, голодні дні праці поза зоною, почалися вичікування на вахті при повороті в лагер, почалося голодування. З кожним днем було чимраз гірше, з кожним днем люди ставали чимраз слабші, а бригадири – щораз то лютіші.

СПЕЦРЕЖИМ

Мало хто з нас знав “нормальні” умови в звичайних, цебто неспеціальних лагерах ГУЛАГу, й важко нам було встановити ступінь шкали докучливості спеціального режиму в нашому Кенгірському спецагері. У кожному лагвідділі та в кожному лагпункті, крім начальника, було ще кілька його заступників, а саме: начальник режиму, начальник “хозчасті” (господарської частини), начальник “санчасті” (санітарної частини) та “оперуполномоченний” (операційний уповноважений, цебто внутрішній відділ МГБ). Може, були ще якісь заступники головного начальника. Згадую тільки тих, що залишили в моїй пам’яті добрі чи злі сліди.

Режим спецагеру вимагав ношення номерів на одежі, ношення тільки лагерної одежі, стриження волосся до “нуля”, писання максимально тільки двох листів на рік, категоричної заборони яких-небудь побачень з рідними, замикання бараків на ніч, як у тюрмі. Начальник КВЧ (культурно-виховної частини) наглядав за бібліотекою лагпункту, провадив цензуру листів в обі сторони. Начальником санчастини в нашому третьому лагпункті був капітан лікар-казах. Він спільно з кількома лікарями та фельдшерами-в’язнями приймав у лагерній амбулаторії, міг дати звільнення від праці та керував усіма лікарськими комісіями, зокрема тими, що призначали етапи на шахти мідної руди в Джезказгані. Наш казах був непривітний. В’язні його не любили, називали в вічі “коновалом”, але він ані не злився, ані не карав за це, ані не приймав цього за жарт. Обличчя його завжди було нерухоме, нерозгадане, не піддавалося жодним емоціям.

Зате відносно привітливою людиною був майор Трубка, начальник господарської частини Кенгірського лагвідділу. З в'язнями розмовляв він приязно, старався, але без успіху поправити якість лагерної баланди. Не пам'ятаю його прізвища. Ми називали його майором Трубкою (“трубка” – це по-російськи “люлька”), тому що постійно ходив із люлькою або в зубах, або в руці. Це він переказував в'язням усякі чутки про плани амністій для політичних. Однак більшість із нас вважала це тільки за один із заходів начальства, щоб не допустити до якихось бунтів, повстань чи страйків у спецлагерах: мовляв, усякі повстання могли би примусити начальство відійти від планів амністії. Майор Трубка, переконуючи нас у скорій амністії, досадно висловлювався, наприклад, так: якщо за рік не буде амністії, то всі ми маємо право наср...ти на його майорські погони.

Діяльність оперуповноваженого, якого у всіх лагерах називали або “опером”, або “кумом”, проявилася десь доперва через рік після нашого приїзду в Кенгір, коли горстка відчайдушів розпочала боротьбу зі знущанням та опшуванням бригадирів та нарядчиків. Не пам'ятаю прізвища “кума” третього лагпункту. Ми називали його Бородавкою через велику бородавку на обличчі. На моє щастя, я не потрапив в його лабети, хоча два рази попадав в карцер.

Начальником третього лагпункту був майор Липовецький, що особливо ненавидів тих, що походять зі Львова та околиць. Якщо в якомусь бараці сталась якась надзвичайна, неприємна для начальства подія, то він вривався у барак, вибирав з гурту якогось в'язня, чие обличчя йому чомусь не подобалося, й починав стандартний допит: прізвище, ім'я та по батькові, рік народження, місце проживання на волі, стаття кодексу, строк кари. Якщо опитуваний походив із Львівської області, то одержував з уст Липовецького завжди той самий вирок: “Пять суток карцера” (п'ять діб карцера). Важко мені зрозуміти дивну ненависть цього енкаведиста до львів'ян. Деякі в'язні, згідно з наївною тенденцією пояснювання, що у всьому злому винні жиди, вважали, що Липовецький є євреєм.

Єврейкою була (та вона цього й не затаювала) майор МВД, завідуюча лагерним шпиталіком. Усі говорили про неї добре, всі підкреслювали її співчуття і ввічливість у стосунках з лагерниками. Яка відмінна вона була від похмурого казаха з третього лагпункту чи палаючого ненавистю Липовецького!

З найменшої процедури начальство уміло зробити цілу каторгу. Особливо це вдавалося нам взнаки у перші роки, коли ми були ще найбільш покірні, найбільш виснажені. Пізніше енкаведисти боялися перетягати струну знущань, коли ми грозили страйком. Звичайне вечірнє перечислювання стану в'язнів у лагері перетворювалося на ще один засіб дошкулювання. Вечером, після вечірної баланди, в'язні були виснажені цілоденною працею та вичікуванням, коли наглядачі позамикають бараки ззовні. Пізніше, в хрущовські часи, така перевірка відбувалася через числення в'язнів на нарах, але в беріївські часи ми мусили виходити з бараку, наглядачі впускали нас двійками назад, записуючи чисельний стан на спеціальних дошках, які носили з собою. Очікуючи зимою на вечірню перевірку, в'язні лежали вдягнені у ватяні штани та фуфайки, щоб бути готовими до виходу на сорокаградусний мороз чи лютий крижаний вітер. Наглядачі числили всіх у бараках і тих, що працюють уночі в кухні та лазні. Якщо загальне число в'язнів лагпункту у них чомусь не сходилося, розпочинали числення наново: наново виганяли вже роздягнених та напівсплячих з бараків. Чи це наглядачі не вміли числити, чи начальник режиму не вмів добре організувати такого числення. Треба ж було в чоловічих лагпунктах перечислити понад десять тисяч лагерників. А може, це все було придумане начальниками режиму, щоби під приводом помилок у численні якнайбільше дошкулювати “ворогам народу”, щоб відчували вони спецрежим лагера.

Проходила неділя – до праці поза лагер не виганяли. Начальство в перші роки нашого побуту видумувало всякі “заняття”, щоб не дати відпочити по праці на будові. Літом це була продукція саманів. Такий висупений саман важив із десять кілограмів, а мокрий, мабуть, із двадцять. Кожна бригада мусила,

наприклад, виконати по 5 саманів на чоловіка, а треба було кожному, крім своєї норми, виконати норму ще за “придурка” в бригаді. Треба було накопати глини, принести води, поламати суху степову траву, добре це вимішати голими ногами, вкласти до дерев’яних форм, витягнути напівсушені самани з форм та перевернути решту саманів на інші сторони для сушення з другого боку. Але цього було замало для начальства. Зимою, а деколи й літом воно залобки влаштувало в неділі перевірку чисельного стану лагерьників на площі. Виганяли всіх на двір, замикали бараки й казали тут ставати п’ятками. І починали числення. Лейтенанти, сержанти бігали з дошками вздовж великої колони й числили раз, другий, третій. Вічно в начальства щось не узгоджувалося. Тривало це на лютому морозі та й вітрі не раз кілька годин, займало цілий вільний час між ранньою баландою та обідньою ложкою каші.

Продукція саманів, виконувана в неділі та у вечірні години буднів, мала на меті якнайскоріше поставити мур між другим та третім лагпунктом, бо в третьому лагпункті відгородили засуджених на 25 літ. Строк 25 літ видавався всім строком до кінця життя, й тому засуджені на 25 літ були готові найскоріше до повстань, бунтів, страйків. Суджені “тільки” на 10 літ мали надію, що можуть ще посмакувати трохи советської “волі”.

Кожний лагерьник згідно з правилами мав право на купіль у лазні, мабуть, два рази на місяць. Але ця “баня”, як говорили тоді “общепонятною” мовою, була маленькою дерев’яною коміркою з дерев’яними коритами та 20 кранами гарячої та 20 кранами зимної води. Було тут ще й із 30 дерев’яних цебриків. Кожний мав право набрати собі один цебрик гарячої води, а за раз до бані заганяли 60 осіб. Звичайно, не всі могли одночасно митися. Робилася черга, видирання цебриків один одному, боротьба за місце при кранах з водою. Час, призначений на купіль, тривав усього півгодини, а перед входом до лазні чекала вже група 60 лагерьників. Часто траплялося так, що сильніший мився 20 хвилин, а слабший не мав для себе навіть 5 хвилин. Бувало так, що хтось намилений не мав часу на сполоскання водою та витирання рупниками й мусив

на мокре тіло вдягати зимову одягу. При повероті з такої бані дехто простуджувався, деякі бараки були на віддаленні від лазні майже на півкілометра. Найбільш докучливим, однак, було те, що користання з лазні відбувалося вночі. Цілу ніч наглядачі переганяли групи по 60 осіб до лазні, будили десь серед ночі, й то без жодного попередження ввечері. Напівзаспані, як-небудь одягнені, в найбільш морозний час казахської зимової ночі, гнані криками наглядачів: “Шире шаг!” – тягнулися групи в’язнів до лазні не як до якоїсь розкоші у своєму буденному тюремному житті, але як до ще одної режимної неприємної, але необхідної процедури. У лазні штатні стрижії стригли волосся та обтирали нігті, очевидно під наглядом наглядачів, тому що в’язням заборонялося вживання в лагерьі всяких ножів, ножиць тощо.

Свого апогею спецрежим у Кенгірі досягнув зимою 1950–1951 року саме після закінчення внутрішнього муру між другим та третім лагпунктами. У третьому лагпункті було вже готових кілька бараків, але не було ще там ані кухні, ані їдальні чи лазні. Начальство постановило цілковито ізолювати третій лагпункт від другого лагпункту. А було тут тоді щось дві тисячі в’язнів. Бригади третього лагпункту водили на вечерю до їдальні другого лагпункту шойно після замикання всіх бараків другого лагпункту, а на сніданок ще перед відчиненням тих бараків. Наслідки такої розв’язки для лагерьників третього лагпункту були жахливі. До 18 години вже всі бригади були в своїх бараках. Біля 20-ої години розпочиналася перевірка та замикання в бараках. Від 22-ої до 23-ої виганяли на вечірню баланду до їдальні другого лагпункту, по вечері перевірка й друге замикання бараків. Від 3-ої до 5-ої рано виганяли на сніданок, а в 7-ій рано знову будили до виходу до праці. При такому “геніальному” графіку сон в’язня переривали чотири рази, а головний сон деколи тривав тільки три години. Якщо вночі ще випадала “баня”, то слабші в’язні ходили як напівмертві. Такого дошкулювання не бачив я пізніше ані на Колімі, ані в Озьорлагу.

Дуже докучливі були обов’язкові особисті обшуки всіх в’язнів після повероту з праці з-поза лагерьу. Наглядачі шукали ножі, листи

чи сліди лагерної конспірації. Ножі можна було легко виконати на будові, різні записки чи листи передавали собі в'язні з другого лапункту або з жіночої зони. Кілька колон в'язнів з різних місць праці поспішало до лагєру, стараючись якнайскоріше прибути перед вахту, щоб не чекати довго на свою чергу на спеці літом, а на морозі та вітрі зимою. У кожному ряді колони все йшло п'ять в'язнів: так легше було солдатам конвою та наглядачам числити. На вахті чекало на них 20 або тільки 10 наглядачів. Колона збагачувальної фабрики міді мала в різних роках від 5 до 10 тисяч в'язнів. Щоб як-небудь обшукати тільки 5000 в'язнів, треба було обшукати одну тисячу рядів по 5 людей. Якщо було 20 наглядачів, то кожна п'ятірка мусила обшукати 250 рядів. Якщо для кожного в'язня приділити тільки півхвилини, то виходило 125 хвилин, цебто дві години. А якщо в'язнів було 10 тисяч, а наглядачів тільки десять, то це тривало деколи й чотири години. Наглядачі здебільша тільки вдавали, що докладно обшукують, але деколи, коли обшукам приглядалося начальство, то робили це докладно, вимагали знімання черевиків, валянок тощо. Під час таких обшуків наглядачі ніколи нічого забороненого не знаходили. Якщо хтось мав щось перенести, то добре зумів приготувати свій тайник у черевиках, валянках, одежі. Це кількагодинне очікування на спеці чи на морозі перед мурами лагєру було хіба навмисне заплановане спеціалістами спецрежиму, щоб якнайбільше дошкулити в'язням., засудженим за 58 чи 54 статтею кодексу РФССР чи УССР. Літом конвоїри, що мусили нас довше пильнувати перед ворітьми лагєру, дозволяли сідати на землю. Декотрі в'язні відразу тут засипляли. Зимою дозволяли присідати навпочіпки, але так на морозному вітрі можна було замерзнути. У мене особисто таке присідання завжди викликувало страшний біль у колінах, і я мусив сідати на замерзлий сніг. Найдовші обшуки відбувалися якраз тоді, коли ми були найбільш покірні, а пізніше, мимо явних дій нашого спротиву начальство вже боялося продовжувати знущання під приводом обшуків, боялося нашої сили. Звичайно, ми жаліли, що скоріше не розпочали нашого бунту, боротьби зі злими бригадирами, нарядниками, з насильством наглядачів, конвоїрів. У 1949 – 1950

році обшуки на вахті тривали дві а навіть три, чотири години, а в 1952 р. таке очікування ніколи не тривало довше, ніж одна година. Так що тут сповнялася народна приповідка, що на похиле дерево й коза вдрапується.

Дуже цікавим для історії ГУЛАГу було б знайдення дійсних правил спецрежиму в спецлагєрах. Чи це ГУЛАГ видумав усі ці дошкулювання під претекстом вечірньої перевірки, лазні та обшуків, чи це місцеве начальство брак свого організаційного хисту компенсувало жорстокістю, важко сказати.

Але, мабуть, це були вказівки ГУЛАГу. Про це свідчить така подія. У 1951 р. біля їдальні другого лапункту обслуга кухні перед вхідними дверима влаштувала маленьку клумбу розміром десь так 1 м х 0,5 м, на якій росли якісь два мізерні купчики та кілька віток. Малесенька мікрозона зелені в понурій сірій лагерній фортеці. Одного дня серед ночі начальник лагвідділу та начальник режиму особисто знищили цю клумбу, рослини глибоко сховали на смітнику, а місце по клумбі вирівняли та затоптали своїми чобітьми. Обслуга кухні через вікно підгледіла їхню "працю". На другий день по лагєрі ходила ціла череда якихсь начальників (мабуть, з Москви), що нишпорили по всіх закамарках. Була це, напевно, комісія по режиму, а правила цього спецрежиму, очевидно, не дозволяли жодної деревинки, жодної рослини в спецлагєрі. Місцеве начальство налякалося, мабуть, своєї поблажливості, боялося підпасти ГУЛАГові й тому так діяло.

Під час маршу до праці колона в'язнів мусила йти п'ятірками. Зграя червонопогонників, що гнала нас на роботу, цілу дорогу закидувала нас матюками в найбільш обридливій формі. Тут вони намагалися паплюжити не тільки наших матерів, але й Господа Бога, "Три-Бога" (може, так собі уявляли Святу Трійцю, про яку щось десь чули). Паплюжили вони теж усі сороміцькі частини нашого тіла, відчуваючи, очевидно, насолоду зі свободи ображати нас скільки завгодно. Можливо теж, що солдати військ НКВД хотіли в такий спосіб похвалитися перед своїми товаришами та начальством своєю "дотепністю" та жорстокістю до "зрадників батьківщини".

Між лагерьниками деякі бригадири спочатку теж пробували матюками підсилувати свій авторитет. Я особисто від першого дня в лагері не дозволяв цього нікому, навіть якщо було це в жартівливій формі. Одного разу я навіть лопатою пригрозив якомусь “придуркові”, коли той пробував мене застрашити матюками. Він скоро розповів іншим, що я “сумаспешдший” (божевільний), на “мать” беруся до бійки. І це допомогло: ніхто не дозволяв собі мене образити. І так було протягом усього часу мого перебування в лагерах.

Над нещасним в’язнем знущалися бригадири зі своїми помічниками, над усіма лагерьниками знущалися енкаведисти своєю організацією вечірніх та недільних перевірок чисельного стану, черг до лазні та обшуків на хахті. Але найбільше давався ознаки голод, недоїдання.

ДОХОДЯГА

Першим моїм бригадиром був українець з Наддніпрянщини. Він знав напам’ять багато віршів Шевченка й залюбки проголошував різні уривки, які мали довести українцям, що передусім вони повинні в лагері щиро та чесно працювати. До нашої бригади попали майже самі “доходяги”. “Доходяга” в лагерному жаргоні – це в’язень, такий виснажений недоїданнями та важкою працею, що вже “доходить”, цебто зближається до своєї смерті. По короткотривалій, може, тритижневій цікавій праці при чищенні лопаток турбіни та інших підготовчих монтажних заходах на будові електроцентралі наша бригада майже зі всіма в’язнями другого та третього лагпунктів попала на будову збагачувальної фабрики мідної руди. Ціла територія будови була поділена на три старші “прорабства” (виконавства робіт). Майже цілих п’ять років працював я в бригадах, у яких старшим “прорабом” був Василь Павлович Казаков. У 1949 – 1951 роках майже всі бригади працювали виключно на копанні каналів для будови тунелів, прокладки електричних кабелів, труб хімічних реагентів, водопроводів, каналізації, а також на копанні котлованів під фундаменти

величезних індустріяльних будинків тощо. Верхній шар землі – це була глина чи лес. Легко було його копати літом, але зимою замерзав так, що не брали його ані зубила, ані джагани. Усі ці знаряддя відбивалися від замерзлого лесу, як від панцерної сталі. Тільки покриття поверхні лесу шаром розжареного вугілля на цілу ніч знову перемінювало замерзлий лес на легку для копання землю. Немудрі бригади воювали без успіху з цією земляною крицею, мудріші бригади вишукували куски вугілля, дерева, щоб на ніч оставити вогнище. На другий день мали виконану норму на три дні. Загальносоюзні технічні норми на викопання замерзлого лесу призначували в три рази більше часу в порівнянні з добуванням земляної породи. Натомість літом на добування того ж самого, але не замерзлого лесу давали тільки 0,7 часу, призначеного на добування скали. Такі канали деколи сягали глибини 8 метрів. Котлован під корпус грубого роздроблювання мав мати глибину біля 35 метрів. Для переміщення розбитої землі, каменю з дна копаної каналу влаштували кілька полиць з риштувань із досок на відстані до 2 метрів по вертикалі. На поверхні землі була вже природна полиця – так звана “бровка”, з якої вже треба було відкидати добутий ґрунт якнайдалше по горизонталі. Наш бригадир ставляв сильних фізично до добування скали на дні каналу, а доходяг порозставляв на полицях і бровках для перекидання добутого каменю. Доходяга не мав сили піднести догори навіть саму лопату, а тим більше не мав сили викинути цією лопатою каміння на висоту 2 метри. Усі бригади, що перший раз вийшли на роботу, цілий місяць не одержували жодних додаткових харчів, тому що доперва при кінці місяця обчислювали виконану працю, а додаткові пайки хліба та каші бригада одержувала за минулий місяць. Наші хлопці з Західної України, а теж литовці й поляки з Західної Білорусі не дозволяли змушувати себе до непосильної праці, працювали повільно, часто відпочивали. Але естонці, латиші, молдавани та єговісти не відпочивали ані на хвилину, до останньої краплі своєї енергії намагалися перекинути каміння, що постійно появлялося на їхніх полицях. Наш бригадир бігав

біля нас, деклямував Кобзаря, брався сам за відкидання викопаного каміння, але це нічого не допомагало. За перший місяць наша бригада заробила щось 50 процентів і, зрозуміло, жодних додаткових приділів хліба та каші не одержала.

Разом з колоною 5 тисяч в'язнів до праці на будову йшов теж “польовий” кухар. На своїх плечах він ніс крупу на обід для тих п'яти тисяч – отакий мішок вагою десь із кільканадцять кілограмів. Не хотілося вірити, що з цього мав бути обід для 5 тисяч робітників на будові індустріального гіганта. На будові знаходився спеціальний барак із котлом для варення цієї каші та кілька примітивних столів. Кожному припадала ложка каші в алюмінієвій мисці. Деякі в'язні додавали до цієї каші куски покришеного хліба й воду та варили з цього “суп”, щоб таким чином збільшити об'єм страви. Доходяги вже не мали жодного хліба, й ложка каші тільки ще більше роздратовувала бурмотіння в їхніх голодних шлунках. Вони не видержували голоду й цілий свій приділ з'їдали разом з ранішньої баландою. Сильніші фізично ділили свій приділ хліба на три частини й завдяки тому могли мати якийсь кращий обід та вечерю. У кожному бараці було дві бочки: одна з чистим кип'ятком, друга з “кавою” – якоюсь несолодженою жовтою рідиною. Але і кип'яток, і кава мали неприємний гнилий запах. Бочки мали вже, мабуть, із тридцять років і пам'ятали ще часи оберката Дзержинського. Цю “каву” можна було пити без обмеження – все вона оставалась. Треба було багато цукру, аби приглушити її неприємний запах.

Вечером після одногодинного маршу з будови до лагєру та кількогодинного очікування під ворітьми лагєру на обшук в'язні нарешті знову опинялися у своїх бараках. Тут треба було очікувати на виклик до їдальні на вечерю.

Кожний лагєрник раз на місяць одержував свій приділ цукру. Було його, мабуть, із півкілограма. Мало хто мав якусь посуду, щоб у ній переховувати цей цукор. Більшість в'язнів переховувала цей цукор у різних мішечках. Цукор цей, одначе, скоро розпливався, бо ж здебільша вже при роздачі був мокрий. Роздатчики для приховання браку цукру ставили в магазині відра

з водою. Цукор поглинав воду, й інвентаризаційна контроля не зауважувала браку цукру. Доходяги, одначе, з'їдали свій місячний приділ цукру за одним махом, а це тільки викликувало появу поносу й даліше голодування. Цілий місяць доходяга пив смердючу “каву”, щоб якось заглушити почуття голоду.

Після вечірньої баланди та смердючої “кави” з бочки в бараці доходяга тільки й мріяв, щоб наглядачі скоріше почислили в'язнів, аби чимшвидше заснути, та одночасно, щоби скоріше настав ранок, а разом з ним – 750 грамів чорного, мокрого, але так дорогоцінного хліба, яким нарешті по 24 годинах знову можна буде наїстися “досита”.

Ті, що діставали пачки з дому, одержували їх доперва по 3–4 місяцях. Треба ж було в листі подати свою адресу, а після нашого прибуття до Кеніра можна було вислати практично всього один лист. Але тих, що одержували пачки з харчами, було дуже мало. Пачок узагалі не одрежували “старі” (цебто від 1917 до 1939 років) советські громадяни. Родини їхні, навчені страшним режимом ЧК – ГПУ – НКВД – МГБ – КГБ, відразу відрікалися від яких-небудь зв'язків із “ворогом народу”. З-посеред “західняків” багато родин було відразу вивезених на Сибір, і відшукання їхніх нових адрес тривало навіть й два роки. Часто вивезені на Сибір були ще в більш жахливому положенні, ніж спецлагєрники. Старі, німечні дідусі мусили прокормити не тільки себе, але й малих дітей, батьків яких запроторено в спецлагєр. Під час етапу зі Львова деякі в'язні писали листи на картках зі шкільних зошитів, згортали їх у трикутник, згідно з воєнною та повоєнною традицією нужди й горя громадян ССРСР. Такий трикутник становив відразу й конверт для листа. Такі листи викидували через віконця на станціях, поблизу осель, очевидно крадькома, щоб цього не завважили конвоїри. До трикутника була дочеплена карточка з просьбою до випадкового знахідника наклеїти на трикутнику-конверті потрібну поштову марку та кинути листа до поштової скриньки. Такі листи-трикутники без справжніх конвертів довго були вживані після війни в ССРСР, але в областях партизанської боротьби всі листи, а не тільки

підозрілі трикутники, напевно, були контрольовані агентами МГБ. Чи ці листи доходили до адресатів? Можна було б на цій основі перевірити, як “звичайні” советські громадяни ставилися до судьби переслідуваних режимом. Під час етапу ніхто з нас не знав, куди нас везуть, а знайомість ГУЛАГівської географії у свіжо окупованих ССРСР краях була дуже слаба.

По двох місяцях праці в канавах при лютому сорокаградусному морозі наш бригадир-шевченкознавець добився перегляду нашого здоров'я спеціальною комісією. Майже цілу нашу бригаду лікарська комісія відразу визнала за “дистрофіків”, цебто за таких, у кого виявлено надмірне виснаження організму. Офіційно визнано нас “доходягами”. Наш лікар-казах натискав пальцем сідницю. Якщо ямка в тілі після натиску пальця довший час не зникала, то було це ознакою недоїдання, дистрофії. Попри наше невиконання норм нам яко дистрофікам приділено додатково по сто грамів хліба та ложку каші на вечерю. Нічого це не допомагало, всім пухли ноги. Кожний сам міг себе перевірити, чи даліше є він доходягою. Усі доходяги пили багато “кави”, щоб заспокоїти свій голод, але це спричинювало тільки ще більше опухання ніг. У тих, що якимсь знаним собі способом здобували додаткові миски баланди, ноги пухли ще більше. Додаткова баланда була дуже солоною. Кухарі сілпо прикривали брак харчових компонентів у баланді, а надмір солі тільки посилював ослаблення організму.

Нашу бригаду, збиранину найбільших доходяг, приділено в розпорядження майора Трубки. Працювали ми в нього щось три місяці на початку 1950 року. Він виписував нам найвищі можливі проценти виконання норм. Кожного дня ми діставали додатково по 300 грамів хліба та дві каші. Багато хто в лагерьі нам завидував, але наша дистрофія не зникала.

Першою нашою працею було наповнювання водою майбутнього підземного холодильника для гарнізону МВД. Ще літом викопано яму глибиною десь зо шість метрів на кшталт літери “П”. Ширина канав десь із півтора метра, розміром десь 5 х 5 метра. Ширина простору між ніжками десь зо два метри. До

цієї канави мали ми що 30 хвилин возити на віддаль 50 метрів велику бочку води на санях. Бочку везло одночасно 4 людей: двоє тягнуло, двоє попихало. Мороз понад сорок градусів за півгодини повинен був приморозити цю воду. Ми мали маленьку комірку з невеличкою залізною грубкою, де зігрівалися та чекали на свою чергу обслуги бочки. Кожній чвірці припадало перевезення щось 6 чи 8 бочок. Після замороження води до висоти півтора метра від поверхні землі лід прикривали досками, соломною та землею. Літом інша бригада викопала землю із середини літери “П”, доробила дерев'яні сходи, ізолювані від тепла двері, і холодильник був готовий до вжитку.

З цього “ідилічного” відтинка нашого лагерьного животіння найбільш яскравим моментом у моїй пам'яті осталося “полювання” за хлібом на смітнику. Нагляд над нами мав солдат МВД, що на віддалі якихсь двісті метрів ходив перед головними дверми їдальні гарнізону. Десь так о другій годині приходив до нас кухар із цієї їдальні та шукав між нами добровольця для змивання столів у їдальні після обіду. Там дозволяв він в'язневі їсти останки хліба, але не дозволяв забирати їх із собою. Майже цілі буханки білого хліба вкидав він до великого цебра разом із рештками супу, картолі й каші та все це виливав на смітник, що знаходився десь на віддалі 50 метрів від нашої комірки і 100 метрів від їдальні гарнізону. Кілька собак, що бігали свобідно між будинками гарнізону, чекали на цей момент, щоб підбігти до смітника та вхопити в зуби ще не заморожений хліб. Кілька осіб з нашої бригади постановило заволодіти цим хлібом. Але ж ми мали право рухатися тільки між нашою коміркою та майбутнім холодильником, що був у цілком іншому напрямі. Солдат по припровадженні нас із лагерьу виразно про це попереджував. Наші “десантники” приготували кільканадцять сніжок та відганяли, кидаючи ними, собак від смітника, відтак очікували на момент, коли солдат, планово прогулюючись, зникне на дві хвилини за будинком їдальні. Тепер один “десантник” мусив за ці дві хвилини добігти до смітника, вхопити хліб та повернутися назад до нашої комірки. Здобутий таким чином хліб краляли на скибки та

припікали на гарячій плиті бляшаної грубки. Із 16 членів нашої бригади тільки половина зі смаком з'їдала той хліб, друга половина, між ними і я, знаючи, що той хліб перед тим плавав в поміях, не могла перебороти своєї відрази через півтора місяця нашої “продукції” льоду. До сьогодні пам'ятаю я ще два прізвища моїх товаришів по недолі, що тими днями тягали зі мною бочку з водою, – Пасічник і Федурко. Де ж вони тепер, яка їх дальша доля?

Другою працею у майора Трубки було вантаження на залізничні вагони старих кісток з їдалень яко утильсировини. У частині господарської зони лагєру стояло, може, вісімдесят, а може, й більше бочок із тонкої заржавілої бляхи, наповнених старими, вивареними в котлах кістками. Не хотілося нам вірити, що все це – рештки з нашої баланди, в якій варилося м'ясо з цими ж кістками. Напевно, тут були теж кістки з їдальні гарнізону, але ж їх не могло бути так багато! Скільки років громаджено тут ці кістки? У нашій баланді ми не знаходили якихсь більших слідів м'яса (крім риби) чи навіть слідів цих кісток. Деякі з нас відкрили, що кості повні шпигу, який ще надається до висисування. Була люта зима, кості тільки незначно смерділи, і доходяги взялися до смоктання брудних кісток: шпик всередині не дуже замерз. Але й цього разу не міг я перебороти своєї відрази. Як гірко було дивитися, коли з десятків молодих людей, як звірята в зоопарку, накидалися на бочки, вишукували щобільші костوماхи та смоктали ці брудні, вже трохи смердючі кості.

Дальшою працею бригади доходяг було сортування голівок капусти, відривання вже зогнилих листків. Усі ми дуже скоро навчилися їсти цю сиру капусту, тим більше, що її смак був децю інший від нашої. Капуста була напрочуд солодка, а може, це нам так здавалося. Голівки капусти зникали в наших шлунках, а крім того, ми “контрабандою” переносили голівки капусти до бараків для своїх друзів. В'язень, що був завідуючим, а практично сторожем цього складу капусти, з острахом дивився на наші “стахановські” змагання в їдженні сирої капусти й скоро позбувся нашої допомоги в її сортуванні.

Попри все наше горе, вічне голодування, опухлі ноги та ціле тіло, попри постійну велику втому, ми якось пережили цю першу люту лагєрну зиму 1949 – 1950 років. Багато в цьому допомогла приділована лагєрникам ватяна зимова одежа. Система ватяної зимової одежі, мабуть, багато спричинилися й до перемоги над німцями під час війни.

Кожному в'язневі на зимовий період приділювали зимову ватяну одежу, а саме: штани, фуфайку, бушлат, шапку, рукавиці та валянки й дві пари онуч. Валянки а навіть мокрі бушлати, можна було віддавати кожної ночі до сушарки. Сухі валянки були легкі, і якщо вони не були тісні, то добре хоронили ноги від морозу. Добре забезпечували, однак, тільки нові валянки. Валянки вже сходжені мали нашивні підпошви з повсті (з халяв старих валянків). Були вони вогкі й скоріше всмоктували вологу. На бригаду припадало звичайно тільки кілька нових пар валянків, і бригадир звичайно приділював їх собі та своїм помічникам. На ціле щастя, в Кенгїрі клімат пустинний, стовідсотково континентальний, зими морозні, мокрогo снігу практично нема. Появляється він тільки весною, а тоді не знати, що носити: чи валянки, чи черевики.

Так само було з бушлатами, фуфайками, штанами. Весною, коли сніг зникав, лагєрники вже не ховали своїх облич перед лютим морозним вітром – ішли з піднесеними головами, а ватяну одежу незадовго й так відбирали. Під час маршу до лагєру жартівники кінцем жевріючої цигарки припалювали вату, що виставала через дірки порваного верхнього матеріялу в бушлаті чи навіть на сідниці ватяних штанів, своєму сусїдові в попередньому ряді колони. Сусїд цей спочатку не відчував цього, не бентежив його сморїд паленої вати, бо ж не сподївався, що саме він є тепер жертвою жарту, аж до моменту, коли вогонь почав припікати тіло задниці. Такі жарти могли скінчитися трагічно. Треба ж було, згідно з режимом, йти рівномірно, п'ятірками, та триматись під руки. Навіть саме опущення рук конвой мав право вважати за спробу втечі й міг “прїменїть аружїє”. А як у таких умовах згасити жевріння вати на своїх штанах?

Урешті-решт винуватець допомагав потерпілому, і все скінчалось щасливо. Надпалену лагєрну одєжу латали лагєрницї з першого лагпункту. Деколи латки на бушлатах, штанах, фуфайках були зробленї з трикотажного матерїалу червоного, зеленого чи синього кольору, мабуть зї старих жїночих трусів. Чи дїйсно дївчата не мали інших латок, чи таким способом хотїли викликати трохи гїркої смїху в нашому спїльному горї? Тодї ще не було свїтової моди на крикливї яскравокольоровї плями на одєжї. А може, так наші лагєрницї стали передвїсниками нових мистецьких тенденцїй? Весною всю зимову одєжу треба було вїддати до “капгєорки” (магазину), а восени знову в бригадї буде йти боротьба за новї чи майже новї валянки, бушлати тощо.

Невїдповїдна зимова одєжа була одною з причин програшу гїтлерївської Нїмеччини у Другїй свїтовїй вїйнї. Нїмецькї зимовї чоботи були дуже важкї, надавалися тїльки до стояння на вартї. Примусовї контингенти шуб, кожухів, накладенї насамперед на нещасних єврїїв, а вїдтак на всїх автохтонїв окупованих нїмцями країн, не могли змїнити повної непїдготованості нїмцїв до вїйни взимку. Усї ми бачили нїмцїв та їхнїх союзникїв – румунїв, італїйцїв, малярїв – у пїлотках, обв’язаних тїльки шаликами, при 30 градусах морозу.

Валяна одєжа є вїдносно дешева. Валянки в порївняннї з нїмецькими зимовими чоботами теж набагато дешевшї. Направа валянкїв теж бїльш проста та дешева. До їх латання не треба якихсь там спецїалїстїв шевцїв чи кравцїв. Одиноким утрудненням для валянкїв була конечнїсть влаштування мережї сушарень. Сухї валянки знаменито хоронять ноги вїд лютих морозїв, мокрї валянки на морозї грозять вїдмороженням нїг. Ранком днїювальний бараку приносив з “прожарки” висушенї валянки. Як то було приємно взувати обмотанї онучами ноги в ще теплї валянки! Лагєрна лїтня та зимова одєжа була, мабуть, звичайним робочим вбранням для всїх робїтникїв тресту “Казмедьстрой”, а “внеском” ГУЛАГу був тїльки придїл бїлизни та вирїзування дїрок в цїй робочїй одєжї. Старожили найбїльш “передовї” у свїтї імперїї чесно менї зїзналися, що ця така добра

система зимовї ватяної одєжї цїлком не є її винаходом. Цю ватяну одєжу та валянки царська Росїя запозичила з Китаю, який мав багато бавовни, а тим самим й вати. Китай був забїдний на кожухи, тому мусив зодовольнитися ватованою одєжою.

Минула зима. Начальство вважало, що ми вже повиннї перестати бути доходягами, дистрофїками. Майже три мїсяцї одержували ми з ласки майора Трубки стахановськї придїли хлїба й кашї, та й праця наша була дуже легка. Лїкарська комїсія одного дня признала нас уже за здорових, хоча ноги опухали нам бїльше та ямки на сїдницї по натиску пальця ще довше не зникали. Було це спричинене, мабуть, домаганням “Казмедьстрою” вивести на будову бїльше спецконтингенту. Змїнилися й критерїї звїльнення вїд працї. До того часу температури 38,5 градуса вистачало для звїльнення вїд виходу до працї. Тепер цю границю пїдвищили, мабуть, до 39 градусїв. Було встановлено, що в лагєрї може остатися тїльки 3 проценти хворих разом з “придурками”. Лїкар дперва по обслїдуваннї всїх хворих даного вечора встановляв, хто має право не виходити до працї. Це право давала зокрема висока температура. Ходили поголоски, що лїкар-єврїйка з лагєрного шпиталїка гостро противилася таким критерїям, але вона займалася тїльки хворими в шпиталїку, а начальство строго пильнувало виходу всїх в’язнїв на роботу. У нашїй бригадї був нїмець (правдивий, родом з Нїмеччини). Він захворїв на курячу слїпоту. Важко було спостерїгати, як він та ще кїлька наших у барацї не могли в сумерках потрапити до дверей свого бараку при вечїрнїй перевїрцї. Одного разу нїмець сильно розбив собї голову, але лїкарї, згїдно з трипроцентним “примусом”, не хотїли признати його хворим.

У лагєрнїй громадї панували двї основнї постави. Однї вважали, що взагалї треба вїдмовлятися вїд якої-небудь працї, тому що ми є невинно засудженї й нїхто не має права змушувати нас до якоїсь працї. Приїхали ми теж примусово. Деякї з такою поставою оставалися в бараках, не виходили разом з усїєю бригадою на ворота на “развод” лагєрникїв на роботи. Були це так званї явнї “отказчики”. У першї кенїгїрськї роки такий бойкот

праці був дуже важкий. На час “розводу” можна було сховатися: бригада мусила виходити за ворота й ані бригадир, ані нарядчики не мали часу їх шукати. У бараках могли остатися тільки постійні днювальні (звичайно були це виразні інваліди) та хворі, згідно зі списком в амбулаторії. Бараки були практично пусті. Начальник режиму разом із наглядачами та нарядчиками скоро виловлював відмовників, пробував примусити їх до праці в бригадах, що мурували зовнішні мури лагєру та бараки третього лагпункту, а якщо це не допомагало, присуджував відмовникам по 5 дїб карцеру. До карцеру ніхто з в’язнів не мав доступу, і не можна було в’язневі в карцері чимсь допомогти. По 5 добах карцеру відмовник звичайно виходив до праці поза лагєр і тут мусив вести боротьбу з бригадиром та його помічниками. У бригаді, крім відмовника, було ще кілька слабих фізично, що не витримували темпу праці, накидуваного через кілька фізично сильних “стахановців”, що готові були виконати норму й на двісті процентів. Бригадири, замість подїлити бригаду на звєна “стахановців” та на звєна звичайних робїтників, впихали слабких фізично між сильніших, змушуючи їх виконувати таку ж саму, а деколи навіть важчу працю, ніж “стахановці”.

Винятком була наша бригада доходяг. Не було в нас стахановців. Усі дружно старалися не перетомлювати себе та своїх товаришів. Після місяця праці наша бригада заробила тільки щось 60 процентів. Саме набирання розбитих кусків каменю з каменистого, нерівного ґрунту спричинювало страшний біль, кольки, неначе удари гострого ножа під грудьми. Дперва відповідні металеві плити, наложені на вибоїстий кам’янистий ґрунт, полегшували працю та не спричинювали вже такого гострого болю в діафрагмі під легенями. Укінці наш бригадир-шевченкознавець відмовився від бригадирства й нашу бригаду, як невинуватих саботажників, розкинули по різних бригадах “на перевиховання”.

Моїм новим бригадиром став російськомовний мешканець Донбасу, на обличчі якого ніколи не було жодної усмішки. Не пам’ятаю його прїзвища. Ніколи не чув від нього якогось

привїтливого слова. Я навчився вже трохи перекидувати каміння лопатою, але моєму понурому бригадирові цього було замало. Постійно хотїв мене змусити працювати однаково зі стахановцями. Одне, одначе, в нього було добре: дозволяв робити в обїд не одногодинну дозволену перерву, а майже двогодинну. Глибокі шестиметрові канави в кам’яній скелї запевнювали відносно холодні затїнені місця (а зовні було понад сорок градусів тепла), де можна було собі добре відпочити та поспати.

По кількох місяцях спроб перевиховати мене одного дня бригадир разом зі своїми помічниками пробував дрючком примусити мене до скорїшого відкидання добуваного каменю з бровки. Я відповїв, що працюю згідно зі своєю силою, а якщо він хоче перевиконувати норму, то нехай сам візьметься до праці та змусить працювати свого блатного помічника. Коли бригадир та помічник замірилися на мене з дрючками, я в своїй оборонї підніс лопату й попередив, щоб відступили, бо я також маю лопату в руках, а вона грізніша для їхніх голїв, ніж їхні дрючки для мене. Мої товариші з бригади мовчки приглядалися їнцидентові. За якусь годину бригадир припровадив наглядача. Цей потягнув мене за ворота будови, де знаходилася вахта начальника конвою. Тут бригадир склав рапорт, що я не хочу працювати й пробував його вдарити лопатою по голові. Начальник конвою вдарив мене раз в лице, наложив наручники й особисто відвіз автомашиною в лагєр. Там без жодного протоколу й допиту мене на 6 дїб посадили в карцер на голодний пайок – 400 грамів хлїба й кип’яток раз на день, баланда раз на три дні.

Після виходу з карцера мене відразу перекинено до іншої бригади, якою керував Белозьоров, молода людина з Ленїнграда, десь так у віці 28 років. За якийсь рік, коли в лагєрі влада бригадирів та нарядників почала слабнути й сама підозра, що хтось доносить начальству, деколи грозила пїмстою а навіть смертю від рук підпільних месників, я зустрїв свого попереднього бригадира, що явно колись доносив на мене. Я все бачив у його очах переляк, чи не буду шукати помсти. Менї вистачало його

переляканого, стривоженого погляду. Але чи розумів він гидоту свого вчинку?

Белозьоров належав до так званих “ленінців”. У лагері в 1950 році знаходилася, може, сотка молодих ленінградців, москвичів, киян, між ними було багато євреїв, синів партійної чи наукової еліти. Вони підтримували ідею, що комунізм Леніна добрий, тільки Сталін його спотворив. Усі вони були суджені тільки на 10 літ. Чи Белозьоров був росіянином чи євреєм, важко мені сказати. У бригаді Белозьорова працював я нормально, навчився навіть добувати каміння. Вміле орудування джаганом, клинами, ломами, молотками вздовж природніх щілин у скелі дозволяло скоро добувати камінь, й було це набагато легше, ніж відкидування добутого каменю на два метри з полиць та бровок. Белозьоров не примушував мене бути стахановцем, і я поволі звикав до лагерної праці.

Від самого початку мого перебування в Кенгірі, попри важке виснаження, я постійно користав з лагерної бібліотеки, перечитував у КВЧ (культурно-виховній частині) російські газети “Правду” та “Ізвестія”. Я вмів, як це кажуть, читати між рядками вже віддавна. Колись у підпіллі, в 1945 році, я видавав щоденну газетку з вістями зі світу, головню на підставі радіопередач з Лондона, тому й тоді, в лагері, добре орієнтувався в міжнародній політиці. Перечитував я різні твори російських письменників, яких перед тим ніколи не мав часу прочитати. Довідався з географічних споминів багато про Казахстан, хоча якоїсь географічної карти в цих книжках не було. Родовища мідної руди в Кенгірі та Балхаші були знані ще в половині ХІХ століття, й англійці навіть перевозили цю руду на верблюдах до Ірану, а відтак на свої мідеплавильні заводи.

Від закарпатців у лагері ми довідалися, що казахська мова (одна з тюркських мов) має щось спільного з мадярською мовою (однією з угро-фінських мов). Доказом цього є назва столиці Казахстану, Алма-Ата. Місто це до революції мало назву “Верний”, цебто фортеця, вірна Петербургові в завойованому Туркестані. Після революції вимудано назву, зложену зі слів

“алма” (яблуко) та “ата” (батько). Алма-Ата – це “Батько яблук”. По-мадярськи “яблуко” – alma, “батько” – atya.

Белозьоров перед тим, мабуть, ніколи не зустрічався з молодими свідомими українцями, а в його бригаді, так як і у всьому лагері, українці становили понад половину бригади. Почав боятися, що українці захотять, аби я був бригадиром, й старався показати свою вищість. Я спав на нарах над ним на одній вагонці. На його тумбочці часто лежала якась відчинена книжка, так що я, видряпуючись на своє верхнє місце, не міг її не завважити. Звичайно то були сторінки, в яких висміювано “хахлів”. Я вдавав, що не бачу тих сторінок, і в дискусії з Белозьоровим не вдавався. По якомусь часі став я помічником старшого виконроба Казакова. Тоді нагло Белозьоров почав вдавати мого приятеля. Йому, певно, здавалося йому, що маю якісь можливості допомогти його бригаді.

У бригаді Белозьорова я перестав бути доходягою. Ще в карцері завважив незначне зменшення пухлини ніг. Це, мабуть, тому, що в карцері не давали баланди. Сіль у баланді була основною причиною пухлини. Я взагалі перестав їсти баланду. Продав за це свій цивільний костюм якомусь “придуркові” десь за 52 пайки хліба. Два рази в тиждень цей “придурок” приносив мені 750 грамів хліба. Жодних пачок з волі я не одержував: не мав безпосередньої родини в ССРСР, а дальші мої рідні, що мешкали на Чортківщині, не хотіли чи боялися мені допомагати. У цей час двоє людей допомогли мені цілковито безкорисливо. Один – це був хлопчина років 19, десь з-під Перемишлян, Юліян Рсяк, що приїхав зі мною львівським етапом. Другий – старший від мене дальший мій родич Роман Шпаргала з Ягільниці під Чортковом, якого я перед тим ніколи не знав та про якого ніколи не чув. Він сам мене відшукав й ділився зі мною харчами зі своїх пачок. Завдяки цим друзям моя пухлина зникла і я перестав бути доходягою. Спочатку зробився дуже худий, але по двох місяцях міг знову їсти баланду. Ось тепер у своїх споминах з глибини пам’яті щиро дякую Юлькові Рсякові та моєму далекому родичеві з Ягільниці.

Бригадир Белозьоров мав тільки одного встановленого лагєрною традицією помічника. Був це азербайджанець Намазов. Про нього годиться розказати в окремому розділі.

АЗЕРБАЙДЖАНЕЦЬ НАМАЗОВ

У різношерстній багатонаціональній масі прізвищ лагєрників найлегше було розпізнати литовців, грузинів та вірменів. Литовці звичайно мали імена та прізвища, закінчені нас “ас”, “іс”, наприклад товариші по недолі з наступної бригади в лагєрі Адольфас Ізопайтіс та Стасіс Аласаускас. Вірменські прізвища кінчалися на “ян”, наприклад Карапетян. Грузинські кінчалися на “швілі”, як знане в цілому світі прокляте Джугашвілі, на “адзе”, як, наприклад, Георгадзе, знане з указів президії Верховного совета ССРСР, на “джібі”, як Амїраджібі, прізвище високого грузина з нашого бараку, але з іншої бригади. Легко було пізнати українські наддніпрянські прізвища на “єнко”, наприклад Павленко, гуцульські, волинські та поліські на “ук”, як Гаврилук, і такі характерні галицькі на “ишин”, наприклад Василюшин.

Єдине, що нам слов'янам, важко було розрізнити, – це прізвища мусульманських народів. Здебільша це народи тюркомовні, цебто їхні мови є споріднені з турецькою. Нам здавалося, що казахи, узбеки, киргизи, туркмени, каракалпаки, азербайджанці, кумики, татари кримські та казанські говорять однаково та мають однакові прізвища. Усі вони свобідно між собою розмовляли без вживання “общепонятной”, цебто російської, мови. Їхні прізвища звичайно склалися з якогось арабського імени та російського закінчення “ов” чи “єв”, наприклад Алїєв, Абдулаєв, Ібрагімов. Вони пояснили, що народи їхні в ХІХ столїтті не мали прізвищ у європейському значенні того слова. Усі магометанські народи, так як євреї, вживали окреслення типу Абдул, син Мухамеда. У ХІХ столїтті царська Росія та цісарсько-королівська Австро-Угорщина примусили мусульман та євреїв до встановлення постійних прізвищ для себе й своїх нащадків. Так, наприклад, окреслення типу Абдул, син Мухамеда, було замінено на Абдул Мухамедов, і від того часу Мухамедов осталося

постійним прізвищем усіх його нащадків. Євреї тоді говорили мовою їдиш, що споріднена з німецькою, і їм чиновники надавали німецькі прізвища типу Гольдштайн, Зільберштайн, що в перекладі значить “золотий камінь” та “срібний камінь”. Тільки деякі азербайджанці мали у своїх прізвищах “огли”, значення якого мені вияснювали, але загубилося це вже в моїй пам'яті.

Азербайджанець Намазов, помічник бригадира Белозьорова, не мав у своєму прізвищі цього характерного “огли”. Його дід або прадід мав, мабуть, ім'я Намаз, і так повстало прізвище Намазов. Мав він із сорок років, типове для азербайджанців кругле обличчя, що відрізняє азербайджанців від більш гостроносих та худощавих грузинів та вірменів. Обличчя у Намазова завжди було хитро усмінене, а його кругленький живіт надавав йому вигляд якогось добросердного чиновника райспоживспілки чи заготзерна. Не поганяв він нас до праці, не бігав з дрючком, обмежувався тільки приношенням хліба і страви в їдальні, віднесенням білизни бригади до прання, а в праці – приношенням лопат, джаганів, молотів з магазину. Не виписував він навіть нарядів праці, Белозьоров робив це сам. Намазов після ранішньої роздачі знаряддя зникав десь на цілий день. Мабуть, просипав у якомусь закамарку незчисленних канав та комірок на величезній будові. А може, забавлявся розмовами з помічниками з других бригад.

Мало хто в лагєрі оповідав про свої справи, через які попав у тюрму. Багато приховували ненависть до зрадливих, фальшивих приятелів на волі чи гірке співчуття до своїх товаришів по справі, що не витримали в слідстві жорстоких тортур або не встояли перед солодкими обіцянками слідчих. Ще інші мучилися власним внутрішнім соромом, що в слідстві не зуміли замовчати про істотні деталі свого життя та своєї справи. Намазов, однак, був тут винятком. Довго й без жодної злоби до колишніх своїх ближніх оповідав він про своє барвисте життя. З його довжелезної епопеї пам'ятаю тільки те, що я потім повторював іншим товаришам недолі. У такий спосіб закарбувалося воно в моїй пам'яті.

Намазов під час війни був старшим лейтенантом, заступником командира батальйону по господарській частині. У лагері побутував погляд, що греки, вірмени, азербайджанці, китайці – це вроджені гендлярі та що кожний з них хитріший від єврея. “Єврей” було у нас перед війною синонімом хитрости. Частина євреїв займалася торгівлею, але чомусь не пам’ятали ми тисячів євреїв шевців, кравців, бляхарів, збирачів шмат, старого заліза та іншої утильсировини. Більшість із нас, приголомшена страшною трагедією євреїв під час Другої світової війни, вже не вірила в хитрість євреїв: не зуміли ж вони передбачити страшною своєї судьби й не могли щось зробити, щоб цій трагедії запобігти. Своє “гендлярство” азербайджанець Намазов підтверджував своєю функцією помічника бригадира від страв та білизни.

У Кенігсському лагері в найбільш жорстоких роках, 1949 – 1951, самотнім широко популярним гендлярем якраз і був уже раніше згадуваний китасць Ваня (таке ім’я дістав він від лагерників для спрощення, а може, для добра торгівлі сам собі його придумав), що зумів попри заборони зорганізувати щось ніби маленький базар між якимись там бараками в вечірні години, де можна було виміняти пайку хліба на пачечку “корешків” (корінців тютюну) чи нові ватяні штани на старі з додатком трьох пайок хліба. У лагері євреї – це були звичайно інтелектуали, студенти, і ніхто з них тут гендлярством не займався. Про українців зате ширився у лагері погляд як про надсадних “службистів”. Говорили, що якщо росіянин попаде перший раз у військові казарми, то перше його запитання: “А де здесь можна водку получить?” (а де тут можна отримати горілку?) Єврей питає: “Где здесь каптюрка (магазин)?” (Де тут магазин?) А українець перш за все цікавиться: “Где здесь учебная часть?” (де навчальна частина?)

Ходила поміж людей і така поговорка: “Хахол с арміи не уйдет, пока личек не палучит”. Лички – це нашивки на погонах. У всіх державах представники національних меншин краще вчать в школі, сумлінніше працюють. Знають, що не можуть вони числити на підвищення по службі з політичних чи ідеоло-

гічних причин, бо такі підвищення зарезервовані звичайно для представників панівного народу. Тому в Советській армії так багато українців сержантів, лейтенантів, майорів і так мало генералів, адміралів тощо

Повернімося, однак, до розповіді Намазова. Під час Другої світової війни військова частина Намазова стояла в Тегерані, столиці Ірану, де стерегла шляхи постачання допомоги для СРСР з Заходу. У Тегерані співіснували разом англійська та советська комендатури та контррозвідки. Усі були щасливі, що не гинуть на німецькому фронті. Одного разу Намазов відвозив вантажною автомашиною велику кількість брудної білизни до міської пральні. Водій цієї автомашини – солдат з його частини, теж азербайджанець – під час їзди на одній із вулиць міста попросив у Намазова дозволу зупинити машину, щоб в одній із крамниць щось там собі купити. З повоєнної історії присутності Советської армії у своїх примусових союзників знаємо, що ніхто ніколи не бачив там солдата самого, завжди з ним ішов або їхав офіцер: кожен солдат відбував строкову службу, чувся як в’язень своїх казарм і міг втекти. Намазов погодився, й солдат увійшов у двері відкритої крамниці. Минуло півгодини, але солдат не повернувся. Наш Намазов довго боявся оставити машину без нагляду на вулиці, але вкінці мусив ризикувати. Зайшов у крамницю. Там був тільки продавець, що не завважив жодного солдата, тому що в крамниці тоді було повно людей, а крамниця має ще другий вхід з вулиці, що біжить паралельно. Солдат пропав. Може, його зловила англійська розвідка. Може, він дезертирував, боячись, що його частину можуть перекинути на німецький фронт. Що ж тут робити? А так наказували офіцерам пильнувати солдатів перед усякими “ворогами соціалізму”. Вибіг на ту другу вулицю – там нікого не видно. Повернувся до автомашини. На щастя, стоїть неткнена. Чекав, бігав сюди й туди – пропав солдат. Минуло, може, зо дві години. Кого ж тут порадитися, як дальше поступати? Треба ж було, мабуть, швидко повернутися до своєї частини або краще до советської комендатури (бо ж вона тут рядом), підняти тривогу й спільно з

ними шукати дезертира. Але ж хіба знайдеш його в Тегерані? Солдат мусив, мабуть, уже давно приготувати собі втечу. Знав він докладно, що крамниця має ще один вихід на другу вулицю.

І нагло на вулиці появився знайомий Намазова, офіцер советської контррозвідки, теж азербайджанець. Як Намазов втішився, що саме його побачив першого із советських військових! Розповів йому всю свою турботу. Приятель не міг допомогти, а боявся ще сильніше, ніж сам Намазов. Напевно, Намазова чекає військовий трибунал, не повірять, що солдат-азербайджанець утік без його відома. Якщо солдата зловлять, то, напевно, розстріляють, а Намазова теж можуть присудити до смертної кари. Може, замінять на 20 літ каторги? Приятель-чекіст, як земляк, дуже просив Намазова, щоб не згадував про їхню зустріч, бо цим може йому теж зашкодити, а собі нічим не допоможе. При нагоді можуть і його теж запідозрити в організації втечі солдата. Всяке “щире признання в слідстві” не допоможе – тільки використовують це проти нього. От тепер він, чекіст, повинен його зараз заарештувати, передати в комендатуру. Може, за це одержав би підвищення по службі. Та він не зробить цього. Хай Намазов сам постановить, що із собою зробити, але нехай пам’ятає, що тої зустрічі між ними ніколи не було.

Так земляк із контррозвідки давав до зрозуміння, що тільки втеча Намазова може ще все врятувати. Почав Намазов шукати допомоги серед відвідувачів крамниці. Знайшлися посередники, автомашину вивезли на передмістя, за білизну заплатили гроші й радили йому сховатися серед азербайджанців, що живуть на північному заході Ірану, по сусідству з советським Азербайджаном.

Проживав собі спокійно бувший советський старший лейтенант у глухому аулі, у своїх земляків. Забув уже про цілий світ, Советську армію, контррозвідку “СМЕРШ” (смерть шпіонам), МГБ, партію та й про свою сім’ю. Одначе азербайджанці Ірану, заохочені присутністю Советської армії, під кінець війни розпочали повстання проти Ірану за самостійність південного Азербайджану. Наш Намазов скептично дивився на плани

приєднання південного Азербайджану до “самостійної” Азербайджанської ССР. Земляки не відступали від нього: не мають вони фахівців у своїй партизанці, а він, вишколений офіцер, не хоче допомогти своїм землякам? І так Намазов став командиром партизанського загону. Важко нам було уявити собі цього повільного, вічно заспаного, безтурботного Намазова як повстанця, та й до того ще командира. Перемінні були ті дні повстання. Контрабандою одержувано советську зброю, організовано нові загани. Грозила війна ССРСР з Іраном. Встановлено підпільний уряд згідно з планами розпущеного вже Комінтерну, що їх вміло продовжували структури МГБ. І все це – в ім’я зміцнення імперії, в ім’я розширення сфери впливів. Іран не давав собі ради. Не дала собі ради армія – дала раду дипломатія. Шахиншах (значить це, мабуть, “шах шахів”, щось так як генералісимус, генерал генералів) Ірану постановив перекупити Москву, пропонуючи дуже вигідні для ССРСР фінансові умови з експлуатації родовищ іранської нафти. Почалися роки, коли шахиншах і його дружина-шахиншахія відвідували Москву позмінно з президентом Фінляндії. Ще в лагері могли ми на перших сторінках “Правди” чи “Ізвестій” подивляти оперетково прикрашені знімки шаха й шахині. Москва остаточно перестала допомагати партизанам південного Азербайджану. Іранська армія швидко розгромлювала партизанські загани. ССРСР “з гуманістичних міркувань” погодився прийняти в себе біженців із південного Азербайджану. І наш Намазов із тисячами інших повернувся в рідну сторону. Дуже короткий був його період слави героя, оповідань про партизанські перемоги тощо. МГБ докладно переглядало списки втікачів. І ось одного дня прибули військові з понурими обличчями. Слідство, військовий трибунал і 25 років. Добре, що тоді була знесена кара смерти в ССРСР. Нічим не допомогла йому партизанська слава, ніхто не хотів слухати його розповіді про дезертирство солдата в Тегерані, а спробу оповісти про свою зустріч з офіцером контррозвідки слідчий оголосив наклепом на органи безпеки. Може, цей слідчий так хотів урятувати цього ж чекіста від тюрми? Намазова шукали від 1943 року. Був він у всіх

списках усіх відділів контррозвідки та МГБ, мабуть, як англійський шпiон, і тільки наївна людина могла надiятися, що советська влада справедливо після війни розгляне таку справу.

ТРИ СПРОБИ

Уже під час нашого етапу зі Львова переконалися ми, що втеча з лагєру буде надзвичайно важка без якоїсь допомоги зовні на місці. Головна перешкода – це сотки кілометрів казахської пустелі. Сухі простори з випаленою сонцем травою, малі пагорби й майже жодних осель, річок, лісів чи поодиноких дерев.

У Кєнгiрi побачили ми те саме. У самому лагєрi високі 5-метрові мури не дозволяли нам хоча б зором пізнати околицю. З місця праці поза зоною, на будові збагачувальної фабрики, можна було вже оглянути околицю, але вона теж нічим не відрiзнялася від баченого з поїзда. На південь на віддалі дєсь двох кілометрів, за високим комином і будинками теплоелектроцентралі, лєдвє можна було розпізнати сiри стiни нашого лагєру-фортеці. Від півночі, сходу і заходу тягнулися пагорби, які заслоняли нам горизонт. На заході за пагорбами мало бути селище Кєнгiр – майбутній Великий Дєзєказган, у якому тільки деякі бригади будували котєджі для місцевого начальства та великий клуб чи театр. На північ мала бути гребля на річці Кара-Кєнгiр (Чорний Кєнгiр), яку будували дiвчата з першого лагiпункту, яких ми не бачили до страйку в 1954 році. На сході за першим пагорбом мала плисти річка Кара-Кєнгiр, а за тою річкою під дальшим пагорбом призначили місця на відходи піску з руди після відділення від них концентрату мiдяної руди.

З нечисленних маленьких географічних карт ССРСР, що деколи траплялися в КВЧ, ми встановили, що втеча можлива тільки в двох напрямках: на північ або на схід. На півдні простягалася ще гiрша пустеля Бєтпак-Дала, й там, мабуть, грозила неминуча смерть від браку води. На захід знаходилися шахти Дєзєказгану, оселі Карсакпай, Дєзєди. Про Байконур, майбутній советський космодром, ніхто з нас тоді нічого не чув. А він був тут рядом, може зі сто кілометрів на захід від Кєнгiра.

Можна було втікати вздовж залізниці на схід, в сторону Караганди. Але тут будуть найбільше шукати. Напевно ж будуть перевіряти всі вагони потягів. А біля Караганди повно лагєрів не тільки Степлагу, але й лагєрів для неполітичних. Дєсь тут мусить бути широко знаний в ССРСР Карлаг.

Усіх манила втеча в північному напрямі. Можна було втікати вздовж річки Кара-Кєнгiр в сторону її джерел, щоб відтак потрапити до джерел річки Терсакан, притоки ріки Ішим, що пливе на північ. Тут можна буде потрапити на залізничну лінію Акмолінськ – Магнітогорськ. Магнітогорськ – це вже Урал, а за ним Європа: ліси, ріки, дiброви, гаї, нормальні села. Географічні карти зазначували якісь бiльшi височини на північ від Кєнгiру, на віддалі 50 – 200 кілометрів. Казахи пояснили нам, що це гори Алатау й сягають вони до одної тисячі метрів над рівнем моря. А якщо гори, то повно сховищ, вода. Але треба буде насушити багато, дуже багато сухарів, й то крадькома, щоб начальство не завважило. Розглядаю мапу Казахстану, й тепер мапа дуже недокладна. На північ від Кєнгiра аж до Караганди видніє напис: “Казахский мелкоосопочник”.

Пiзніше, в 1952 році, одна бригада вже досить високо підняла будову залізобетонного комина. Будова йшла етапами, стосували металеве циліндричне шалювання, яке піднімали при допомозі щораз то підвищеного внутрішнього ліфту. Комин укiнці сягав, може, зі сто метрів. По знайомстві вилазили ми на верх будови й вкiнці могли пооглядати краєвид на північ. Греблі з дiвчатами не могли ми побачити, бо знаходилася вона внизу за нашим пагорбом, але вдалині видніли справжні гори. Так, вони багатьох з нас манили.

Про можливості втечі в’язні часто між собою розмовляли, от так собі, як про нездійснену мрію. Цікаво, що про втечу ніколи не говорили місцеві мешканці Казахстану чи Середньої Азії, хоч Кєнгiр був так близько їхніх домів. Знали вони, мабуть, про насиченість своїх осель донощиками та енкаведистами. Серед в’язнів кружляли оповідання про різні вдалі та невдалі втечі з лагєрів. Одне з них, часто модифіковане, говорило, що під час

втечі при цілковитому бракові води втікачі мусили тягнути жеребок й годитися на своє вбивство, щоби своєю кров'ю заступити брак води для своїх товаришів. Інше оповідання голосило, що кожний казах відразу доносить про появу втікача в міліцію, бо якщо не донесе, то чекає його кара 10 років лагєру, а то й більше, а якщо донесе, то чекає на нього грошова нагорода. Більшість із нас вважала, що всі такого роду оповідання були інспіровані оперуповноваженим, щоби знеохочувати в'язнів до втеч. Але якщо втечі через казахську пустелю були неможливі, то чому ж енкаведисти так щільно огородили нас мурами й дротами? Пізніше, в лагєрах на Колимі та в Сибіру, ніде не бачив я таких високих мурів, так частих перевірок, як у Кенгірі.

У першій втечі допоміг “буран”, цебто завірюха, буревій. У Казахстані зимою часті сніговії, чи бурани, як тут говорять. Дме снігом кілька годин, деколи навіть цілий день, так, що ніде нічого не видно. Старші лагєрники оповідали, що раз буран тривав так довго, що кілька днів не виганяли до праці, а до їдальні треба було йти, тримаючись цілий час напруженого шнурка, щоби не заблудити в самому лагєрі. Одного разу й наша колона попала в буран під час повороту з будови. Зимою скоро темніє. Тому колона з понад 5 тисяч в'язнів із тридцяткою конвоїрів та з десятком собак не завважила навіть залізничного полотна в двох місцях і зайшла дальше, ніж на два кілометри на схід від лагєру. Усі втратили почуття часу й віддали в боротьбі з сильним вітром, насиченим крупинками снігу. Настрашене начальство вислало з лагєру кіннотників з ракетницями. солдати стріляли з гвинтівок, але й так нічого не було чути: шум вітру заглушував все, густий сніг не пропускав світла ракет. Нарешті наші конвоїри самі віднайшли напрям і завернули нас у сторону лагєру. Втішене начальство не казало того ж дня робити регламентного обшуку перед входом у лагєр. Очевидно, що втекти в таку хугу не було якоюсь трудностю, але ж самотню людину в таку завірюху чекала смерть.

Літом теж деколи віють піщані бурани. Можна б їх назвати пісковіями. Найбільший із них трапився десь у серпні 1950 року. Була неділя, бараки були повідчинювані: спека давалася взнаки.

Громади приятелів гуторили в тіні за бараками. І нагло здійнявся буран. Запуміло, зробилося темно, пісок віяв з усіх сторін. Треба було швидше ховатися до бараків, щоби охоронити свої очі, уста, ніс, вуха. Кілька годин на вежах довкола лагєру для пострахау стріляли з різної зброї та випускали освітлювальні ракети. Але й так усе заглушував рев вітру та темінь хмар піску. Здавалося, що нормальний світ пропав. Тривало це кілька годин. Відтак нагло випухло, і знову появилася сонце, жара, жахлива пустельна спека.

Появилася начальство, казало робити перевірку стану в'язнів. Вигнали всіх з бараків, уставляли то п'ятірками, то двійками. І числили, числили, бігали з дошками, заглядали до пустих бараків, шукали під нарами, нишпорили по кухні, їдальні, лазні, шукали в шпиталику. Але ще цим не переймалися. Дуже часто при таких перевірках наглядачі робили помилки й то числення повторювали по кілька разів, примушуючи тисячі людей вистояти в спеку чи мороз на площі цілими годинами. Вечером кілька разів провіряли в бараках, тепер уже по бараках швендяли “золотопогонні” лейтенанти, капітани й майори. І пішла вістка: в сусідньому бараці нема якогось одного лагєрника. Цим “кимось” був наш знайомий гуцул, що приїхав разом із нами львівським етапом. Мав так десь із 28 років, прізвища не пам'ятаю. Цілий тиждень тіпилися ми з нашої перемоги. Все ж таки хтось утік з цієї фортеці-лагєру!

Однак десь за тиждень, після повороту з праці, застали ми на воротах лагєру повне тріюмфу начальство. Щось там собі шепотіли, сміялися, жартували. За ворітьми стояв начальник лагвідділу, а біля нього – наш утікач у звичайному лагєрному вбранні, тільки з гуцульським кептариком на плечах та маленьким клунком на землі. Начальник лагвідділу з міною Наполеона вдивлявся в наші обличчя. Але наш утікач та й ми вдавали байдужих. Як ми пізніше довідалися, друзі з лагєру підсадили нашого втікача при переході через мур. Йшов він цілий час уздовж залізниці на схід, і доперва перед Карагандою його зловили. За якийсь місяць гучномовці проголосили вирок для втікача: строк 25 літ тепер уже числився не від дати його першого арешту два

роки тому, а віддати арешту під Карагандою. Таким чином, наш гуцул втратив два роки вже відбутого строку. Два роки 25-літники не вважали за довгий час.

Знавці оповідали, що в випадку втечі політв'язня в ССРСР оголошували “всесоюзний розшук” (по-російськи “розыск”), а це коштувало якусь астрономічну суму. Треба ж було вислати фотографії з описом утікача до всіх відділень МВД, міліції, влаштовувати засідки в місцях траси втечі. У випадку кримінального злочинця обмежувалися однією областю, бо на це “всесоюзний розшук” не оплачувався.

Спробою втечі не можна, однак, назвати випадку, спровокованого солдатом МВД. Було це, мабуть, у 1952 році. Згадуваний уже вічний гендляр Ваня-китаєць вештався по терені збагачувальної фабрики вздовж дротів “запретзони” з надією, що вдасться йому знайти якийсь недокурок цигарки, викинений котримось із солдатів з вишки. Солдати добре знали характерну низьку постать Вані і любили з нього часто кепкувати. Мабуть, якийсь солдат кинув йому колись більший недокурок.

І от один із солдатів тепер кинув у сторону Вані не якийсь там недокурок, але цілу пачку цигарок. Пачка ця, одначе, впала на “зону смерті”, десь у віддалі одного метра від дротів внутрішньої огорожі. Безпорадний Ваня пожадливо дивився на дорогоцінний скарб. Солдат крикнув: “Не бійся! Відтягни дроти, ввійди до забороненої зони та забери собі пачку. Не буду стріляти!” Ваня послухав, і тоді, коли у своїх руках він уже мав дорогоцінний скарб, інший солдат, що стояв поруч, вистрелив. Ваня згинув на місці. Ходили плітки, що якщо солдат уб'є в'язня в “запретзоні” при спробі втечі, то одержує додатково два тижні відпустки.

Була це явна провокація, але не вдалося нам тоді якось запротестувати, а лагерна “маса” була ще застрашена й неорганізована. Може, вплинуло на те, що Ваня-китаєць жив власним життям, не входив до якогось гурту однодумців.

Друга дійсна спроба втечі відбулася літом 1952 року. На будову з лагєру ми виходили бригадами. Стан бригади перевіряв

нарядник з наглядачем, бригадир подавав прізвища осіб, що осталися у лагєрі, наприклад тих, кого лікар легально звільнений від праці на той день або кого викликав “на слідство” “кум” (цебто внутрішнє МГБ). За воротами лагєру начальник конвою не перечислював по бригадах, приймав від наглядачів ціле число в'язнів, тих 5 чи 8 тисяч. Перед маршем на роботу начальник виголошував регламентну “молитву”, цебто попередження, що “крок вправо, крок вліво вважається втечею, і конвой застосовує зброю без попередження”, а далі “взятися під руки й кроком марш”.

Про закінчення праці на будові сповіщали биттям в підвішену залізничну рейку. Це був сигнал, що в'язні повинні приходити до воріт будови. Саме згромадження кількох, деколи навіть десяти тисяч в'язнів тривало інколи навіть годину. Не приходили бригадами – конвой перечислював прибулих й відразу переганяв їх на дорогу для сформування колони. В'язні старалися, як я вже згадував, якнайскорше прибути на ворота, щоб скоріше потрапити до лагєру. Деколи колони переганялися між собою, щоб скоріше потрапити перед вахту лагєру. У лагєрі на стіні їдальні довго висів сатиричний малюнок, що його за наказом начальника КВЧ виконав один в'язень. На тому малюнку було дві картини. На одній колони йдуть до праці: на дорозі густі сліди ніг, скупчена маса робітників. На другій колони вертають з праці: робітники великими кроками біжать на вахту, сліди ніг на дорозі на великій відстані. Деколи, однак, траплялось чекати на воротах будови й понад годину. Звичайно якийсь “придуток” засипляв у своєму закамарку й ніхто його не збудив. Ще літом тисячі в'язнів чекали терпеливо: нічого ж не подієш. Але таке траплялося й зимою. Сніпих “придуток” спав десь вигідно в якійсь комірці, опалюваній грубкою. Звичайно конвой висилав кількох в'язнів на пошуки сніпихів. Якщо вже ціле число в'язнів узгоджувалося зі станом, начальник конвою давав сигнал солдатам зійти з веж довкола будови, й доперва, коли вони збільшили стан конвою, колони розпочинала марш до лагєру. Стягування солдатів з веж тривало звичайно півгодини.

Одного дня літом після закінчення праці бракувало аж чотирьох людей. Біля двадцять осіб та наглядачі шукали сплхів, але ніде ані сліду. Три години чекали ми на воротах будови. Нарешті прибув новий конвой з гарнізону, забрав нас до лагєру, а солдати нашого ранішнього конвою осталися на вежах. Такого ще в нас не було.

Три дні не випроваджувано нас до праці, навіть у день тримали в бараках, випускали тільки до їдальні. Таке замикання на три дні й невихід до праці з розказу начальства трапився нам ще тільки один раз, після смерти Сталіна в 1953 році.

По трьох днях знову вийшли ми до праці. Виявилось, що бригада, зложена переважно з литовців, збудувала спеціальний тайник під фундаментом, який якраз того ж дня заливали бетоном. У цій-то криївці сховалося четверо втікачів. Мали надію, що начальство ГУЛАГу буде шукати поза будовою, але “спеціалісти” з ГУЛАГу мали багато практики. У пошуках втікачів енкаведисти понищили багато фундаментів, стін, підлог, і пізніше “Казмедьстрой” вимагав заплатити якусь астрономічну суму за вчинені шкоди. Втікачів було знайдено в тій криївці.

Третя спроба була трагічна. Було це, мабуть, в 1953 році. Група наших хлопців готовила втечу. Сушили сухарі й переходували їх у різних закамарках на будові. Я кілька років вів із молоддю гутірки з історії та географії України. У вільні від праці хвилини підготовляв собі конспекти, пригадував з пам’яті дати, прізвища тощо. Ці конспекти боявся приносити в лагєр, теж ховав їх на будові в різних закамарках.

У кінці 1952 року нарешті закінчили будову заводу, що виробляв бетон на всі будови Кенгіра. Біля бетонного заводу знаходився магазин цементу – отакий собі сарай довжиною 50 метрів, шириною на 20 метрів. На його підлозі було кілька рядів бляшаних корит із черв’ячними приводами (“шнеками”), що попихали цемент у трубопроводи аж до дозувальної комори бетономішалок. У цьому сараї не було жодного освітлення, але було кілька аварійних вимикачів, щоб можна було скоро вимкнути черв’ячні приводи у випадку якогось нещастя. Над

працюючими черв’яками цемент легко пульсував, але вічні сутінки, зокрема ввечером, не давали можливості це завважити. Мимо всього в цьому сараї були місця вічного застою цементу. Там я ховав свої небезпечні конспекти.

Втікачі теж прийшли до висновку, що сухарі найкраще переходувати в тому ж цементі. Але не знали вони докладно топографії розміщення черв’ячних приводів.

І ось одного дня, вже при кінці праці, коли в’язні довго громадилися на воротах, а начальник конвою для прискіпшення постановив скоріше зняти частину своїх солдатів з веж довкола будови, втікачі постановили втікати з будови через дроти. Треба ж було тільки забрати мішки з сухарями зі складу цементу. Ті, хто був іще на бетонному заводі, нагло почули страшний крик у складі цементу. В сутінках один з втікачів не міг пригадати собі, в якому ж місці є ці мішки з сухарями, почав нишпорити й попав ногою в коритце з черв’яком. Черв’як почав втягати ногу. Чи це автоматична захисна апаратура сама вимкнула привід, чи обслуга бетонного заводу його вимкнула – був же кінець праці. Збіглися наглядачі, почали копатися в цементі, але ані моїх записок, ані мішків із сухарями не знайшли. Так і не довідалися, що такого робив в’язень у так небезпечному складі цементу. Якось урятували ногу втікачеві, але була вона після операції крива й коротка. Багато знало про заплановану втечу, але начальству ніхто не доніс.

Одного літа (було це, мабуть, теж у 1952 році, коли влада бригадирів, нарядчиків та сила сексотів остаточно була вже зламана й начальство вже махнуло рукою на перевиконання планів “Казмедьстрою”) понад сто лагєрників посаджено ні з того ні з сього в бури в четвертому лагпункті. Сформували з них три бригади, але не могли знайти між ними бригадирів: ніхто не хотів ними бути. Випроваджували їх до маленького кам’янолому, де вони мали добувати камінь. Появився там якийсь вільний майстер, привіз лопати, джагани, ломи, молоти, тачки й зник. Три місяці вони нічого не робили, а конвой цим не цікавився. По трьох місяцях замешкали вони в третьому

лапункті. Виганяли їх до праці на будову якогось котеджу, але вони вперто нічого не хотіли робити. Виявилося, що цих сто людей характеризувало одне спільне: всі були професійними водіями автомашин на волі. В одному з лагерів в'язні-водії захопили автомашини, старанували ворота будови й утекли з лагєру. ГУЛАГ видав наказ усіх водіїв автомашин ізолувати від решти в'язнів, не водити на роботу, де приїжджають автомашини з матеріалами на будову. Восени всі ці водії знову повернулися до своїх бригад. Очевидно, на будові збагачувальної фабрики було багато автомашин, вони постійно приїжджали та виїжджали. Але ж така машина оставляла помітний слід втечі. На пустелі легко було знайти машину й від місця її покинення розпочати пошуки втікачів. Але де це лагєрникам вдалося втекти на автомашинах, так ми й ніколи не довідалися.

ПЕРША РЕВОЛЮЦІЯ

Як ми пізніше переконалися, ми, політв'язні, були початково дуже покірними овечками, спокійними рабами ГУЛАГу в порівнянні зі звичайними кримінальними в'язнями (битовиками). Усякі спроби зорганізувати бойкот, спроби знизити жахливий темп праці не вдавалися. Бригадири відверто доносили на саботажників, відмовники кочували від бригади до бригади та часто сиділи в карцері. Щокілька днів “кум” викликав когось із бригади “на слідство”. Нагородою для донощиків був, мабуть, сам невихід до праці поза зону в день “допиту” або, може, обіцянка якогось дострокового звільнення. Не вдалося нам щиро поговорити з кимсь із викликуваних “кумом”. Усі викликувані говорили, що питають їх про справи ще з волі. Деяких, мабуть, викликувано для маскування правдивих донощиків. Але одне було ясне: часто викликувані “на слідство”, напевно, погодилися доносити, але чи їх доноси були правдиві, важко було вгадати. У бригаді мого другого бригадира (бригадира з понурим обличчям) таким часто викликуваним “на слідство” був власовець Нісанов, що під всяким приводом втягав мене в різні “приятельські” розмови. Такі донощики, однак, було неефек-

тивними: всі стереглися їх, були дуже обережні в розмовах. Такі стукачі практично нічого не знали. “Кум” для постраху часто переводив деяких в'язнів до бурів у четвертий лапункт, але вибирав свої жертви на підставі даних від донощиків, які самі нічого не знали. “Кум” не міг своїм жертвам представити якихсь конкретних злочинів. Спочатку ці дії паралізували наш спротив, але пізніше всі привикли й до бурів та фальшивих доносів стукачів. Ніхто буру не боявся, ніхто й не писнув ані слова, хто намовляє до бунту та спротиву. У бурі було створено окремі бригади. Виходили вони на окремі об'єкти будови поза лагєр, але там вони послідовно нічого не робили на знак протесту, не мали бригадирів. Начальство не мало відваги наглядати особисто за їхньою працею. По кількох місяцях начальство відмовилося від організування бригад з лагєрників бурів.

Але вкінці й “овечки” втратили терпець. Одного дня нарядник, як якийсь новітній економ, на розводі ранком штовхав в'язнів, хотів доказати, що тут він є паном. Вечором хтось напав на нього, пробив ножем, і нарядчик помер. Придурки та донощики не злякалися: вважали це за інцидент звичайної особистої помсти, а не за перший об'яв революції. Минув якийсь час – і хтось вечором перед бараком убив ножем зненавиділого бригадира. ніхто з випадкових свідків навіть не старався запам'ятати обличчя нападника. Такі випадки повторилися ще кілька разів. “Кум” шалів, забрав з двадцятки молодих в'язнів до буру, але нічого не міг їм доказати. Ще за якийсь час згинув в'язень, якого всі вважали за нахабного донощика. І тоді серед “придурків” почалася паніка, нагло зникла їхня бундочність. З лагєру забрали сотки молодих людей й повезли на етап до іншого лагєру. Це робилося для застрашення: мовляв, повезли бунтівників до якогось страшного штрафного лапункту. Слідство не давало жодних результатів. Почався великий перелом. Було це десь у середині 1951 року.

Атмосферу розплати за знущання та доноси підсилювали якраз ті карні етапи, що прибували до нас з інших лагєрів. Першими прибули молоді хлопці з міста Екібастуз Павло-

дарської області, де були шахти кам'яного вугілля та спецагери, які належали до управлінь “Луґлаг” та “Песчлаг”. Там теж відбувалася внутрішня революція, розправи з “придурками” та донощиками й теж для застрашування організовано карні етапи підозрілих. Прибулі розповідали про перебіг революції в їхніх лаґпунктах. Ми зрозуміли, що якби ми могли встановити негайний зв'язок зі всіма спецагерами в ССРСР, то зламали б силу ГУЛАґу. По зламанні сили “придурків” та стукачів можна було б приступити й до масових страйків. Кремль не може вже повернутися до масових убивств у лаґерах, не може бути нових Катинів. Масові страйки – це кінець не тільки ГУЛАґу, але й влади МГБ. Наше місцеве Кенгірське начальство інстинктивно передчувало, що карні етапи тільки поширюють спалах бунту. Довго воно перетримувало нові карні етапи в бурах, але остаточно мусило їх випускати на нормальні лаґпункти.

Бунт ширився, начальство не знало, як далі поступати. Загалом у ССРСР та в його сателітних державах міцнішає терор. Це ж зеніт холодної війни а тут спецагери термосять режимом. У всіх бригадах позникали численні “помічники” та “блатні”, в бригадах оставляли тільки одного, але цей мусив виконувати різні допоміжні роботи. Деякі бригадири самі зрікалися бригадирства, й не можна було знайти охочих на таку “посаду”. Уже не дивувало нікого, що якась там бригада цілий місяць не має бригадира, а потрібні звіти на кінець місяця виконують грамотніші члени бригади по черзі. Давно минули ті часи, коли кандидати на бригадирів давали нарядчикові хабарі. Перелякане начальство почало ослаблювати режим. Не роблено довгих докучливих обшуків перед ворітьми лаґеру, наглядачі тільки вдавали, ніби щось шукають. Ніколи в часі обшуків на найдено ножа, а вбивства “придурків” та донощиків відбувалися якраз у часи найстрашнішого режиму, під час довготривалих обшуків. Начальство виразно капітулоувало. Виявилось, що терор давав якраз протилежні результати.

Пізніше якщо комусь пригадувано, що був він бригадиром у 1947 – 1950 роках, то він в живі очі заперечував, бо панував

тоді спрощений погляд, що всі бригадири в ті роки були донощиками та негідниками. Не боялися нічого ті бригадири, що були тоді умірковано чесними. Даліше керували вони своїми бригадами без страху перед пімстою. Деякі навіть “конспірували” з лаґерним підпільним активом. Зате бригадири та донощики, що мали щось на своєму сумлінні, самі втікали до четвертого лаґпункту та просилися на етап до другого лаґеру. Лаґерники, взивані “на слідство” через “кума”, не оставлялися в зоні, виходили до праці разом з бригадою, явно маніфестуючи, що не хочуть наражати свої голови й не хочуть бути фіктивними стукачами. “Кум” оставався безпорадним. Деколи таких відмовників-стукачів силою забирали до буру а навіть і на штрафний етап.

Революція відбулася. Чесним способом діячам лаґерного руху спротиву не вдалося попередньо загальмувати жадливості бригадирів та наївності донощиків, що вірили, ніби за своє донощицтво будуть звільнені з лаґеру. Бригадний донощик Нісанов переконував себе, що всі власовці будуть скоро звільнені з лаґерів, тому що вони правдиві советські люди, а ССРСР – це їхня батьківщина, а їхня співпраця з німцями була вимушена й тимчасова. Треба тут згадати, що дуже велика частина власовців і членів інших військових формацій, творених при німецькій армії зі советських військовополонених початково після добровільної їх депортації чи примусової їх видачі до ССРСР англійцями та американцями, була тільки адміністративно переселена на довічне проживання у віддалених місцевостях ССРСР (так, мабуть, окресловано заслання в советських офіційних документах). Однак пізніше, у 1947 – 1949 роках їх нагло й масово судили, й то переважно на 25 років. Нісанов був одним із них і переконував себе та й нас, що ми, цебто учасники післявоєнного антисоветського руху опору, не повинні навіть числити на милосердя советської влади, бо ж ми без жодного зовнішнього примусу, добровільно виступили проти советської влади. Можна було додумуватися, що всі ці теорії Нісанов черпав із потішаючих розмов із “кумом”. Як і багато росіян, Нісанов був переконаний, що бідну, добродушну, милосердну Росію знищили неросіяни,

переважно євреї та українці, і що тепер бідна Росія є окупована всіма тими “нацменами”. У нашій бригаді був, однак, найменший набір до бурів. Нісанов, як інтелігент, мабуть, не переказував своїх підозр яко правдиві агентурні дані.

У часи народин революції в Кенгірі появилася мода ношення штанів із широкими ногавицями та шапок-петлорівок. У звичайні лагерні чорні штани в середину нижньої внутрішньої частини холош вставляли довгий трикутник. Таким чином штани над черевиками робилися ширші. Лагерні шапки були трохи схожі на петлорівки. Треба було трохи переробити дашок та підвищити верх, і вже виходило щось трохи подібного на таку шапку. У лавах УПА не набрали розповсюдження шапки-мазепинки, може, якраз тому, що їх виконання вимагало більшої вмілости, зате ношено переважно петлорівки трохи іншого кшталту. Дістали вони назву шапок-повстанок. Тільки деякі шапки-повстанки мали на обідці на переді шапки маленьку вирізку на кшталт трикутника, що нав'язувала до мазепинок. Услід за молодими українцями в лагері переробляли шапки теж литовці та білоруські поляки, а навіть ленінці із советських міст-метрополій. Пізніше в Польщі, десь у 60-тих роках, появилися в крамницях шапки, що дуже нагадували шапки-повстанки. Мої сусіди-поляки не могли надивуватися, що я, вже літня людина, так рано ношу таку шапку, коли загал у Польщі її ще не прийняв. Роком пізніше такі шапки в Польщі носили загалом. Ці польські шапки були слабою імітацією німецьких “соціал-демократичних” шапок, що їх у Західній Німеччині навіть носили канцлери Брандт і Шмідт. Німецькі шапки мали чорний обідець з гарними, неначе випуклими взорами. Польські шапки були слабою імітацією тих німецьких шапок. Але кожний вбачав у них те, що було для нього якимсь спомином. Я вбачав в них щось близьке із шапками-повстанками в лагерах. Польські комуністи відразу їх назвали “ленінками”, бо на якомусь пропагандивному плакаті бачили Леніна в такій шапці. Натомість польські патріоти вбачали в них щось близького з “мацєювками”, які носив Пілсудський та його легіони в 1914 – 1920 роках.

Широкі штани та шапки-повстанки в тих роках були виразом бунту, спротиву проти стандартного одноманітного режиму. Начальство спочатку карало карцером та буром за ношення таких штанів і шапок. “Кум” вибирав серед них жертв до буру у випадку вбивства якогось донощика, але, звичайно, це не припиняло революції. Правдиві активісти руху спротиву якраз не носили штанів з кльошами та шапок-повстанок.

Говорячи про шапки та широкі штани, треба згадати разом і про долю кравців. У чоловічих лагпунктах не було жодних кравецьких майстерень. Усі направи, латання одежі робили дівчата з першого лагпункту, але майже в кожному бараці чоловічого лагпункту був кравець ще з волі, що брався за перешивання шапок, штанів, шиття зимових рукавиць тощо. І чомусь майже все повставали конфлікти з кравцями за висоту плати. У перших роках нашого лагерного животіння “вимінним грошем” була або пайка хліба, або пачка “корешків” (корінців) тютюну, що ще з часів воєнної нужди була основним “паливом” мільйонів советських курців. Майже всі нарікали на здирства кравців і не могли зрозуміти, нащо кравцеві стільки хліба. Мабуть, кравці торгували додатково одежею, і цей “вимінний гріш” був їм потрібен для розрахунку.

Я сам ніколи не курих й не дуже розумів курців у лагері, що за маленьку пачку січки зі стебел тютюну віддавали свою порцію хліба. У лагері легально взагалі не продавали тютюнових виробів. Ці пачечки “корешків” купували у вільних водіїв автомашин або в тих, що одержували пачки з дому. Ще страшнішими були факти, коли закоренілі курці слідили за чекістами, щоб підняти із землі, з підлоги виходка а навіть із дерев'яного риптака (ринви) пісуара кинений недокурок цигарки.

Влада “придурків” та донощиків була зламана. Усі тепер остерігалися, щоб не втратити свого доброго імени серед звичайних нормальних лагерників. По лагері розповсюджувано різні фантастичні вістки про третю світову війну, що вона вже почалася й скінчатся наші страждання. Досить довго кружляла

вістка, що десь на віддалі двісті кілометрів від Кенгіра висаджено з літаків американський десант, що прямує в нашу сторону, щоб нас визволити. Деякі з в'язнів вважали, що ця вістка зрадагована “кумом”, щоб не допустити до якогось повстання в лагері. Мовляв, воля вже так близько, то чому ж то ми маємо непотрібно ризикувати? Тепер, з віддалі часу, можна додумувати, що хтось із вільних водіїв вантажних автомашин на будові збагачувальної фабрики завважив якісь підозрілі тайні операції військових на терені майбутнього космодрому Байконур, і це йому видалося американським десантом.

Деякі в'язні, здебільшого бувші селяни з Латвії та Естонії, були переконані, що за кожний день їхнього побуту в лагері американці виплатять їм по 10 – 20 доларів. Деякі вже обчислили, які вони будуть багаті. Так-то у своєму безвихідному стані потішали ми себе. Улюбленою темою розмов були спогади про різні страви, які то колись в наших домах приготувляли матері, жінки, сестри: всі ті салатки, вареники, тістечка, котлети, ковбаси а навіть зимне молоко чи сметана, витягнена жарким літом з дна криниці. Як це все було далеке від солоного смаку лагерної баланди!

Багато зусиль, дипломатії мусили застосовувати інтелігенти в русі спротиву, щоб зупинити вияви кривавої особистої помсти, що ще появлялись деколи й після зламання влади “придурків” та донощиків. Важко було переконати гарячу молодь, що так звана “пайдократія”, цебто влада хлопчаків, не завжди є правильна. Багато в цій дипломатії допоміг мені Мирослав Панчук зі Львова. Зрештою молодь дала себе переконати й лагерне життя шло спокійно, без використання в'язнів в'язнями. Минули ті часи, коли бригадир продавав зароблені проценти другому бригадирові за зимову шапку для себе. Продаж процентів полягав у цьому, що продавець” готовий наряд на працю, затверджений виконробом, техніком нормування з підрахованою сумою заробітку передавав купцеві, а той скреслював у заголовку наряду попередній номер бригади та прізвище бригадира й виписував номер своєї бригади й своє прізвище, відтак підшивав до свого місячного звіту.

Не було в Кенгірі міжнаціональних бійок та поражунків. Одного разу побилися між собою представники двох кавказьких народів. Один із них був важко поранений. Не знаю, що було причиною їх бійки. Поляків з Галичини було дуже мало, відносилися вони до українців трохи стримано, але чемно. Поляки з західної Білорусі переважно брали активну участь у всіх діях спротиву спільно з українцями та литовцями. Доходили до нас поголоски, що десь там в якихсь лагерах були якісь там бійки між українцями, поляками та литовцями, але все це були, мабуть, тільки поголоски, розповсюджені “кумом”.

Одного разу, на великий наш сором, дійшло до бійки між двома бригадами в'язнів за тачки на будові. Нові тачки були легкі, старі ж обросли бетоном, були важкі й невідгідні. Бійку якось вдалося втихомирити, але “кум” старався з того зробити якийсь міжнаціональний конфлікт. Не могло йому це вдатися: авторитет підпільного активу руху спротиву був надто великий, щоби хтось захотів діяти згідно з вказівками “кума”. Міжнаціональна злагода та солідарність якнайкраще виявилася пізніше, під час нашого повстання в 1954 році.

У 1954 – 1960 роках при передачі з ССРСР до Польщі політв'язнів-“репатріантів” органи польської безпеки шукали свідків якихсь міжнаціональних бійок у советських лагерах. Деякі передані поляки, заохочувані офіцерами польської безпеки, почали барвисто оповідати, як це вони в лагерах давали прочухана “бандерам”. Може, вбачали вони в цьому якийсь шанс на нагороду після виходу з тюрми. Яке ж було здивування офіцерів польської СБ, коли інші заохочувані “репатріанти” цілковито заперечували такі інформації. Були це українці, а також і поляки, що в лагерах дружньо й солідарно вели себе в тих жорстоких часах.

ГУЛАГ, переляканий втратою влади “придурків” та сексотів у лагерах, домігся, щоби повернення кари смерти в ССРСР (було це, мабуть, у кінці 1951 року) обіймало теж політичну діяльність та вбивства в спецлагерах. І так тоді, коли ми вже перестали боятися лагерних коляборантів, мабуть, аж три рази з кілько-

місячними перервами давали нам підписувати заяви, що ознайомлено нас зі змістом указу про привернення кари смерти в ССРСР. Але чому аж тричі? Може, справа кожного з нас зберігалася в трьох різних місцях – у Москві, Києві та в ГУЛАЗі. Виграли ми нашу першу лагерну революцію, але й серед нас були теж важкі втрати.

ВАЖКІ ВТРАТИ

У Кенгірському лагері понад 50 процентів в'язнів – це була молодь віком до 25 літ. Серед литовців було її, мабуть, 40 відсотків, серед поляків з Білорусі, може, 30 відсотків. Поляків з Галичини та Волині можна було почислити на пальцях, узагалі не було між ними молоді. Серед росіян молодими були тільки “ленінці” – студенти вищих шкіл. Становили вони так десь кілька відсотків, причому могли між ними бути і євреї, що не проявляли свого національного “я”. Старші росіяни – це були переважно власовці чи козаки донські, терські і т.д., що під час війни служили в різних німецьких “остбатальйонах”. Найбільше молоді було, однак, серед українців, так десь 40 відсотків усіх в'язнів лагери.

Хлопці, дівчата віком 16 – 20 років, виховані на рідних традиціях, не могли мовчки погоджуватися зі звірським знущанням, глумленням нових окупантів. У своїх школах пробували вони пізнавати правду про свою історію, вчитувалися в книжки, видавані в підпіллі чи поза межами ССРСР, старалися якось допомогти своїм партизанам, що пробували збройно протиставитися наймогутнішій імперії ХХ ст. Дуже скоро, однак, вони попадали в лапи шантажованих провокаторів, у лапи слідчих з МГБ, що вганялися за “ворогами народу”, й одержували вироків по десять чи двадцять п'ять років лагерів. Тих, що мали тільки 16 літ, МГБ віддавало до поправочних колоній для підлітків, щоби перед закінченням 18 літ вислати їх у спецлагери. Тих, що мали 17 літ, відразу перевозили в лагери: мовляв “не оплачується” возити їх ще до колонії для підлітків.

Може, хтось колись опише докладно історію всіх цих молодіжних груп, що самі собі або з доручення організованого

підпілля починали в такий чи інший спосіб спротив планам імперії. З членами однієї з таких груп судьба запізнала мене ближче, й слід на цьому місці розповісти про це трохи ширше. Мабуть, в 1948 році на Львівській політехніці вчилася кілька студентів із села Стара Сіль, що на Самбірщині. Ще в своєму селі зорганізували підпільний гурток. У Львові виписували маленькі листівки-гасла і наклеювали на мурах у різних місцях міста Львова. Дуже довго були вони невловимі. З цієї групи в Кенгірі сиділо, мабуть, троє – Карло Бонк з мішаної українсько-польської родини, якого слідчі вважали, певно, за провідника групи, Вишатицький і Винницький (принаймні такі прізвища осталися в моїх пам'яті). Уживаю тут ім'я “Карло” свідомо замість імені “Карл”, що його каже нам вживати правопис. Ім'я “Карло” набрало вже народного звучання. Чому ж його заступати чужомовним “Карл”? Хіба що в офіційних іменах іноземців. Чекісти довго шукали серед студентів політехнічного інституту авторів розлішпованих по місті листівок. Карлові запропонували виступити на загальних зборах студентів із доповіддю на тему “бдітельності”, цебто чуйности, радянських студентів. Карло якось там з трудом і болем виголосив реферат. Під час дискусії якийсь комсомолець із завзяттям прокурора домагався, аби збори студентів прийняли резолюцію з вимогою виключення з лав студентів синів священників та засуджених “ворогів народу”. Карло не видержав, спротивився такій резолюції. Мовляв, чому діти мають відповідати за “провини” батьків? Це ж спричинило, що опергрупи МГБ розпочали докладне стеження за Карлом та приятелями. На процесі всі дістали по 25 років. У часи хрущовського “перегляду справ” у 1956 році всіх членів тієї групи було звільнено, крім Карла Бонка. Дперва у 1959 р. репатрійовано його до Польщі, де польська прокуратура припинила його справу, й він вийшов на волю.

Це львівські студенти розповідали нам у лагері про спроби рятування української мови у вищих школах Львова. Викладачами Політехніки зчичайно були росіяни або українці, так зрусифіковані, що й мову свою забули. Після війни половину

студентів становили дівчата з Галичини, Волині, а другу половину – хлопці, сини партійної верхівки Львова, усіх цих енкаведистів, генералів, полковників, секретарів, що, як сарана, злетілися зі всіх кінців Союзу на теплі ще мешкання по виселених на Сибір українцях або репатрійованих до Польщі поляках. Хлопців-українців у вищих школах можна було почислити на пальцях: переважна їх більшість уже погинула в лісах чи криївках або укривалася в глибокому підпіллі, сотки тисяч уже мучилися в лагерах ГУЛАГу, деякі рятувалися в еміграції за кордоном.

Дівчата по кількох перших викладах почали домагатися викладання українською мовою. Советська половина студентів протестувала: “Зачем нам українській язык? Кудам ми с ним пайдьом?” Викладач викликував ректора. Ректор ламаною українською мовою заявляв, що інститут є з викладовою мовою українською і викладачі повинні викладати по-українськи, якщо якась частина студентів цього вимагає. Викладачі вставляли кілька слів українських, термінологію вживали виключно російську, а опергрупа МГБ шукала жертв серед студентів. Когось арештували, викладачі відверто поверталися до російської мови, і все знову проходило згідно з ідеєю “злиття націй”.

Для цієї маси нашої молоді в лагері зорганізовано кілька законспірованих гуртків вивчення української історії, культури тощо. У лагерній бібліотеці не було жодних українських книжок, навіть цих пасквільних, виписуваних на замовлення чи під шантажем МГБ. Не було навіть історії СРСР чи Росії, на основі котрої можна б було відтворити частично в своїй пам’яті основи нашого минулого. Один із таких гуртків я провадив п’ять років перебування в Кенгірі. Крім мене, такі гуртки провадили ще дві особи з тих, що я знаю, – один волиняк та один поліщук. Волиняк був із виразними традиціями передвоєнної “Просвіти”, поліщук – бувший “бульбівець”, що ніколи жодним словом не відмежовувався від загальноукраїнських традицій УПА. Він брав активну участь у всіх наших акціях спротиву. На цьому місці треба згадати, що зараз після війни у всіх відозвах, закликах до переходу на сторону МГБ з так званою “повинною”, що так широко були

опубліковані енкаведистами, говорилося про членів так званої УПА і УНРА, причому ця УНРА – це мала бути Українська Народно-Революційна Армія, що нібито мала бути продовженням руху “бульбівців” ще і в повоєнні роки. Розпитував я про це нашого “бульбівця”, але він не дав нам якоїсь вичерпної інформації.

Найцікавішою людиною, що могла якимсь чином збагатити наші знання історії, був, безумовно, “археолог”, так ми його умовно назвали. Прізвище його було, мабуть, Калиняк, і був він переданий з Польщі. Не хотів нам казати, за що його посадили, не хотіли й ми його турбувати. Була це, мабуть, якась внутрішня трагедія його життя. А чи кожний з нас не пережив такої трагедії? Була це вже досить літня людина (міг уже тоді мати 50 років), низького росту, постійно смоктав люльку, в якій не було жодного тютюну. Не провадив він жодного гуртка, але треба було його тягнути за язик, аби щось розповів.

Він переконував нас, що відома кам’яна статуя з чотирма обличчями, виловлена в 1848 р. біля моста в Гусятині з dna річки Збруч, що її Українська радянська енциклопедія (УРЕ) так негарно називає “збруцьким ідолом”, а польські вчені називали Святovidом чи Світовидом, головна святиня якого мала знаходитися... аж на острові Ругія Балтійського моря, у Східній Німеччині, – що ця статуя мала перед тим на собі виразний тризуб, але його польські археологи вміло усунули. Не дуже ми в то вірили, але все можливе. Попри те, що Світовид знаходиться тепер у Кракові, ніхто з нас не мав сумніву, що це староукраїнська пам’ятка, про що виразно свідчить характерна для київських князів шапка на голові статуї та те, що знайшли її в ріці Збруч, а не, наприклад, у ріці Варта.

Другою ревеліяцією “археолога” було те, що ген. Станіслав Шептицький, брат нашого митрополита Андрея, у 1918 році погодився був перейти на українську сторону, але під умовою, що буде головнокомандуючим УГА чи навіть армії УНР. Українська сторона боялася такого ризику, і польський генерал не став українським генералом.

Третьою ревеляцією було те, що якийсь родич польського краківського митрополита князя Адама Сапєги в часи Другої світової війни оголосив себе українцем і повернувся до українського прізвища Сопіґа. Нині з перспективи років можна підсумувати, що ці трохи заскакуючі ревеляції “археолога” вносили таки багато оживлення в наші лаґерні “курси” українознавства.

Появилася в нашому середовищі газетка. Було це дуже ризиковано, але знайшлася людина, що взялася за це таке небезпечне діло. Її редактором та видавцем був молодий поет Іванців, що походив з міста Отиня, що між Станіславом та Коломиєю. Колись називали це містечко, може, неправильно “Отинія”, можливо під впливом польських написів “Otynia”, що можна читати або як “Отиня”, або як “Отинія”. Польський правопис у таких випадках дуже невігідний. Наприклад, читають “Маня” – здрібніле ім’я від Марія – або “манія” з тим самим значенням, що й в українській мові, а пишуть однаково: “mania”. Газетка називалася “Шлях до волі” чи “До волі” й мала свій герб – мабуть, сонце за тюремними ґратами.

У першому і єдиному номері газетки були вірші Іванціва, кілька історичних заміток та моя стаття на міжнародні теми “Довкола іранської нафти”. На початку моєї статті Іванців намалював, мабуть, нафтову вишку зі стрілкою, що кружляла довкола вишки. Газетку передавано з рук до рук, і вона поверталася до Іванціва. Та сталося нещастя. Іванців дістав одного дня лікарське звільнення, мабуть, тільки на те, щоб розмалювати черговий номер газетки. Проживав він на горішньому поверсі нар, досить далеко від вхідних дверей. У робочий день такий барак був майже пустий, замість сотки людей остався в ньому тільки днювальний та ті, що одержали лікарське звільнення, а були це звичайно дві чи три особи. По бараках удень ходили деколи комісії, зложені з начальника режиму та наглядачів, що вишукували відмовників від виходу до праці за зону й при нагоді провіряли, чи днювальний втримує чистоту в бараці. Іванців сподівався, що коли така комісія ввійде до

бараку, то не завважить, що він щось ховає під матрац. Сталося, однак, інакше. Чи це хтось доніс, чи, може, завважили спробу сховання газетки. Зробили обшук, знайшли газетку, поезії, забрали Іванціва на четвертий лаґпункт. Усі в лаґері завмерли: ану ж не витримає знущань і видасть співавторів та всіх тих, що діяли з ним в лаґерному підпіллі. Але витримав. Нікого з нас не тягали. Свою статтю про Іран я вручав Іванціву особисто, й ніхто не мав жодних доказів, що я є автором цієї статті. Ходили пізніше поголоски, що Іванціва розстріляли таки в Кенґірі. Мабуть, приписали йому не тільки редагування газетки, але й кермування цілим рухом спротиву в Кенґірі.

Кілька днів по арешті Іванціва один із лаґерників похвалився переді мною, що читав цю газетку, що там була дуже цікава стаття про іранську нафту й чи я не знаю, хто її писав та редагував. Я відповів, що бачив цю газетку, але не знаю хто її пише та видає. Поступав я згідно з правилами конспірації, але крім цього, відразу зародилося в мене підозріння, що цей лаґерник, може, з доручення лаґерного “кума” шукає ще когось як автора газетки.

Зі своїми записками-конспектами поводився я дуже обережно. Приготовляв їх на роботі на будові збагачувальної фабрики й переховував у різних тайниках: під великими каменями, у щілинах машин, і, як уже згадував, у складі цементу тощо. На кожний день “курсу” я вчив напам’ять головні дані з конспекту й не боявся щоденного обшуку на вахті та наскоку в бараці. Мав я теж одну пригоду зі своїми конспектами, про що розповім у дальших рядках своїх спогадів.

Довго тяжіла над нами трагедія Іванціва. Минали місяці, з Кенґіра виїжджали штрафні етапи до якихсь далеких лаґерів та “нормальні” етапи на шахти Джекказгану. Уже все внормувалося – й нагло несподіваний новий удар. Був серед нас переселений на Львівщину з Ярослава чи Ярославщини лаґерник на прізвище Кліпч чи Кліпц. Часто він, деколи по чарці горілки – звідки він її міг мати, не знаю – починав розмову про обов’язок співпрацювати з ним у лаґерній конспірації. Не мав я з ним жодних підпільних зв’язків і, згідно з правилами конспірації, вдавав, що

не чув його слів. Необережний Кліщ починав такі розмови з іншими. Одного дня рознеслася у лагері вістка, що Кліща забрали на слідство. І знову всі потерпали, що Кліщ не витримає, тим більше, що він був цілком іншою людиною, як аскетник Іванців. Минуло кілька місяців, і одного дня оголошено вирок на трьох учасників підпільної організації українських націоналістів у лагері. Усі дістали знову 25 років лагеру. Вичитали прізвище нашого Кліща та прізвища двох старших поляків з Білорусі, що працювали в лагерній бухгалтерії. Ніхто з нас тих поляків добре не знав, і як ті поляки стались українськими патріотами, також ніхто не знав. Так-то були дивні справи у Кенгірі. Чи колись історія оповість нам, що ж тоді насправді сталося?

ЗЕМЛЯК ІЗ ЛЕМКІВЩИНИ

Я вже добре привчився в бригаді Белозьорова до вмілого добування каменю з численних канав, траншей під фундаменти майбутніх будинків фабрики чи під тунелі трубопроводів для хімічних реагентів. Викопували ми теж величезну канаву шириною з чотири метри, у якій пізніше збудовано тунель висотою десь два метри для прокладки електричних кабелів. Я вже зручно вмів володіти клинами, “кувалдами”, цебто величезними важкими молотами, ломами, “кирками”, цебто джоганами. Навчився вже добре використовувати натуральні щілини в скелях і зручно витягав величезні кам'яні блоки. Поволі я ставався “стахановцем”, що готовий був працювати понад силу. Щоб заробити на вечерю додаткових 200 грамів хліба та дві ложки каші, почав я вже соромитися не тільки перед учасниками моїх “курсів” українознавства, але й перед самим собою. Таж недавно я так активно боровся проти перевиконання норм сильнішими чи спритнішими на шкоду слабій, виснаженій меншості, а тепер сам стаюсь таким спритним “стахановцем”. Урятував мене перед дальшим соромом припадок, а може, слухачі моїх “курсів” українознавства.

Одного дня (а було це, мабуть, літом 1951 року) підійшов до мене бригадир бригади номер 254 з пропозицією перейти до

його бригади на “посаду” лаборанта бетонного вузла, причому запевнював він мене, що хоча ця “посада” є оплачувана поденно, але я можу собі доробити проценти, бо ж лаборант не має багато праці, от так тільки дві години денно. Слухачі моїх “курсів” деколи приносили мені до правописної коректи листи, писані до лагерниць у першому лагпункті. Наші дівчата в лагері здебільша мали середню освіту, хлопці ж соромилися своїх правописних помилок. Виявилось, що автором деяких листів був саме бригадир бригади 254. Пізнав я це по його почерку.

До вибуху страйку ніхто з нас не бачив лагерниць. Серед лагерної “еліти” була мода на любовне листування з дівчатами з жіночої зони. Ніхто з таких листовно залюблених не знався особисто цілими роками. Звичайно, така переписка була заборонена. Саме писання листа було злочином, й за це діставалося щонайменше 5 днів карцеру. Одного разу зимою, коли почав віяти сніжний буран, цебто сніжна завірюха, й конвоїрам не вдалося втримати вимаганої віддалі між колонами чоловіків та жінок, обі колони зблизилися до себе на віддаль, може, сто метрів. Але ж яке було наше розчарування: постаті жінок не відрізнялися від постатей чоловіків! Такі самі полотовані штани, бушлати, шапки-“ушанки”, кілька разів латані валянки та такі самі номери на шапці, на грудях, на рукаві, на штанах. Таке саме лагерне нещастя.

Дуже важкою справою було пересилання листів до жіночої зони. На головній будові лагерного відділу, цебто на будові збагачувальної фабрики мідної руди, працювало біля 10 тисяч мужчин “спецконтингенту” (так трест “Казмедьстрой”, цебто “Мідяне будівництво Казахстану”, окреслював в'язнів спецлагерів) та з 500 вільних, цебто звичайних громадян селища. Лагерниці переважно працювали на будові греблі на річці Кенгір. Між обома будовами був горб, а сама гребля – в долині за тим горбом. Ніхто з нас, мужчин, цієї греблі не міг бачити. Віддаль між обома будовами могла виносити, може, сто метрів. Деяким умільцям вдавалося при добром вітрі перекинути пошту до жінок. Але про таку вдачу цілими місяцями

говорилося, як про щось на міру відкриття Америки. У перекидуваній пошті були не тільки листи, але й подарунки.

Своїм симпатіям випадало пересилати “гапочки”, цебто домашні капці, або так звані “п’яльці”, свого роду кросна, цебто розтягувачі для гаптування. Були це два тісно до себе прилягаючі дерев’яні обручі. Матеріал до гаптування натягувався в середині обруча. Лагерні спеціалісти, шевці та столярі за якусь там кількість пайок хліба виконували на замовлення такі подарунки. З перекидуваних подарунків більша частина попадала в руки солдатів МВД.

Доступ до більшої кількості пайок хліба могли мати тільки бригадири та інша лагерна “еліта”, що правдою та неправдою присвоювала собі додаткові пайки хліба, приділені за перевищення норм. У роки найбільшого голоду, цебто десь у 1951 році, писання листів в українській чи російській мовах дещо врятувало мене від повного виснаження. Лагерна “еліта” платила мені за це додатковими двістіграмовими пайками хліба.

Більш певною дорогою було передавання листів та подарунків через вільних працівників, переважно водіїв автомашин. Усі вільні працівники підписували зобов’язання не переносити жодних листів, не “фаміліяризуватися” з лагерниками, бо це “бандити, контрреволюціонери, зрадники батьківщини, саботажисти, шпіони, бандери”. Мимо таких залякувань багато водіїв переносило пошту. Вільні працівники будівельного нагляду, цебто майстри, виконроби, боялися втратити свої трохи кращі місця праці й боялися наражуватися на підозру, що співчують “ворогам народу”.

Уже, мабуть, зимою 1951 – 1952 року нагло одержали ми багато кращу нагоду для листування з жінками. Найбільшим об’єктом на будові збагачувальної фабрики був корпус грубого дроблення руди. Входив на глибину, мабуть, 30 метрів у землю, щоби помістити в собі пізніше дві потужні канадські дробилки з двома величезними бункерами. Викопати яму такої глибини і ширини десь 40 на 40 метрів було не так легко. Тисячі в’язнів, здебільша ті, кого хитрі бригадири списували зі своїх бригад яко

маловидаєних, мусили джаганями, молотами, залізними клинами розбивати скелю. Викидання лопатами дробленого каменю, саме набирання цього каменю на лопату було жакливою мукою для виснажених, притримуваних на штрафних хлібних пайках людей. Викопування котловану тягнулося роками. Начальство “Казмедьстрою” постановило влаштувати нічну зміну копачів у цьому котловані. Але для охорони цілої будови фабрики розміром десь 1 км на 1 км треба принаймні із 40 солдатів МВД. Нічна зміна мала працювати тому тільки на дні цієї величезної ями. Тоді для охорони вистачило би тільки 4 – 5 солдатів. Мужчини, однак, могли би вночі пробувати втікати, і тому для нічної зміни було призначено лагерниць.

Так почалася ще гірша каторга для кенгірських лагерниць. Кілька бригад жінок вночі, в сувору казахську зиму, коли було десь біля 30 градусів морозу, без жодного сховища перед холодом мусило ламати цю скелю, на якій удень виснажувано мужчин-доходяг. Ранком, коли ми приходили на дно котловану, майже під кожним каменем знаходили карточки з благанням, щоб на дні котловану оставити дівчатам якогось дерева, вугілля на вогнища. Ми теж працювали в цьому котловані, але могли деколи грітися в різних провізоричних будівлях, що були поза цією ямою. Мужчини деколи виконували норму на 70 процентів, жінки – на 15 процентів. Хіба з півроку переписувалися ми з дівчатами. Але ж більшість мужчин, що тут працювала, була така виснажена, така голодна, що не мала жодної сили займатися ще перепискою.

Каторгу українок і литвинок у корпусі грубого дроблення руди треба записати до анналів терору новітніх неронів, до того жаху, що важкою печаттю тяжів над світом у ХХ сторіччі. Чи хтось вписав це докладно до історії? Зі спорадичної переписки та з документації виконроба вперше ознайомилися ми з литовськими прізвищами мужчин, жінок і дівчат. Ми заздрили, що литовці навіть у лагерах не давали собі зрусифікувати своїх прізвищ. Навчилися ми, що жінки та дівчата мають свої прізвища закінчувані спеціальним суфіксом. Так, наприклад,

Казакевичос-мужчина має жінку з прізвищем Казакевичоте, а дочку Казакевичоне. Може, я помилився щодо цих закінчень, але в нас ніхто вже не вживав таких відмінків, як, наприклад, Веремчук, Веремчукова, Веремчуківна. Де ж тепер герої кенгірської каторги, де ж ці мужні жінки, що в часи страждань своїх народів так важко мусили свідчити про свій спротив окупантам?

Уже пізніше, після вибуху страйку нових подій, вичікування на реакцію військ НКВД не дало нам змоги спокійно порозмовляти про заочне знайомство на дні котловану.

Деякі з закоханих заочно переписувалися вже 6 – 7 років. Дперва наш страйк і розбиття внутрішніх мурів Кенгірського лагєру дали їм можливість побачити одне одного. У багатьох випадках доходило до розчарування, деколи – до нових знайомств.

Бригадиром бригади 254 був наш земляк, Василь Лепак із Лемківщини, із села Пантна, що на південь від міста Горлиці, по дорозі на Ждиню.

Чи тоді, в 1951 році, міг я мріяти, що колись побачу село Пантну, що його мурована церква в українському стилі привертає велику увагу подорожніх у рейсових автобусах? Василь Лепак, десь 1920 року народження, чорнявий, із гострим обличчям, худощавий – типовий зразок наших верховинців, але чомусь уже тоді на його голові над чолом появлялася чимраз більша лисина. У 1944 році працював він у Сяноці в якійсь установі – чи то молочарні, чи кооперативі. Енкаведисти з пограничних советських військ заарештували його недовго після “визволення” Сянока, “оформили” його в якусь справу разом зі знайомою дівчиною. “Працьовита” трійка присудила їм по десять років лагєрів. Василь Лепак попав до Казахстану, але до 1947 року був безконвойним в’язнем, цебто тільки числився в лагєрі, а практично був завідуючим якоїсь бази сіна в степу. У 1947 році почали організовувати спецлагєри, й Василь Лепак попав до Кенгіра, де відразу став бригадиром. Тепер при укладанні листів до якоїсь дівчини в лагєрі він користав з моїх знань українського правопису.

На будові Кенгірської збагачувальної фабрики уже в першому році будови мав бути збудований бетонний завод, що мав постачати бетон для всіх будівель. Але як це буває дуже часто при плановій господарці, завод цей ввели в експлуатацію дперва у передостанній рік будови. Тимчасово, цебто два чи три роки, бетон виробляли на одній бетономішалці, що її обслуговувала саме бригада Лєпака. Давала вона півтора кубічного метра бетону за одну операцію. Яко лаборант, я мав доглядати дозування цементу й води та брати зразки бетону для пізнішого дослідження його міцности. Ці зразки бетону заливав я у дерев’яні форми 20см x 20см x 20см й робив відповідні написи. Бетономішалка стояла на березі величезної ями 40м x 40м x 40 м, у якій кілька бригад тєслєрів та арматурщиків приготєвляло посудини для виливання бетону. Так поставав корпус крупного дроблення руди, головним елементом якого пізніше стали дві величезні канадійські дробарки. Бетономішалка нашої бригади постачала бетон прямо величезними трубами у фундаменти цього ж корпусу. Надлишки бетону перевозили теж на інші будови автомашинами-самоскидами. Бетономішалку обслуговували оператор, слюсар, лаборант та бригадир, що провадив реєстр видачі бетону та одержування гравію, щебеню, піску, що його постійно довозили автомашини, напевно, з долини річки Кара-Кенгір.

Цей гравій, щебінь тощо був транспортований до величезного сталєвого бункєра над бетономішалкою стрічковим “живильником” (стрічковим транспортером), а на стрічку (лєнту) транспортера ці всі матеріяли мусила лопатами вантажити решта нашої 30-особової бригади. Мені й пізніше доводилося мати діло з різного роду транспортерами, цебто машинами, що постачали якісь матеріяли. У світі нині прийнялось англійське слово “фідер” (feeder), що по-українськи перекладають “живильник”, по-російськи – “питатель”, по-польськи – “zasilacz”. У Західній Україні прийнято “стрічку” називати “лєнтою”, хоча б у знаній пісні УПА “Лєнта за лєнтою набої подавай! Вкраїнський повстанче, в бою не відступає!” Словники, одначе,

подають слово “стрічка”, цебто “лента” є русицизмом. Аналогічно російський “ленточный питатель” чи “транспортёр” слід називати у нас “стрічковим живильником” чи “транспортером”. Пишу про це, тому що й тоді, в жахливу спеку Казахстану, наша українська громада старалася відразу знаходити українські терміни для різного технічного обладнання, яке майже всі з нас стрічали перший раз в житті.

Тут, серед бригади вантажників, я мав право доробляти собі проценти до своєї поденної зарплати лаборанта. Найкращими вантажниками в нашій бригаді були казахи, узбеки, киргизи, цебто представники тюркських народів, і то всупереч загальній несправедливій думці, що “чим людина більш смаглява, тим гірше працює”. До сьогодні в моїй зоровій пам’яті чітко записалася постать одного з казахів нашої бригади. Прізвище його Абишев, ім’я – Джафар. Мимо свого трохи надто великого живота, Абишев постійно, як автомат, набирив гравій своєю величезною лопатою й виконував працю за п’ятьох. Йому Лепак кожного дня приділював найбільш можливі “стахановські” порції хліба та каші.

Лепаківі до кінця свого 10-літнього строку в 1951 році оставалося тільки три роки, й не дивно, що на нього вже “чигала” й в’язала з ним свої надії досить молода вільна жінка. Була вона посильною тресту “Казмедьстрой”, десь два рази денно приходила на будову з “поштою”. Наш бригадир знав її, мабуть, іще з часів свого напіввільного життя в степу. Поява цієї жінки була для нас променем надії. Більшість з нас уже й не мріяла про якийсь кінець каторги, а тут тобі жінка з волі “полное” на одного з нас, як на людину, що має на краще змінити її вільне життя. Кенгірський концлагер був щільно ізольований від світу, й ця жінка здавалася нам якимсь чудом. Серед сотки цивільних вільних працівників не було тоді, крім цієї посильної, жодної жінки. Десять тисяч мужчин-в’язнів, сотка вільних працівників – й між цими тільки одна жінка. Жінки на будові появились доперва після пуску збагачувальної фабрики в експлуатацію. Доперва пізніше, в лагерах на Колимі та в Озьорлазі, зустрічали

ми більше таких ситуацій. Наприклад, жінка-лікар зі званням майора МВД “полковала” на нашого земляка, бувшого команданта української поліції з якогось міста на північ від Львова. При його переводі в інший лагерь добивалася теж свого переводу, аби бути ближче до свого судженого, зокрема в час його звільнення.

У бригаді Лепака дуже скоро я віджив, не був уже вічно голодний. Проценти бригада мала великі, трохи допомагало нам щастя. Начальство джеказганських шахт передало нашій бригаді на пробу на кілька місяців прототип пластинчастого живильника, стрічка якого складалася з металевих пластин на гусеничному ході (так як у трактора чи танка), з автонавантажувачем і електричним приводом. Ця машина мала пізніше працювати в мідних шахтах. Автонавантажувач – це були два великі рамена, подібні до кліщів рака, що нагортали гравій на пластини живильника, який транспортував його на віддаль біля 4 метрів. Кінець цього конвейера можна було нахилити на відстані десь 60 градусів. Пробний живильник працював кілька місяців за нашу бригаду. Усі ми добре собі відпочили, треба було тільки переїжджати нашим “трактором” до нової кучі гравію.

Один із казахів нашої бригади (не був це Абишев, а прізвища його не пам’ятаю) довідався, що я поправляю правопис не тільки в українській мові, але й в російській. Блавав мене, щоб написав йому скаргу до Генеральної прокуратури ССРСР. Я не вірив у якусь справедливість советських прокурорів, але не міг йому відмовити. Таким чином довідався про ще одну судьбу. Під час війни казах попав у німецький полон, а пізніше – в табір переміщених осіб в американській зоні Німеччини. По деякому часі 12 казахів з одного району повернулись додому. Одного дня 11 з них арештовано яко американських шпигонів на підставі свідчень їх дванадцятого товариша. Головним доказом їхньої вини було те, що один із них, що був водієм в американському таборі, розмовляв шось півгодини з американським сержантом, який знав кілька слів по-російськи. По піврічному слідстві всі одинадцять нарешті “призналися”, що були завербовані яко шпигуни, а головною їхньою діяльністю мало бути поширення

“брехні”, що полонені в американських таборах живуть краще, як вільні громадяни СРСР. Усі дістали по 25 років. Із жахом слухав я розповіді старого, вже цілком лисого неграмотного казаха, якому всесильне МГБ присудило виконувати роль американського шпіона.

Пізніше на Колимі я зустрів власне їхнього ж казаха – водія, що нібито мав бути шефом цієї шпійонської сітки. Американський сержант, виявляється, був завідувачим магазину харчів у таборі й ламаною російською мовою вияснював, що треба привезти з залізничної станції.

Несподівано моє життя в бригаді Лепака знову змінилося. На будову привезли нове чудо техніки зі Східної Німеччини – постійнодіючу бетономішалку. Це був циліндр довжиною 6 метрів, діаметром десь один метр. Він безустанно обертався, всередині був оснащений лопатками. З одного кінця до циліндра постачали безупинно гравій, цемент та воду, а з другого мав виходити готовий бетон. Цей винахід мав інструкцію тільки в німецькій мові, й не було нікого, щоб захотів її перекласти на російську мову. Старший виконроб Казаков почав розпитувати. Я погодився. Не мав я жодних словників, не знав узагалі німецької технічної термінології, але якимось “розгриз” усі тайни інструкції та бетономішалки. Ця бетономішалка не надавалася до нічого, зле перемішувала, виходив або сам гравій, або сам цемент, або сухий пісок, або тільки вода. Бетономішалку викинули, довго вона ржавіла, вкінці, мабуть, списали її на брухт.

Але завдяки цій бетономішалці Казаков пізнав мої знання й запропонував мені “посаду” свого нелегального помічника. Я б даліше числився формально лаборантом бетонного вузла, а проценти він мені мав дописувати додатково. Я погодився. Не жалію цього до сьогодні: навчився тоді багато. У лагерьника-японця навчився я обслуги теодоліта та нівеліра й робив самостійно контрольні заміри.

Але головним моїм завданням була “боротьба” з фірмами-підвиконавцями. На будові появилися спеціалісти різних фірм зі своїми виконробами, конторами, магазинами, машинами тощо.

“Стальконструкція” ставила сталеві кістяки фабричних корпусів. “Союзпромонтаж”, централь якого містилася аж у Ленінграді, займався монтажем машин. “Сібспецстрой” (Сибірское специальное строительство) займався будовою внутрішніх доріг, каналізації та водопроводів. “Средазенергоцветмет” (Енергетика кольорових металів Середньої Азії) займався монтажем електричних установок. Усі ці фірми мали свої графіки робіт, і дуже часто були вони взаємно нескоординовані. Кожна фірма намагалася за будь-яку ціну виконати власний план. Для транспорту великогабаритних машин треба було розбивати стіни будинків або нищити склепіння або підлоги. Найбільші руйнування робили “Союзпромонтаж” та “Сібспецстрой”. Я писав відповідні протоколи про знищення якогось будівельного фрагменту та домагався підпису виконроба-“винуватця”. Очевидно, що цей не хотів підписати. Я вписував його прізвище до протоколу та замітку: “От подписи отказался” (від підпису відмовився). Виготовляв я звичайно короткий опис знищення та кошториси відбудови. Казаков це все переказував до бухгалтерії для нарахування додаткових коштів.

Виконував я теж короткі проекти та кошториси на додаткові непередбачені роботи. У корпусі грубого роздроблювання – у споруді, що сягала в глибину землі на 30 метрів, треба ж було збудувати під фундаментами додаткові комори – колодязі з насосами для викачування води, що збиралася у низу корпусу. Вода ця проникала через нещільно ізольовані зовнішні стіни корпусу.

На Кенгірській будові часто траплялися, як усюди на “великих будовах соціалізму”, різні трагікомічні ситуації, про які тут не можна не згадати. Кенгірську фабрику проектували поспіхом. Мабуть, мідь була нагло потрібна Москві, щоб у якійсь там військовій ділянці “дігнати та перегнати” США. Проект загальнобудівельний був готовий, але не було в ньому зазначено каналів для пізнішої прокладки електричних та гідравлічних інсталяцій. Грубі, деколи півтораметрові залізобетонні стіни будовано без тих каналів, тому що проекти гідравлічний та

електричний ще не були готові, а тут “Казмедьстрой” мусив виконувати план. Пізніше треба ж було ці канали, вузькі колодязі, викувати в залізобетоні. Ми оцінювали, що для виконання цих каналів затрачено, мабуть, більше людської сили, сили нещасних в’язнів, ніж на виконання цілого залізобетонного корпусу. При цьому виконроб у своїх звітах не могли показувати цих праць, бо колись могли б судити високе начальство за накинення планів без закінчення проекту.

Основною частиною корпусу грубого роздріблювання були два величезні бункери конусного кшталту, цебто магазини руди висотою десь 20 метрів. Над бункерами пізніше проклали дві залізничні колії. Руду з залізничних вагонів висипували прямо в ці бункери. Вагони по черзі закріплювали, й перевертали їх догори ногами, але ж ні, вибачте, догори колесами. За дві години розладовувано біля сорока вагонів руди по одній колії до одного бункера. Те саме відбувалось і на другому бункері.

Під бункерами стояли дві величезні канадійські дробарки, в яких важкі конуси періодично піднімалися й роздроблювали великі куски руди при своєму опаданні. Руда пізніше потрапляла до складу дробленої руди з біля 40 меншими внутрішніми бункерами, а звідтам – до 10 менших дробарок советського виробництва.

Згадані бункери корпусу грубого роздріблювання були виконані з залізобетону, але були виложені залізничними рейками, привареними попередньо до арматури залізобетону. Бункери з зовнішньої долішньої сторони були оснащені скмплікованими залізобетонними зміцнювальними ребрами.

Усі теслярські роботи на будові виконували дві бригади – Семенені та Кравцова. Семененя був добродушним білорусом, вічно зажуреним, що його бригаді не вдається заробити великих процентів. Зате бригадир Кравцов належав до вічних “розсмішувачів”, що вміють вміло підглядати людські хиби та їх пародіювати. Кравцов був, мабуть, офіцером, “випозиченим” для польської просоветської армії, тому що багато його анекдотів чи побрехеньок відносилось до відносин між “советаи” та

поляками. Переконував він, наприклад, що в польській армії замість команди: “W dwuszeregu zbiórka”, цебто: “У двох рядах збірка”, вживають команду: “Pan za pana chowaj sie”.

Шалювання майбутніх залізобетонних ребер було працею, що вимагала дуже багато часу. Треба ж було будувати дерев’яні коробки скмплікованого кшталту і сильно їх зміцнювати, щоб заливаний бетон не розірвав мережива конструкції. Техніком нормування був російськомовний наш земляк із Вінничини чи Житомирщини з польським прізвиськом Барціковський. Не мав він однієї руки, й, мабуть, тому займав офіційно “посаду” нормувальника праці. Видумав він дуже занижену ціну шалювань не в квадратних метрах, а в кубічних метрах залитого бетону. Виконроб Казаков не мав отже ніяких клопотів із начисленням виконаної праці, але обидві бригади теслярів заробили тільки по 60 процентів. Вічно пригноблений бригадир Семененя мовчки погодився з новою невдачою, але Кравцов ні. Після закриття нарядів, цебто після вписання кількості виконаних робіт до письмових доручень та підписання їх Казаковим, дописав він одинку перед цифрою 40, так що замість 40 кубічних метрів вийшло 140 кубічних метрів. Ці одинки крадькома дописав він в обох примірниках нарядів, те ж і в бухгалтерії лагелю. Ніхто, може, був би цього не завважив (старший виконроб Казаков не мав часу займатися перевіркою ще й бухгалтерії), якби не портрети “стахановців” з написами на кшталт: “Бригада плотников Кравцова №202 в июне 1952 года выполнила норму на 200 процентов”. Лагелні художники на початку кожного місяця на цих портретах тільки змінювали номери бригад та прізвища бригадирів, деколи мусили міняти атрибути професії: наприклад, пилку й сокиру теслярів замінити на ножиці арматурщиків. Звичайно ніхто на цю галерею не звертав жодної уваги, але 200 процентів Кравцова не могли не занепокоїти виконроба Казакова. Таж тільки кілька днів тому Кравцов благов його, щоб підвищити проценти його бригади з 60 до 100 процентів, а тут нагло має він 200 процентів. Після викриття злочину Кравцов погодився на щомісячне обнижування

справжнього заробітку своєї бригади на 30 відсотків аж до повної сплати боргу.

Перед кінцем кожного робочого дня оббігав я всі об'єкти, що належали до мого старшого виконроба Казакова, цебто корпус грубого роздріблювання, транспортні естакади, склад роздрібленої руди, корпус середнього роздроблювання та головний корпус, і вписував об'єм виконаних робіт. Такий звіт був потрібний Казакову на вечірню нараду, яку щодня проводив міністр Тетерін. Мабуть, кенгірська будова належала до найважливіших стратегічних планів Кремля, коли московський міністр особисто посвятив їй два роки. Була ж тоді у нас впроваджена так звана “процентовка”, чи “прогресивка”. Тетерін був заступником міністра будови підприємств кольорової металургії ССРСР. Мешкав він десь у місті і майже все з'являвся на будові перед закінченням робочого дня, щоб на вечірній нараді виконробів обзивати їх нездарними лінюхами. Казаков “для святого спокою” на нараді подавав збільшені на 50 процентів цифри виконання робіт. Ніколи не чув я, щоб котрийсь із виконробів пробував поганяти в'язнів до збільшення темпу праці: довго вони вже працювали зі “спецконтингентом” і знали, що таке не можуть собі дозволити. Як деякі з них розповідали, вони мовчки вислухували крики Тетеріна. Темпу праці й так не можна було збільшити.

Нерозв'язаною проблемою було розвантажування цегли та залізобетонних плит з автомашин. Такі автомашини появлялися десь в середині дня, й жодна бригада не хотіла бути бригадою розвантажувачів, тому що заробила б усього 20 процентів, а розвантажувати автомашини треба було з поспіхом, щоб не було простоїв. Виконроби мусили відривати від праці бригади мулярів й обіцувати їм вирівняння страченого часу підвищенням процентів. Були випадки, що водій автомашини, який не міг дочекатися бригади розвантажувачів, піднімав догори кузов своєї автомашини-самоскида і висипував цілий вантаж на землю, причому звичайно половина цегол та плит цілковито нищилася. Діялося це тоді, коли виконроб не хотів підписати простою

автомашини понад вимаганий час. За такий простій гроші забирали виконробові з його зарплати. І так діяло це нерозв'язане замкнене колесо протягом цілого часу кенгірської будови.

Цю справу “геніально” вирішив Тетерін. На десять тисяч в'язнів-робітників працювало біля ста вільних виконробів, майстрів і біля 50 нелегальних помічників-конторників із в'язнів. Таким нелегалом був і я у Казакова. Тетерін нишпорив по різних конторах та магазинах будови, встановив прізвища цих нелегальних працівників і приказав із них зробити дві бригади розвантажувачів. Я у цей список не попав: цілий день був на будовах, а в конторі Казакова працював легально тільки один в'язень – конторник Тиміш Буран з Одещини. Виконроби не погодилися на втрату своїх помічників, і все відбувалося по-старому, але для замилення очей нелегали кілька разів вчинили комедію. По черзі сторожували вони на фабричному комині, який сягав хіба сто метрів, щоб задалегідь побачити чорну “Волгу” Тетеріна. При появі на обрії міністерської автомашини телефонували по всіх конторах, збиралися над кучами розбитих цегол і вдавали, що займаються вибиранням ще цілих цегол й укладанням їх у пгтабелі. Задоволений Тетерін оглядав результати свого приказу, але так і не довідався, що це була насмішка з його діяльності. Ніхто з вільних виконробів не виявив йому правди. Існувала неписана солідарність між вільними інженерами й “ворогами народу”. У передостаннім році будови екскаватори викопали дві величезні ями десь глибиною 5 метрів та похоронили в них побиті цегли й залізобетонні плити. На мій погляд, на цьому цвинтарі знаходилося десь так 25 процентів цілої кількості цегол та плит. Типовий приклад “народної власності”.

На будові знаходився досить великий дерев'яний барак, у якому працював самотно в'язень-бляхар, що виготовляв та направляв різні бляшані частини на будові. Ніхто не заглядав до його бараку. Не пам'ятаю його прізвища, називали ми його Борода, тому що вдавалося носити йому досить довгу сиву бороду. Енергетик будови завважив дуже великі витрати

електричної енергії, зокрема вночі та в неділі, коли нікого нема на будові. Виявилось, що це барак бляхарні витрачає так багато енергії. Борода збудував у середині бараку другу внутрішню стіну та провадив там вирощування кроликів. У люті сорокаградусні казахські зими мусив він ogrівати перегороду. Робив це з доручення якогось вільного водія автомашини, який довозив кроликам поживу, але не мав чим зимою ogrівати приміщення з кроликами. І цим разом головний енергетик, вільна людина, не доніс начальству, тільки домігся, щоб водій забрав свої кролики.

Найповажніший випадок трапився ще зимою 1951 – 1952 року. Зимою об'єм праць мусив бути обмежений. Не можна було при сорокаградуснім морозі мурувати чи бетонувати, не вистачало вже й канав до копання. Десь у березні 1952 року, коли мороз уночі поменшав до мінус 10 градусів, а вдень деколи пригрівало сонце, хтось із начальства (це не був Тетерін, тоді не було його в Кенгірі) дав наказ мурувати стіни корпусу хімічних реагентів на другому поверсі. П'ять бригад мулярів завзято виконувало норму. Стіни росли, як гриби. Морозець дозволяв втримуватися цеглам навіть тоді, коли розчин був тільки піском із водою. Хтось вияснив, що це така нова технологія: удень, коли сонце пригріє, лід у розчині розтопиться, й тоді наступить зв'язування розчину. Однієї неділі сонце пригріло трохи більше й стіна корпусу реагентів на другому поверсі висотою десь чотири метри та довжиною десь зі сто метрів впала на землю. Цілий місяць праці 150 людей був втрачений. Ціле щастя, що це сталося в неділю, коли на будові не було нікого. Чи хтось відповідав за таке явне порушення правил технології та техніки безпеки? Корпус реагентів не належав до ділянки робіт Казакова, і я не знаю подробиць цього випадку.

Ці та інші трагікомічні події на кенгірській будові були для нас, лагєрників, свого роду гіркою розвагою серед постійного напівтюремного життя з криком та матюками енкаведистів під час повороту до лагєру, годин очікування на обшук при вході в лагєр, виснажливого очікування на вечірню баланду, вечірню дошкільну перевірку з неприємним запахом параші в

коридорчику бараку й болочого ранішнього “разводу” на вахті. Моя нелегальна праця у Казакова була для мене великою полегшою. На будові мене хоронив авторитет Казакова, в лагєрі перед етапом на шахту беріг мене бригадир-лемко з Пантні, а перед сексотами – слухачі моїх “курсів”.

СВЯТ-ВЕЧІР ТА ЦИМБАЛИ

Відчайдухи з середовища української (та литовської) молоді зуміли приборкати свавілля блатних бригадирів та “кумові” спроби вербування серед нас сексотів. Але лагєрна “маса”, навіть наша, надалі була байдужа. Пасивно зносила вона безперспективність нашої практично досмертної каторги, боялася виступити разом, згуртувано, щоб, не дай Боже, не наразитися на гнів начальства. Мовчали й ті, що навіть згідно з советськими карними кодексами були цілковито невинні. А в підсвідомості нашого активу постійно жевріла ідея масової єдності всупереч офіційним напрямкам виховної роботи ГУЛАГу, єдності, яка б дозволила всім нам однотайно застрайкувати і таким чином змусити Кремль до нашого масового звільнення. Одиною культурною розвагою в лагєрі була можливість прочитання запізнених номерів московських газет “Правди” чи “Ізвестій” (один столик та дві лавочки в бібліотеці КВЧ) та випозичення російських книжок, здебільша літератури советського періоду. При нагоді треба тут зазначити, що газети та книжки читали тільки одиниці. 99 відсотків лагєрників нічого не читали, бо були такі змучені, що, як у нас говорили, їм “навіть жидівські діти не були милі” або попросту не знали так добре російської мови, щоби свобідно читати російські газети та книжки. До розваг належав один фільмовий сеанс в ідальні лагпункту раз на місяць, але з “невідомих” причин такі фільми висвітлювано чомусь тільки кілька разів на рік, причому були це фільми про “Пітер”, Чапаєва, Леніна, які часто повторювалися, а належали вони до шедеврів советської партійної агітки. Не було й жодних радіоприймачів, гучномовців у бараках. Деколи, правда, збиралися гуртки нашої молоді й співали наші пісні.

Начальство та наглядачі робили спроби розігнати ці принагідні хори: мовляв, співають націоналістичні пісні. В уяві начальника режиму українські народні пісні мусили бути націоналістичними.

А ми мріяли про якесь правдиве культурне життя, про яке читали у споминах із таборів полонених чи інтернованих. Мріяли ми про культурне життя, яке б показало красу нашої культури та її силу нашої згуртованості. Українців же в чоловічому лагері була половина, причому 90 відсотків – із Західної України, де завдяки іншим політичним реаліям вдалося нашому народові зберегти свої національні та релігійні традиції. З допомогою цих традицій розпочали ми штурм байдужности нашої лагерної “маси”.

Посприяла в цьому трохи й зміна обставин. Мабуть, у кінці 1951 року ГУЛАГ впровадив у нашому спеціалізованому лагері першу полегшу, цебто картку на закупівлю харчів у лагерній крамничці – “ларку”, як тоді говорили. Якусь там мізерну частину нашого заробітку, оціненого в рублях, вписували на наше індивідуальне конто в цій крамничці. На руки в’язневі видавали картку, цебто копію конта. На місяць на таку ж картку можна було собі купити десь один кілограм цукерків або зо дві-три маленькі банки рибних консерв, причому в цей лагерний “ларьок” здебільша попадали або дуже дорогі конфети (мабуть, на волі ніхто їх не купував, тому що були задорогі), або товари підозрілої якості. Пам’ятаю, що на свою першу картку купив я півкілограма якогось комбіжиру, тому що він був дешевий. Але їсти його не зміг: мав він смак свічки, хоча не був такий твердий. Зрештою цей комбіжир подарував я якомусь казахові.

Власне ці картки дозволили нам влаштувати спільний масовий Свят-вечір і цим самим повірити в нашу спільну силу. До цього часу на Свят-вечір ті, що одержували з дому харчові пачки, а таких, може, було 5 процентів, запрошували своїх друзів вечером на почастунок, так що святкувало тільки десь 15 процентів. Решта лагерників не мала чим відсвяткувати Свят-вечора. Мабуть, зі слезами в очах вони мовчки просиплювали його на нарах. Уже не пам’ятаю, як дійшло до думки заощад-

ження конта та продуктів на Свят-вечір і чи це було вже в січні 1952 року чи щойно в січні 1953 року. У кожному бараці постав комітет із кількох осіб, що узгіднив зі всіма нашими земляками поділ завдань.

До кінця 1953 року наші бараки зовні замикали наглядачів, а це тільки допомагало нам перебороти психологічний страх пасивних в’язнів. Відмикання зовнішніх дверей мусило тривати деякий час, і відбувалося це з грюкотом. Замикані були двері ззовні до середнього коридорчика, в якому бовваніла смердяча параша, а на цій параші вечорами майже все хтось полагоджував свої фізіологічні потреби, так що все хтось був ніби на сторожі. Отже, більш боязливі в’язні планували собі, що коли буде “нальот” наглядачів, то вони ще встигнуть утекти на свої нари. Вони ж, однак, не підозрівали, що ми для влаштування Свят-вечора постановили нари розібрати, так що не буде куди втікати. Жодного “нальоту”, проте, не було, й ми могли свobodно влаштувати свій перший масовий здви́г.

Та десь через десять мінут після замкнення на ключ зовнішніх дверей баракова комісія почала будувати стіл зі своїх верхніх спальних щитів нар, відтак приєдналися до нас й інші добровольці. Біля одного щита могло сісти біля десяти осіб. Стіл простягався на цілу довжину бараку. Таж половина мешканців була українцями. Очевидно, що жодної ялинки ми не мали, бо тут, у казахській пустелі, вільні мешканці Кенгіра та Джекказгана, мабуть, теж не мали ялинок на офіційний советський Новий рік.

На столі ми розложили всі свої приготовані харчові припаси: цукерки, бісквіти, пряники, рибні консерви, чай. Не випадало не запросити наших іншомовних чи “іншорелігійних” друзів із нашого бараку, так що практично всі в’язні з бараку брали участь у нашому Свят-вечорі, в тому числі й тюркомовні мусульмани.

Урочисто відмовили ми “Отче наш”, хором поздоровили: “Христос родився” – та заспівали “Бог Предвічний”. Запрошені мусульмани спільно з нами дотримували повагу урочистості. Сіли за столи, пробували співати дальші коляди, щедрівки. Десь півтора години тривала наша спільна вечеря. Линули спомини

кількох росіян, що мешкали в нашому бараці. Споминали Різдво на основі згадок у творах російських класиків літератури: давно вже у їхніх домах режим вигнав релігійні традиції. Хоча приємно було сидіти за святочним столом, однак мусили ми кінчити. Завтра очікував нас звичайний робочий каторжний день з вереском і матюками солдатів МВД. Треба ж було виспатися, щоб завтра у ватянках, бушлатах, ватяних штанах боротися з докучливим вітром та морозом на шляху до праці і з праці. Розібрали ми щити нар, поставили їх на місця й заснули праведним сном після праведного вчинку.

Виявилось, що всі чоловічі бараки не тільки в нашому третьому лагпункті, але й у відгородженому від нас муром другому лагпункті, влаштували такий спільний Свят-вечір і що всі для будови святочних столів використали щити нар. Не знаю, чи робили його й дівчата. Переписка з ними тривала тільки індивідуально, були ми від них цілковито ізольовані, а переписка в справі масового Свят-вечора могло мати дуже важкі наслідки, якби такий лист попав у руки “кумів”. Хоча десь біля 30 процентів переписки з дівчатами таки потрапляло в руки наглядачів.

Свят-вечір усюди відбувся урочисто. Українці набрали в лагері авторитету, чужинці розпитували про подробиці наших різдвяних звичаїв. “Кум” Бородавка нікого не викликав на слідство. Я був головою комітету в нашому бараці, й ніхто з начальства мене ніколи про це не питав. Мабуть, начальство, налякане нашою боротьбою зі злими бригадирами та сексотами, надіялося, що ми свою діяльність спрямуємо на чисто культурні потреби, а це дозволить начальству знову обсадити посади бригадирів та інших “придурків” “благодійними” в’язнями. А може, щось тоді діялося в Кремлі та московській Луб’янці й місцеве начальство не знало, як поступити, щоб не допустити вибуху страйку в лагерах.

Від того часу такі Свят-вечори влаштували ми кожного року. З кожним роком ми мали більше можливостей. ГУЛАГ був змушений збільшувати наше рублеве конто в ларках, а в 1953 році почали нам виплачувати на руки й рублі. Не очікували ми вже

тепер магічного слова “пончики”. На великі советські свята, цебто на Перше травня, Сьоме листопада та Новий рік, лагерна кухня на вечерю приготувляла для всіх лагерників по одному пончику, цебто пампушку. Польське слово “пончик” (pączek) добре прижилося в сучасній українській та російській мовах, і мусимо з тим “пончиком” погодитися. За цей один пончик нам через три дні обнижували порцію хліба, мабуть, на 5 декаграмів. На сніданок та вечерю поодинокі бригади викликував спеціальний викликувач. Був це в’язень-грузин, що не мав однієї руки. Мабуть, утратив її на фронтах війни. Входяв він у барак та голосно вигукував: “Падйом!”, “На завтрак!” або “На ужин!”. Майже все якийсь дотепник в бараці відгукував: “Кацо, а пончікі будут?” “Кацо” називали в лагері майже кожного грузина. Тільки кілька разів у році “кацо” міг вигукнути: “А севодня на ужин пончік!” Про ці пончики в’язні спецлагерів часто мріяли, часто про них розмовляли як про якусь історичну подію. Були ж вони своєрідним сигналом, що спецлагерників не вважають тільки робочими кіньми, замиканими на ніч у стайнях.

У святкуванні наших Свят-вечорів ніхто не перешкодив і після вивезення нашого активу з Кенгіра на Колиму в 1954 році, а пізніше й в Озьорлазі. Доперва в січні 1959 році, в останній рік мого перебування в советських лагерах, у лагпункті Чуна Іркутської області в Озьорлазі начальник режиму й начальник КВЧ з кількома наглядачами загрозили нам перекиненням святочного стола, якщо ми не припинимо “заборонених релігійних обрядів”. Було це, мабуть, спричинено боротьбою Хрущова з Церквою, яку він чомусь впровадив до своєї програми мимо свого флірту з Ватиканом.

У січні (мабуть, це було в 1953 році) на наше Різдво в третьому лагпункті Кенгіра появилися колядники з цимбалами та вертепом. Головним виконавцем був один в’язень-гуцул. На превеликий мій жаль, не можу пригадати собі його прізвища, але його майже завжди усміхнене, приязне, повне зичливості обличчя часто відтворюється в моїй зоровій пам’яті. Гуцулів у лагері було багато. Нашого гуцула назву для простоти

Цимбалістом, хоча ця назва тільки частинно говорить про його самосвідомість та неабиякий талант.

Батько мій був залізничником. Часто переводили його з однієї залізничної станції на іншу. Десь від 1926 до 1930 року проживали ми в Печеніжині, що на воротах Гуцульщини. З гуцулами ходив я до першого та другого класу “повпехної” школи в селі Печеніжині. Пізніше, переведені на захід Польщі, ми двічі приїжджали на вакації до Рунгур, що глибше в горах. Літом 1932 року відбув я десятиденну екскурсію, “прогульку”, як тоді в Галичині говорили, по Чорногорі. Проживав і на Бойківщині, на Покутті, на Поділлі. Уже після своїх лагєрних літ побував я на виселеній Лемківщині та на польському гуральському (гураль-верховинець) Подгалпо, що можна було б по-українськи перекласти як “Підполониння”, але ніде не бачив такої краси, таких розмаїтих кольорів, таких повних маїї звичаїв, як у нашому гуцульському племені. У важких хвиликах мого життя чи то в нетрях ГУЛАГу, чи на чужині часто в моїй уяві виринала повна смутку та поваги картина Божого Гробу з ялинок, влаштуваного перед Великоднем у церкві, або калейдоскоп кольорів закосичених голів дівчат, сорочок, кептарів, тайстр, писанок тощо після свячення пасок під церквою в селі Печеніжині (пишу “село”, бо ж було ще Печеніжин-місто).

На саме Різдво, а відтак іще кілька разів вертеп відвідував по черзі бараки. Сам вертеп був ляльковий, розміром десь 100 х 40 х 40 см. Це була колиба, на середині ясла, у них Немовля Ісус, побіч – Марія та Йосиф. Збоку – вівці, корови, коні. Довкола цієї центральної картини кружляв хорівод із дарами: гуцул, гуцулка, козаки, пастушки, три царі. Усе гарно розмальовано, прикрашено. Один в’язень крутить корбою механізм хоріводу. Цілий час звучать мелодії різдвяних колядок на цимбалах.

Цимбали виготовив сам Цимбаліст. Зумів він на будові збагачувальної фабрики дібрати відповідні куски листового металу. Сідав біля вертепу з кружляючим хоріводом та грав на цимбалах. Грав він чудово, вносив радість у сірі будні лагєрної каторги. Пізніше, по Різдві, грав він і нерелігійні мелодії

українських пісень. Начальство жодних протизаходів не робило. Енкаведисти втратили контроль над лагєрною “масою”, боялися вибуху страйку, повстання, не хотіли нас дражити. До Кєнтіра прибували нові етапи з інших лагєрів, усюди говорили про страйки, війну зі злими бригадами та донощиками.

Після розгрому Кєнтірського повстання в червні 1954 році наш Цимбаліст зі своїми цимбалами попав разом з нами у штрафний етап на Колиму. У Магадані теж чарував він своєю грою на цимбалах. Тут ми розсталися. Я, як інвалід, пізніше попав до Озьорлагу і не знаю, яка дальша доля Цимбаліста. По роках, уже на волі, зустрів я лагєрника-колимчанина. Не міг він пригадати прибуття нашого етапу з Кєнтіра, але вкінці, після моїх вияснєнь, відразу пригадав собі словами: “Та ж це той етап з цимбалами!”

Нині, з перспективи історії, можна сміло сказати, що спільний Свят-вечір, вертеп та цимбали Цимбаліста дуже сильно допомогли нам в інтеграції лагєрної громади в Кєнтірі. А це дозволило нам солідарно витримати сорокаденний страйк 1954 року.

“СОЮЗПРОММОНТАЖ”

Мабуть, у кінці 1952 р. нарешті запустили бетонний завод збагачувальної фабрики. Бригада Лєпака втратила, таким чином, головне джерело свого найкращого заробітку. Не було серед нас мулярів та штукатурів, і мусили ми знову виконувати малошлатні різні допоміжні роботи, такі, як копання траншей, заливання бетонних фундаментів тощо. Важко було здобути проценти, але тоді ми вже мали картки до лагєрної крамнички, так що не були вже такі вічно голодні, як у минулі роки. Кінчалися загальнобудівельні роботи, був майже цілковито вичерпаний грошовий ліміт бюджету. На будові ст. виконроба Казакова почався етап “колуна”, цебто тільки поденне оплачування праці. Казаков при закриванні нарядів, цебто письмових доручень, видумував різні недоліки виконаних праць, щоб начислити менше грошей. Перед кількома роками мав він уже судову справу. Загальний об’єм

кубометрів добутого ґрунту під корпус роздріблювання в заплачених нарядах був тоді десь так у 20 разів більший від справжнього об'єму. Суд тоді його виправдав, вияснивши, що виконроб мусив так поступати, тому що технічні норми праці були цілковито неузгоджені з реальними можливостями навіть дуже сильної людини. Тепер Казаков боявся нового суду за велике перевищення грошового бюджету будови. Бригада теслярів білоруса Семенені колись виконувала ізоляцію зовнішніх бетонних стін корпусу грубого роздріблювання. Стіни висотою десь 30 метрів було ізольовано від долини. Пусті пазухи засипували ґрунтом, й можна було поступово ізолювати вищі простори стіни. Сам Казаков командував бульдозерами, що засипували пазухи землею, і не давав достатньо часу на добре виконання ізоляції, цебто на кількаразове покривання бетону ізоляційним лаком. Тепер Казаков постійно обтинав зароблені проценти бригаді Семенені, караючи за зле виконання ізоляції. Ізоляція дійсно була погана, на дні корпусу завжди нагромаджувалася вода глибиною десь півтора метра. Треба було будувати додаткові колодязі для накопичення води та додаткові насоси для її усунення. Причепився Казаков і до бригадира Лепака: не хотів заплатити за ручний транспорт різних транспортерів тощо. Я не витерпів, сказав Казакову про його несправедливу поведінку. Розлючений Казаков викинув мене з “посади” свого помічника. Чи програв я поєдинок з Казаковим? З ним програв, але виграв зі своєю долею.

Тепер у бригаді Лепака мав я багато свобідного часу. Почав ближче знайомитися зі своїми товаришами по недолі. А доля кожного з нас могла б стати канвою не тільки доброї повісти, але й сенсаційного фільму.

Дуже цікавий був поет Дужа з Житомирщини, що вмів швидко й добре творити поезії народного стилю в українській мові, але не вмів говорити прозою в нашій мові. З його оповідань виходило, що в часи німецької окупації служив він в українській міліції і що командиром його “шүцманнцфашт батальйону” був сам ген. Омелянович-Павленко молодший.

Другий російськомовний мешканець м. Житомира просив допомогти йому в написанні просьби про перегляд своєї справи. Після війни він повернувся з американської зони Німеччини, й МГБ примусило його признатися, що він є американським шпигуном, а контактним пунктом мав бути дім його батьків на передмісті м. Житомира, на такій-то вулиці, під таким-то номером. Батьки ж його до 1947 року взагалі не мешкали в Житомирі, а така-то вулиця постала щойно в 1948 році, так що ця адреса пункту для американської розвідки була нісенітницею. Цю апеляцію я писав разом з ним, але не знаю, чи вона щось йому допомогла.

У 1943 – 1944 році я навчався на Державних фахових курсах технічних у Львові (Staatliche Technische Fachkurse in Lemberg), на факультеті будови доріг та мостів (Tiefbauwesen), що практично було Львівською політехнікою. Більшість українських студентів цих курсів належало до студентської спілки “Основа”, організації суто аполітичної. У червні 1944 року УЦК (Український центральний комітет) у Львові намовляло студентів виїжджати до м. Грац в Австрії, де можна було продовжити навчання у вищих німецьких школах. І ось у Кенґірі я зустрів одного свого знайомого, що виїхав тоді до Граца. Прізвища та обличчя його, на жаль, уже не пам'ятаю. Вирок він мав 15 чи 20 років каторги. У 1945 році під Віднем його затримала советська контррозвідка. Вона постановила, що членський квиток “Основи” є незаперечним доказом належності до антисоветської організації.

Десь так у той же час ми перший раз довідалися в Кенґірі про тодішню судьбу митрополита Сліпого. Мабуть, у 1952 році прибув до Кенґіра етап із Сіблаґа (Сибірського лаґеру), що знаходився, певно, на території Кемеровської області. Етапом цим прибув до нас пан Верославов, син православного священика з м. Корець на Рівненщині. Таке прізвище заховалося в моїй пам'яті. Якщо я його переплутав, то прошу в цього пана вибачення. Оповів він нам, що деякий час “проживав” на одних нарах із митрополитом в якомусь лаґпункті Сіблаґу та працював на сільськогосподарській фермі. При вечірних перевірках

митрополит зі своєю бородою та вищим ростом виразно відрізнявся від одноманітної маси в'язнів. Часто попадав у карцер за нелегальне висилання пастирських листів до громад українських монахинь, що після ліквідації монастирів проживали далі гуртом у звичайних помешканнях. Митрополита розпізнав поляк (мабуть працівник польської амбасади польського еміграційного уряду у Ватикані), що в Сіблазі сидів уже давніше й працював на якомусь крапцю становащі. Він і влаштував митрополита на легшу працю – описування на табличках даних про поодинокі корови тваринницької ферми.

Після того як Казаков вигнав мене з доброї роботи, моє становище в бригаді Лепака було невизначеним. Відвик вже я джаґана та лопати, тому почав шукати легшої праці.

Якийсь інший старший виконроб шукав фахівців до скління великих вікон головного корпусу армованим склом. Не треба тут було бути жодним фахівцем, лише треба було розтинати скляні листи на потрібні виміри. Праця була відносно легка. Кит (замазку) виготовляли ми самі з мішанини піску, дерева та кузбаслаку. Заробляли ми добре: зачислювано нам ставлення монтажних рихтувань, а вони взагалі тут не були потрібні. Працювали прив'язані монтажними поясами до високих на чотири метри ґратів вікон. Але ця блатна праця довго не тривала. До скління взялося з десять інших груп із різних бригад, і вигідний «фронт праці» скоро скінчився.

Я знову опинився в невизначеному становищі. Можна було тепер уже спокійно полежати собі на широких дахах корпусів фабрики. Тут теж ми знайшли роботу, але не була вона вже так добре оплачувана. Було це покривання дахів верствою ізоляції. Дахи всіх будівель були прикриті залізобетонними плитами. Треба ж було щілини між сусідніми плитами замазати бетоном та покрити дах верствою мішанини діаматової землі з бетоном. Ця земля була дуже легка, складалася вона, мабуть, із респток рослин з великим вмістом кремнію та черепашок. На це накладалося дві верстви толю (папи), приклеєного бітумною масою.

На будові працювало вже кілька баштових будівельних кранів. На одному з них працював наш молоденький земляк зі Львова. Усі називали його зросійська Малютка, цебто «Малютко». Це «Малютко» було дійсно молоде, але мало десь так 1,80 метра росту. Усі подивлялися його вміння піднімати на «люльці», цебто великій “колисці”, стіс цегол й одночасно обертати піднімальну стрілу крана та переїздити цим же краном по рейках на нову, вигіднішу для розкладунку позицію.

Одного разу буран пошкодив один із цих баштових кранів. Головний механік будови «Казмедьстрою» Архіпов шукав добрих слюсарів до направи пошкодженого крана. З бригади Лепака відокремлено разом зі мною десь так вісім людей. Так стався я «досвідченим» слюсарем та майстром цієї свого роду чверть-бригади. Мав я дуже добрих фахівців – литовця Ізопайтіса, про якого я вже згадував, та українця Поренчука, що одинокий із нас навчався в механічному технікумі. Ізопайтіс на волі працював слюсарем в МТС (машино-тракторній станції) в Литві.

Два чи три місяці ремонтували ми цей баштовий кран. Треба ж було розмонтувати всі позгинані деталі, випростувати їх чи наново зварювати. Заробляли ми великі проценти, допомагали в процентах і респті бригади. А справа була цілком не проста. Все було спричинено твердими правилами советської фінансової бюрократії. Фінансовий бюджет будівельних робіт був уже вичерпаний, це було тих 18 процентів коштів всього бюджету. Але майже зовсім не використано ліміт на механізацію, що виносив, мабуть, півтора процента цілого бюджету. Тому головний механік Архіпов так легко міг платити нам великі проценти. Ставився він до в'язнів дуже приязно. Пізніше його заарештувало МГБ. Виявилось, що він під фальшивим прізвищем утік аж до Казахстану і чекісти його довго шукали за якісь політичні «провини». Десь пізніше хтось бачив цього ж Архіпова вже засудженого в якомусь лагпункті.

На будовах фабрики появилися вже спеціалісти «Союзпромонтажу». Це був трест, що мав свій головний осідок у Ленінграді, мав тисячі слюсарів-монтажників та займався монтажем різних

машин на будовах фабрик. Старший виконроб шукав фахівців серед в'язнів, тому що не міг так скоро перевести на будову своїх спеціалістів: вони не скінчили ще своєї праці на якійсь іншій фабриці. Прізвище цього старшого виконроба було Ашихін. Довідався він про наші слюсарські успіхи при направі баштового крана і прийняв нас до праці. Вступний екзамен здали ми завдяки Поренчукові, який майже все відповідав за нас. Одержали дуже відповідальне завдання – монтаж кульового млина. Ніхто з нас ніколи такого млина не бачив, а чув про нього хіба тільки Поренчук.

Кульовий млин – це великий, довжиною, може, зо шість метрів, діаметром два метри, сталевий циліндр вагою 150 тон. Млин цей обертався, приводом був електричний двигун вагою 15 тон. У середині циліндра численні металеві кулі діаметром так десять сантиметрів роздвібували вже згрубша роздроблену руду на муку, цебто мололи руду. Тут ми пройшли «бойовий шлях» монтажника без жодної зовнішньої допомоги. Я був головним експертом та командиром. Дуже багато зусилля коштувало нам допасування зубів на зовнішній окружності вінця циліндра з зубами середньої передачі – редуктора, як також допасування валу цього ж редуктора з валом електричного двигуна. Але все ми зробили згідно з вимогами.

Багато клопотів мали ми з дотиранням верстви бабіту, цебто сплаву м'яких металів, на вкладишах ковзних підшипників кульового млина. Такий підшипник важив десь сім тон, а вкладиш – десь так 750 кілограмів. Щоб витягнути вкладиш, треба було піднімати 150 тонн млина на висоту десь одного метра. Нашу працю утруднював факт, що дуже скоро забрали нам одинокий монтажний підйомний сталевий трос міцністю 150 тонн. Тому ми мусили вживати трос міцністю тільки сто тон і піднімати наш млин тільки одним боком. Для доброго шабрування вкладиша треба ж було цей млин піднімати десь так 10 разів. Млин підносив головний мостовий кран, а другий допоміжний кран витягав вкладиш із підшипника. Наш трос міцністю 150 тонн забрали для рятувальних робіт під час аварії

на мідних шахтах у недалекому Джезказгані, де працювали наші товариші по недолі. Були ж там два відділи Степлагу.

Одного разу надто різке обнижування млина мало що не довело до його сточення з приготованого сталевого «столика». Ці 150 тонн були б розчавили мене, як муху, якби не працівник моєї чвертьбригади киргиз Джанибек Рисбаєв. Не зважаючи на власну небезпеку, він уміло підставив свій лом і так припинив небезпечне коливання могутнього циліндра. Ім'я та прізвище шляхетного киргиза запам'ятав я на ціле життя.

Змонтували ми тільки два кульові млини. Приїхала вільна бригада «Союзпромонтажу», і вона вже монтувала дальші млини. Нас перекинули на монтаж величезних електричних двигунів та різного роду живильників, цебто машин, що транспортують або відбирають з бункерів руду. Тут ми заізналися зі всіма родами живильників. Стрічковий живильник («ленточный питатель» по-російськи) – це звичайний конвесер, транспортер. Тарілковий живильник – це сталеві тарілки діаметром десь один метр. Обертається вона довкола своєї осі під вихідним долішнім отвором бункера. Подача руди з бункера регулюється зміною швидкості електричного приводу. Барабаний живильник – це сталевий барабан довжиною десь 60 см та діаметром десь 30 см з привареними на ньому повздовжніми косинцями (угольниками, кутовими залізами). Обертання такого барабанчика під отвором бункера подає руду на стрічковий живильник.

Праця наша була цікава. Мимо нашого виснаження, недоїдання, почувалися ми повноцінними людьми. Цивільні виконроби відносилися до нас, як до рівних собі людей, ніколи ні одним словом не натякали, що ми «вороги народу». Як же то відрізнялося від завжди ворожого ставлення до нас чекістів у лагері, зокрема звичайних солдатів, що нас денно конвоювали на роботу й з роботи! Вони даліше обкидували нас матюками, грозили зброєю, цькували собаками.

На будові траплялися й трагедії. У головному корпусі фабрики, крім моєї чвертьбригади, працювало багато різних

бригад в'язнів та вільних робітників із різних спеціалізованих фірм, які, згідно із совєтською ментальністю «стахановщини», намагалися «виконати та перевиконати» свої мікроплани. Однак тут було одне вузьке горло. У головному корпусі працювали аж чотири мостові крани – два великі вантажопідйомністю 150 тонн із додатковими внутрішніми кранами підйомністю десь 30 тонн та два інші мостові крани, що їздили на долішніх окремих рейках, підйомністю десь 50 тонн. Але цього всього було замало. Ці крани не могли їздити незалежно: не міг же мостовий кран перескочити другого крана на тих же рейках. Монтажні бригади простоювали, тому що очікували цілими годинами на працю крана. Моя чвертьбригад була першою, що монтувала в головному корпусі, й не мала цих перешкод. Одного разу якась вільна бригада, що вже два дні не могла допроситися крана для своїх робіт, погодилася працювати під час обідньої перерви, щоб виконати найнеобхідніші монтажні роботи з допомогою крана.

Завив гудок на обідню перерву. Вільні рушили до міста на якийсь свій обід. В'язні стали в чергу за ложкою своєї обідньої каші, щоб скоріше залягти десь в тіні високого будинку та трохи поспати. Появився вільний виконроб покривдженої бригади, що вже приготувала троси для піднімання своїх машин, але оператори кранів пішли собі на обід. Виконроб постановив особисто бути оператором крана. Але на головному рубильнику фідера, що допроваджував електричну енергію до кранів, висіла велика таблиця з написом: “Не вмикати! Працюють люди!”, а сама скринька з рубильником була зачинена на висячий замок (колодку, як у нас колись говорили). Розлючений виконроб скинув таблицю, ломом розірвав колодку та ввімкнув рубильник. Раптом десь там в глибині головного корпусу, у віддалі, може, десь сто метрів, почувся крик і лоскіт чогось, що впало на бетон підлоги. Виявилося, що інший виконроб наказав своєму зварювачеві під час обіду поприварювати металеві вікна до виступів у стінах під дахом головного корпусу. Вікна були вставлені й тимчасово прикріплені якимись дротами. Уже один раз під час бурану таке вікно злетіло на землю. Тому, власне,

рубильник було забезпечено від увімкнення. Зварювач спокійно сів собі на тролєях-шинах, по яких ковзали рухомі контакти, що допроважували електричний струм до двигунів кранів. Крім того, зварювач узагалі не прив'язав себе монтажним поясом до конструкції, як цього вимагають технічні правила безпеки. Зварювач упав, згинув на місці. Був вільним працівником, оставив жінку, дітей. Суд, що вже привик до такого роду випадків, присудив виконробові, який всупереч глуздові ввімкнув рубильник, платити половину зарплати дітям зварювача аж до їхньої повнолітності чи закінчення навчання. Цей виконроб далі працював на будові й чомусь цим всім не переймався. Виявилось, що, крім нього, в його фірмі був другий виконроб з таким же присудом за смертельний випадок, до якого він спричинився на іншій будові.

Ми не були свідками цієї трагедії, стояли вже в черзі за своєю ложкою каші. Виявилось потім, що технічні правила безпеки забороняють на будовах живлення електричним струмом з неізолюваних, відкритих шин, тролєїв. Після цього випадку живлення цих кранів відбувалося через кабелі, що були підключені до кількох рубильників у корпусі. Кабелі треба було переключати до інших рубильників, тому що ніде не було гнучких переносних кабелів довжиною 200 метрів і жоден носій не міг би перенести такого важкого кабеля. При нагоді лагерники здобули чотири місяця носіїв, а це була відносно легка праця. Але ж причиною цього мусила бути аж смерть невинної людини.

Друга трагедія сталася в нашій присутності. Нам, яко механікам, доручено було розібрати величезний електричний двигун для перевірки його підшипників, що перегрівалися. Двигун цей був такий довгий, що своєю задньою частиною переходив через стіну електричного розподільного приміщення високої напруги. До такого приміщення, згідно з правилами техніки безпеки, не допускаються особи, що не здали відповідного екзамену з цих правил. Ми не мали таких екзаменів, бо ж не були електриками, але нас винятково впущено до цього небезпечного приміщення для демонтажу задньої кришки

двигуна й заднього підшипника. Таким чином познайомилися ми з вільними техніками, мабуть, із тресту “Средазэнергоцветмет” (Средньоазійська енергетика кольорових металів), що займався налагодженням автоматики розподільних утсановок. Бригадиром був російськомовний мешканець м. Риги (Латвія), що не забарився нам похвалитися, що після переїзду з Росії на Україну вперто не хотів здавати в середній школі екзаменів з української мови. Його помічницею була молоденька татарка Клава, в яку всі в’язні відразу залюбилися. Вона ж чарувала нас не тільки своєю красою, але й витонченою ввічливістю. Ми теж намагалися бути дуже ввічливими. Одного дня Клава зі своїм бригадиром “продзвонювала” поодинокі електричні проводи між поверхами, а ми у віддалі якихось трьох метрів від Клави якраз стягали підшипник з валу двигуна. Нагло за нашими плечами щось сильно, як блискавка, блиснуло, зашипіло й почувся зойк. Татарка Клава, мабуть, необережно зблизила свою руку або свій контрольний провід до якогось елемента під високою напругою, зробила коротке замикання, і полум’я електричного луку миттю спалило її шкіру від обличчя до ніг. Ціла її одежа спереду згоріла. Важко було дивитися на зуглену постать дівчини. Забрали її до шпиталю, а по кількох днях передали, що Клава померла. Трагедію молодої татарки, попри те, що вона пишалася своїм комсомольським значком на одежі, болісно відчували всі в’язні, які її так коротко знали. Картина цього нещастя часто мені пригадувалася. Тоді я навіть не міг думати, що за якихось десять років буду працювати при установках високої напруги й що мені часто прийдеться “продзвонювати” електричні проводи поблизу такої грізної для життя високої напруги електричного струму. Працював я пізніше десятки років і ні разу не допустив до такого роду трагедії, хоча в моїй установі майже кожного року траплявся смертельний або дуже грізний випадок під час праці на установках високої напруги. Може бути, що трагедія татарки Клави з Кеніра підсвідомо змушувала мене до підвищеної обережності.

Був іще один випадок, але, на щастя, скінчився він тільки ударом цегли в голову. Технік безпеки на баштовому крані

вмістив гарний кольоровий плакат з написом: “Не стой под поднимаемым грузом!” (не стій під вантажем, що піднімають). Якось нова вільна робітниця з цікавістю розглядала кольорові картини плакату, аж раптом одна цегла з “колиски” крана впала й ударила її в голову. Покарали техніка безпеки за те, що вмістив плакат у небезпечному місці.

Траплялися і трагікомедії. Ахілесовою п’ятою монтажних робіт був брак болтів відповідного діаметра. Гайок було в магазинах аж забагато, а болти вічно недовозили. На будові знаходився спеціальний допоміжний цех із токарками, фрезерками для аварійного виготовлювання деяких деталей машин. На токарках і фрезерках працювали виключно в’язні. Вони взагалі не приймали урядових замовлень, виконували в першу чергу замовлення своїх же приятелів-в’язнів. Нашим токарем був буковинець (Юрій Ференчук), що завжди виконував передовсім наші замовлення. Наші замовлення були підписані нашим виконробом Мартиненком, і буковинець завжди мав високі проценти.

Одного разу, коли ми за допомогою двох лебідок намагалися втягнути дуже важкий редуктор у вузький залом цеху, підійшов до нас якийсь панок, бовкнув якимсь прізвиськом, подав нам усім руку й вияснив, що він є відряджений з обкому партії в Караганді для допомоги нам і що ця допомога має мати характер організаційний. Ми вияснили йому, що ми є політв’язнями, на волі не хотіли слухати вказівок обкому, то не маємо наміру слухати їх і в тюрмі. Наш панок зовсім цим не збентежився. Заявив, що на будову прибуло двісті партійних діячів з Караганди для допомоги в будові, тому що існує небезпека, що фабрика не буде пущена в хід до планового дня, на честь якогось там совєтсько-партійного свята чи з’їду. Доперва тоді ми вибухнули сміхом. Я ж відпровадив панка на сторону й попросив його відійти, бо ж він тільки нам заважає працювати. Панок відійшов кілька кроків і даліше, як відігнаний пес, споглядав на нас тужливим оком.

Був у нашій бригаді поляк з Вінничини чи Кам’янець-Подільщини, Бучинський Францішек, що перехрестив себе на

Федора. Розмовляв він по-українськи, а по-польськи не розумів. Рідний брат Бучинського, яко советський поляк, був полковником у Польському війську та проживав тоді в Катовицях. Під час німецької окупації працював Федір, мабуть, в українській міліції у Вінниці чи в якомусь іншому місті Східного Поділля. Підійшов він до панка й почав його обзивати різними словами. Ледве вдалося нам заспокоїти Федя. Панок відступив на кілька кроків, але не відходив. Тоді я використав справу болтів. Зробив список необхідних мені болтів і попросив його, щоб він на завтра доставив мені цих 40 найбільш потрібних, бо ж власне їх брак перешкоджає дотриманню терміну пуску фабрики в рух. Панок дуже втішився своїм завданням. Вернувся на другий день і заявив, що болти в магазині будуть доперва за місяць, а токарі взагалі не хотіли з ним говорити. А я тоді показав йому болти, які тим часом зробив нам буковинець. Зняковілий панок повештався по будові ще зо два дні й відтак зник цілковито.

Але зі справою болтів ми зіткнулися ще раз. На корпусі середнього роздріблювання руди не можна було визнати готовими до праці біля 40 малих барабанних живильників, тому що вони були прикріплені до своїх бункерів з рудою тільки двома болтами замість шістьох. А це обнижувало й наші проценти. Наш виконроб Мартиненко запропонував під час перевірки монтажу знімати болти з уже перевірених живителів і встановляти їх на ті, що мають бути перевірені. Так ми зручно та вмільо демонтували болти майже за плечами комісії та закладали майже перед очима комісії. Таке окозамилування повторювалося в Кенгірі в багатьох місцях, а взагалі є воно притаманне всій советській бюрократичній машині. Не раз я стикався з ним не тільки в самому ССРСР, але й у “братній” Польщі. Ніщо не могло перешкодити в закінченні якоїсь будови в запланований термін, тому треба було виконавцям фальшувати дійсний стан речей. Виявлялося, що такі прості справи, як брак болтів стандартного розміру, гостро гальмують праці так само, як брак шнура до снопов’язалок опізнює жнива і є причиною величезних втрат збіжжя.

Попри всі ці трагікомедії, праця в “Союзпромонтажі” була відносно легша, цікава, тому інші в’язні заздрили нам. Я повинен був дякувати Казакову, що вигнав мене з “посади” свого нелегального помічника. Програв я з ним поєдинок, але виграв цей поєдинок із долею. Дуже скоро опанував я всі таємниці монтажу індустріальних машин, що мені пізніше придалося в житті. Якщо б я був тоді вільною людиною, то дуже скоро міг би працювати майстром “Союзпромонтажу”.

До сьогодні пам’ятаю всі деталі моїх монтажних робіт і цикл праці збагачувальної фабрики. На будові, однак, появлялося чимраз більше вільних робітників, а це було ознакою, що в’язні вже не довго будуть працювати на будові. Але тут очікувала мене ще одна пригода, яка, на щастя, закінчилася добре. Доказом того є те, що можу тепер писати свої спомини.

ДРУГИЙ ПОЄДИНОК

Той, хто буде колись читати мої спомини, може забути початкові розділи “Кенгірських буднів” й подумати собі, що цей лагер не був такий страшний. Таж політв’язні спокійно працювали собі на будовах, ніхто їх не поганяв канчуками, ніхто не кував їхніх ніг ланцюгами, як колись катували наших запорожців на турецьких галерах. Дійсно, праця на монтажі машин була відносно цікавіша, не така виснажлива та більш оплачувана від праці при викопуванні канав чи навіть при накиданні піску на стрічку транспортера бетономішалки. Але в лагері ми й даліше жили на грані півголоду. На обід по-старому була тільки ложка каші, звичайно ячмінної, а досить часто з “чумизи”, що була якимсь гіршим азійським диким гатунком проса. Ранком та вечером – по-старому ріденька баланда зі слідами кількох кусників капусти, а на цілий день практично основною стравою було тих 750 грамів чорного глинястого хліба. По-старому за “стахановську” працю випадало додатково одна або дві ложки каші та сто двісті грамів хліба. Так було до 1956 року не тільки в Кенгірі, але й в інших лагерах. За всі роки лагерного життя ніколи не бачили ми молока, сиру, фруктів, цебто яблук, грушок, сливок та іншої садовини. Не можу донині

погодитися, що латинське слово “фруктус” заступило наше, подібне до польського слова, “овоч” тому тільки, що росіяни “овоцями” називають городину. Росіяни замінили слов’янське слово “жито” німецьким словом “рогген” (Roggen), перекрутивши його на “рожь”. (Я не етимолог, пишу свої міркування так, при нагоді. Тому науковці, якщо я помиляюсь, нехай вибачать мені). Одинокую полегшею були ці картки, на які можна було собі купити в лагєрному ларку якісь там цукерки або “бісквіти”, деколи рибну консерву, а дуже рідко м’ясну консерву. По-старому матюки конвоїрів, понурі обличчя офіцерів, два листи на рік, жодних побачень і перспектива каторги до кінця життя.

Тільки в національних міні-громадах лагєрної “маси” вічно щось діялося, вічно чогось навчалось, вічно пізнавано минуле та шукано виходу з безнадійного становища. Я та мої слухачі пізнавали щораз то нових наших земляків, що приховувалися часто серед російськомовних знайомих. Знаходили ми їх не тільки серед в’язнів.

У “Союзпромонтажі” дуже колоритною постаттю був вільний бригадир, українець з Донбасу. Високий, з козацькими вусами, він так ніколи і не наважився добре говорити поросійськи. Розмовляв донбаською українською говіркою з нечисленними російськими словами. Його бригада виконувала найтрудніші монтажні завдання. Ми, цебто моя монтажна чвертьбригада, навчилися піднімати та ставити баштові будівельні крани. Вони ж були саомонтажні, цебто лебідка крана дозволяла підносити і башту, і стрілу. Донбасівець (мушу вживати такого окреслення, бо не пам’ятаю його прізвища) піднімав деррик-крани. Такий кран не має башти. Його основу становить тонкий, дуже високий машт, а піднімальна стріла була прикріплена нагорі цього ж машта одночасно чотирма лебідками так, аби примусити цей машт стати докладно вертикально, й відтак на постійно його закріпити при допомозі кількох тросів, що їх фахово звуть “вантами”. З роззявленими ротами подивлялися ми, як наш Донбасівець вміло командує чотирма лебідками з вигуками: “Віра!” (“Вгору!”), “Майна!” (“Вдолину!”) та “Стоп!”,

а машт послухно виконує запланований рух. Мені особисто, теж свіжоспеченому бригадирові “Союзпромонтажу”, було тоді трохи соромно за свою тодішню слабу кваліфікацію.

Донбасівець був “глибоко партійним”: носив на вилозі піджака якусь бляшку з Леніном і Сталіном, що викликувало численні кепкування у в’язнів. Голосно в його присутності називали ми обидвох вождів оберкатами та світовими злочинцями. Донбасівець спочатку пробував нас переконувати: мовляв, Сталін – це найшляхетніша людина у світі, але він не знає, що злі люди роблять в його імені. Пізніше просив нас перестати в його присутності паплюжити вождів народів одної шостої частини світу, а згодом насуплений мовчав.

І ось пізньою весною 1953 року нас цілі три дні не виводили на роботу. Тримали нас цілий Божий день позамиканими в бараках, водили до їдальні окремо, бараками, щоб не могли ми розмовляти з в’язнями з інших бараків, так, неначе в ССРСР вибухла війна. А це ж тільки вмер Сталін. Чому це ГУЛАГ тоді так налякався? Чи це було тільки в Кенгірі? Чи також в інших лагєрах? Можна сподіватися, що чекісти боялися тоді нашого повстання або, може, доходили до них якісь неперевірені вістки з Москви. Може, вірні сталінці не могли зрозуміти, що їхній “бог” і “сонце” отак собі звичайно вмер, і то за дуже таємничих обставин.

По трьох днях ми знову були на роботі. Знову монтаж. Ми раділи, а наш Донбасівець, засмучений, мовчить. Але через кілька місяців дійшли до нього по “партійних каналах” чутки, що Сталін казав розстріляти багатьох Богу духа винних партійних, військових, не говорячи вже про мільйони селян, тисячі письменників. Одного дня він якось переламався й промовив: “Хлопці, а звідки ви про це все це й перед тим знали?” Ми ж йому вияснили, що він не хотів нічого злого знати, а ті, що знали, прямо його боялися, як довіреного всіх цих партійних комітетів, МГБ, НКВД тощо.

Основна маса в’язнів у лагєрі – це “західняки”. Схід України був тоді для нас великим і незнаним. Тому з великою радістю приймали ми кожного “східняка”, що не соромився одверто

вживати рідної мови і не цурався нашої культури. Так знайшли ми харків'янина, що пам'ятав Харків ще з часів советської українізації. На жаль, із його довгих розповідей у моїй пам'яті осталися тільки назви річок Лопань, Харків та Уда, над якими розсілося місто Харків. Милою несподіванкою був для нас російськомовний Долгополов, що одного дня заговорив до нас дуже гарною українською літературною мовою. Походив він із Курська чи Воронежа й вияснив нам, що за часів Миколи Скрипника українську мову наполегливо вивчали не тільки в межах УРСР, але теж і суміжних з Україною областях Російської Федерації, де більшість мешканців сіл була українцями.

Уже сивий херсонець розповів нам дуже багато цікавого про знаний степовий заповідник Асканія-Нова, якого ще в ХІХ ст. оснував український німець Фрідріх Фальц-Файн. У понурому, повному невільників бараку думками переносились ми на запашний степ півдня України, де колись запорожці... Але ми, невільники ХХ ст., можемо тільки крадькома помріяти про чудо природи, яким наділено нашу Україну. Не дають її синам із цього тішитися. Херсонець іще перед війною “відбухав” п'ять років лагєру. Він, а пізніше інші оповідали нам, що здебільша ніхто з них не знав, за що їх тримали в тюрмі чи в лагєрі. Весь допит обмежувався домаганням добровільного визнання своїх “гріхів” перед радянською владою. Більшість утримуваних у лагєрах не знала навіть, на скільки літ їх засуджено. Наш херсонець довідався про це випадково. При переказуванні на етап новий начальник етапу перевірявав усіх по прізвищу, перекладаючи у своїй руці невеличкі карточки. Одна карточка якось висмикнулася й упала на землю якраз перед нашим херсонцем. Він скоро відчитав там своє прізвище та 5 років лагєру за статтею 54, пункт 11 Кримінального кодексу УРСР. Ніколи він не довідався, за що його тоді судили. Був він обережний, ні перед ким нічого недозволеного не говорив. А тепер другий раз був суджений військовим трибуналом на 25 років.

Я у своїх “конспектах” старався записати найважливіші дати та прізвища з нашої історії, уривки найважливіших заборонених

поезій, у першу чергу поезій Івана Франка та Шевченка. Довго намагалися ми відтворити докладніше фрагменти “крамольного” прологу “Великих роковин” Івана Франка, у якому було стільки актуальних для нас закликів, вказівок:

... Ум гостри, насталою волю,
Лиш воюй, а не тоскуй!
Лиш борися, не мирися,
Радше впадь, а сил не трать!
Гордо стій і не корися,
Хоч пропадь, але не зрадь!
Кожний думай, що на тобі
Міліонів стан стоїть,
Що за долно міліонів
Мушиш дати ти одвіт.

Трохи дисонансом звучали в Кєнґірі Франкові слова:
Десь калмики та киргизи
Топчуть степ, де ми лягли.
Чудь, мордва, чухна та фіни
Наші села зайняли.

Таж тут, в Кєнґірі, на землі казахів, що колись називали киргизами, усі ми – українці, киргизи, карелофіни і т. д. – томимосєя в неволі найбільшої імперії світу, а киргизи стали нашими природними союзниками в боротьбі проти її зазіхань.

Найбільшою несподіванкою для мене було, однак, те, що до відтворення багатьох фрагментів “Великих роковин” спричинився один із найбільших активістів Свідків Бога Єгови. Виявилося, що цей єговіст був учасником Карпатської Січі в 1939 р. Такі-то дивні діла з людсьми на цім світі! Від нього ми довідалися, що з малярського полону деяких січовиків, між ними і його, вкінці звільнено завдяки старанням німецького консула в Хусті.

Не маю тепер я можливости перевірити цю подію в історичних довідниках, але можна додуматися, що німецький консул

таким способом хотів якось допомогти українцям всупереч гітлерівській політиці заманювання своїх союзників подарунками не зі своєї кишені. Це ж Гітлер для заспокоєння Польщі подарував їй Заользя та Спіш й Ораву, відтак Малярщині подарував Самигород коштом Румунії, а Румунії подарував кусок України включно з Одесою.

Усі мої “конспекти”, свого роду міні-бібліотеку, переховував я в різних закамарках на будові, причому мусив постійно слідити, чи мій тайник не може бути відкритий через якісь нові, передбачені будівельні праці. Небезпека прийшла з цілком несподіваної сторони. Але про це згодом.

Не пам’ятаю, як я давав собі раду з папером. Папір у лагерьі був дуже дорогоцінним матеріалом. Курці підкрадали в лагерьній бібліотеці старі номери “Правди” чи “Ізвестій” на виготовлення цигарок. Лагерьна бухгалтерія взагалі не діставала приділу паперу – папір заготовляли для неї в’язні з мішків на цемент. Весь цемент, що приходив на будову, був імпортований з Китаю, мабуть яко оплата за російську зброю. На мішках були написи по-китайськи, по-російськи та по-англійськи. Кожний мішок (на 50 кг цементу) складався з чотирьох верств паперу. Дві внутрішні верстви були чисті. Папір був сірий, але дуже сильний.

До своїх конспектів я не вживав цього “цементного” паперу. Був він загарбий, щоб його десь сховати. Писав я на білому папері дуже дрібненько. Деякі записи приносив до лагерьу й мусив їх добре ховати в онучах або в рубцях одежі.

При вишукуванні місця на нові тайники для своїх конспектів я відкрив “архіви” невідісланих листів додому та до жіночої зони. В’язні досить часто просили вільних водіїв вантажних автомашин про вкинення листів до поштової скриньки в Кенгірі або про передачу записок до лагерьниць на іншій будові в селищі. Шофери не відмовляли, але я не чув, щоби хтось встиг нав’язати кореспонденцію зі своїми рідними поза цензурою лагерьу. Частіше доходили записки до лагерьниць. Але не всі. Мабуть, якийсь водій для “святого спокою” приймав від в’язнів листи та записки, але боявся з ними перейти через вахту, боявся обшуку

і вкидав ці листи та записки у велику шпару під величезним залізобетонним блоком, який бовванів при дорозі на вахту. Після мого відкриття цих листів ми потішали себе: “Добре, що не заносив їх в МГБ”.

Одного разу, мабуть було це весною 1953 року, використав я вільний час на монтажі барабанних живильників на корпусі середнього роздріблювання, знайшов собі затишне місце за якоюсь машиною та взявся до доповнювання своїх конспектів новими відомостями. Робив так не один раз, і завжди це мені проходило без зайвих турбот. Задуманий, якось не завважив я кроків людини. Почув тільки гострий голос. Хтось гаркнув: “Атдай то, што піпеш!” Був це наглядач з лагерьу, з якого дуже часто насміхалися. Високий, худий, нахилений допереду, ходив він якось дивно, ніби ноги мав зі свинцю. Я його назвав “Гандрибатий”. Принаймні цим словом у мої дитячі роки в Галичині окреслювали таку постать. Наглядачі дуже рідко вешталися на будовах: мабуть, боялися якогось навмисне нещасливого випадку. Але 1953 рік був тривожний. Начальство відчувало, що ми тільки ждемо нагоди, щоб застрайкувати: Сталін помер, а ми по-старому томимось у сталінській неволі. Може, начальник режиму спеціально вислав гандрибатого наглядача винохувати на будові. З цим наглядачем часто вів “дискусії” відомий уже читачам гуцул Цимбаліст.

Несподіваний крик спочатку мене приголопив. Я майже остовпів, бо не сподівався такої ситуації. Але коли по хвилині очунав від перестраха і зрозумів, що це тільки гандрибатий наглядач, несподівано для самого себе теж гаркнув: “А какоє ваше дело, што я піпшу?!” Тепер наглядач остовпів: не сподівався такої гострої відповіді. Він простягнув до мене руку, щоб відібрати жмуток конспектів, які я вже згорнув у свого роду звиток. Тоді я нагло підскаочив і почав утікати по галереях середнього корпусу. Корпус цей уздовж стін мав чотири яруси галерей, з’єднаних між собою сходами для нагляду за транспортерами руди.

Довго я втікав по цих галереях і сходах, але не вдалося мені збільшити відстань. На останньому поверсі галерей не було вже куди втікати. Наглядач підбіг до мене, хотів відібрати звиток

паперів. У цю мить пригадалось мені слідство в тюрмі на вул. Лонцького у Львові, карцер, цілі місяці випитування, самотності. Пригадалася недавня трагедія Іванціва. Охопила мене розпач. Сховав я звиток до кипені, захопив своїми руками наглядача й притиснув його до металевої огорожі галереї. Огорожа була низька, і під час змагання при сильнішому поштовхові міг я кинути наглядача у пропасть на саму долину, на якусь дробарку. Наглядач побілів, дивився на мене з страхом, а я прошепотів: “Не нада було за мной ганяць!”. Тримав я наглядача сильно, а в голові пробігали думки, питання, як мені поступити: чи кинути наглядача вниз, чи разом із ним кинутися. Я розумів, що своїх конспектів не можу віддати. Минали важкі хвилини. І нагло на ширшій площадці поверхом нижче побачив я в’язня з нашої бригади, що з-поза колони спостерігав за моєю боротьбою. Це був галичанин Адам Дронгаль. Я щось вигукнув до нього. Відтак, використавши постійний страх наглядача, цілим тілом придусив його до огорожі, сягнув рукою у свою кишеню, витягнув “корпус делікті” та кинув його в сторону Дронгалья. Цей ухопив звиток і миттю зник. Почуття виграного поєдинку натхнуло мене бадьорістю. Я всміхнувся, звільнив руки наглядача і сказав: “А я вам гаваріл, што ето майо дело, што я пішу!”. Наглядач промовчав, наложив мені наручники та допровадив на вахту будови. Великий гурт в’язнів супроводжував мене аж до воріт. На вахті наглядач щось там оповів солдатам. Приїхала автомашинка. Мене скованого завезли в лагерь, запровадили в четвертий лагпункт і посадили в самотню камеру з дерев’яною підлогою. Шість днів давали тільки по 300 грамів хліба та півмиски кип’ятку. З тривогою очікував я вивозу на слідство. Укладав собі план своєї оборони. А може, схопили Дронгалья з моїми записками? Минуло шість днів. Казали тільки підписати, що мене покарано шістьма днями карцеру за писання листів до лагерьниць. У бригаді не вірили, що я живий вернувся з карцера. Усі чекали трагедії. Деякі почали підозрівати, що мене завербували як сексота. Тільки гуцул Цимбаліст вияснив мені, що він та ще кілька наших хлопців почали “переконувати” гандрибатового наглядача, що я найспокійніша людина у світі і в

тому, що писав я собі якогось листа до когось у жіночій зоні, нема нічого такого страшного. Хлопці пригрозили наглядачеві, що коли він і далі буде волочитися по закамарках будови, то може наптити собі біди.

Адам Дронгаль негайно спалив мої конспекти. Довго я мусив їх відтворювати. На ціле щастя, більша частина моїх неопрацьованих записок лежала собі спокійно в складі цементу.

Закінчено перший етап будови збагачувальної фабрики. Півроку тривав пуск фабрики в хід. Моя бригада, яко монтажники, наглядала працю змонтованих машин. Найбільше турботи завдали нам підшипники величезних вібраційних сит продукції Східної Німеччини, які немилосердно грілися. (Такі сита кажуть чомусь називати “грохотами” не тільки по-російськи, але й по-українськи). Ми в тих підшипниках постійно вимінювали мастило, й по якихсь десяти днях вони, як-то кажуть фахівці, дотерлися. Спочатку мали ми надію, що нас яко спеціалістів оставлять для обслуговування машин фабрики. Але ж ні! Одного дня на фабриці появилася, мабуть, двісті вільних дівчат – віком 18 – 20 років, зі всіх сторін “необ’ягной родини” “з комсомольського набору”. Усі вони при нас привчалися до машин. Мали бути постійною обслуговою фабрикою. Обіцяно їм три рази більші заробітки, ніж в іншому місці, та два місяці відпустки на рік, причому один місяць санаторію, тому що праця небезпечна для здоров’я, можна захворіти на силікоз, цебто легені можуть “зацементуватися” пилом з руди. Польська мова називає цю хворобу більш зрозуміло: “пиліца”. Це на наше щастя та на нещастя молодих дівчат з волі врятувалися ми від нової біди – невиліковної хвороби.

Під час піврічної пробної праці фабрики всі ми мали достатньо вільного часу. На будові було дуже багато різного будівельного матеріялу. На советських будовах, де працюють вільні робітники, традиція дозволяла їм підкрадати ці матеріяли для будови своїх домів. У Кентірі вільних робітників не було, й ці матеріяли марнувалися. Тільки група біля десяти в’язнів розпочала продукцію ліжок з металевих рурок. Вільні водії продавали їх у селищі. Правда, пружини були трохи заслабі: на

будові не було відповідного дроту. Але всі ці ліжка мали гарні алюмінієві декоративні голівки, так що мило було подивитися. Вісім років після війни в селищі пріоритетної будови ССРСР не можна було купити собі ліжка. Солдати на вахті пропускали ці ліжка. Була це, мабуть, мовчазна згода начальства на таку розв'язку справи.

Цілий час в Кенгірі діяли нелегально самоуки техніки. Виготовляли вони коронки, а то й зуби з нержавіючої сталі. Треба ж було годинами, цілими днями бити молотом, щоби з куска підшипника зробити тоненьку пластинку, а пізніше з неї виконати коронку зуба. Виявилось, що добрі слюсарі, в першу чергу знаний уже читачам литовець Ізопайтіс, виконували ці коронки та зуби краще від дипломованих зубних техніків. Тепер в останньому півріччі з'явилися на будові й вільні мешканці Кенгіра з проською зробити їм коронки на зуби, очевидно вже після лікування у зубного лікаря.

Одного дня фабрика почала цілком нормально працювати. З почуттям гордості та сорому сприймали ми цю подію. З гордістю, бо то ж ми своїми руками збудували цей гігант. Але з соромом, почуттям вини кляли себе за те, що ми, найгірші вороги можновладців із Кремля, так добре, з такою солідністю збудували для них іще одну фабрику, напевно призначену на виготовлення міді для потреби війська, на потреби завоювання світу.

На корпусі грубого роздріблювання за три години розвантажувано одночасно два ешалони вагонів з рудою. Дві канадійські дробарки розбивали цю руду на менші куски. Стрічкові транспортери перевозили цю руду до складу роздрібною руди. Звідси за допомогою біля 30 пластинчастих живильників-люків та кількох транспортерів руду перевозили на середній корпус, де її роздріблювано в 20 менших дробарках советської продукції (Уралмашзавод). Відтак руда проходила через вібраційні сита-грохоти. Частина руди поверталася до дробарок, а значно більша частина потрапляла до кульових млинів. З цих млинів мука руди поступала до величезних басейнів з водою, так званих флотаторів, де метал відділювано від звичайного каменя. Відходи

трубопроводом довжиною, може, три кілометри були транспортовані на звалище за рікою Кенгір. Це так звані в советському технічному жаргоні “кінці” або “хвости”. Збагачена руда з флотаторів поступала ще до барабанів корпусу хімічних реагентів, де по дальшому збагачуванні вантажили її до спеціальних металевих бочок. Бочки з концентратом відвозили до міста Балхаш, де тоді був найближчий мідеплавильний завод.

При нагоді треба тут згадати, що на терені будови цілий час діяла експериментальна електрохімічна фабрика міді. Десять у 50 великих дерев'яних бочках знаходився водний розчин мідної руди або її збагаченого концентрату. На двох електродах підвішувано тоненькі мідяні бляхи розміром приблизно один міліметр х один метр х півметра. Під впливом постійного електричного струму пластини ці по кількох місяцях набирали товщини до 5 сантиметрів. Працювало там двоє вільних і здесять в'язнів. Подих хімічної смерті був тут грізніший від небезпеси силікозу.

Одного дня без жодного попередження в'язнів уже більше не випроводжували на будову збагачувальної фабрики. “Негри зробили своє, негри мусять відійти”, – каже поговорка. А цими неграми були в Кенгірі політв'язні, “спецконтингент”. На щастя, я вчасно відчув атмосферу нашого вигнання і встиг знищити свої конспекти, а найважливіші дані списав на маленьких клаптиках паперу, щоб їх можна було сховати серед роздрібленого майже на муку сіна мого матраца.

“БІЛИЙ КЛИК”

Із закінчення праці в'язнів на будові збагачувальної фабрики найбільше, мабуть, втішилися лагерні начальники спецрежиму та “оперуполномоченні” МГБ. На будові до цього часу працювали разом мужчини в'язні другого та третього лапунктів, і вони легко могли порозумітися між собою про організацію страйку. А тепер можна було їх розділити не тільки в лагері, але й на будовах. Начальникам лагеру видавалося, що це тільки незначна горстка бунтарів прагне страйку. Насправді ж тоді більшість в'язнів була готова на все, щоб нарешті закінчити своє

вічне рабство. По смерті Сталіна всі чекали великих змін, а відбувалися тільки незначні. Одного разу, а було це, мабуть, ще перед смертю Сталіна, репатріювали всіх громадян Мадярщини. У нашій бригаді був один мадяр, Йозеф Кіш. Його доля типова й для інших мадярів у лагері, а було їх у нас не так-то багато, може з десяток. У 1944 році після капітуляції адмірала регента Горті (спеціально не пишу “Хорті”, так як не пишу “Хельсінкі” замість “Гельсінкі”) в західній, ще окупованій Німеччиною Мадярщині поспіхом творено нову, вірну Німеччині мадярську армію. Після вигнання німців з цілої Мадярщини СРСР зачислив усіх полонених мадярів з цієї армії до бандитів та позасуджував їх на 10, 15, 20 років каторги чи 25 років спецлагерів. Щойно в 1952 чи 1953 році визнано це за помилку. Звільнення десятка мадярів на 15 тисяч в’язнів не могло викликати якогось відгуку.

Після смерті Сталіна справді появилися якісь полегші, але тільки “косметичні”. Замість карток до ларка нам почали платити гроші, так що наявність у когось цих грошей уже не становила лагерного злочину. Однак надаліше виплачувано нам цих грошей у кілька разів менше в порівнянні з битовиками. Скасовано номери на одежі, але довго ще ходили ми з вирізаними дірками на одежі. Деякі в’язні тепер на злість начальству даліше носили свої номери, але за це начальство погрожувало карцером. Донині не забув я свого номера СЦ-148 та бригади 254 лемка Василя Лепака. Перестали замикати на ніч двері наших бараків. Це все мало бути ознакою, що ми вже не є спецлагером а звичайним ІТЛом. Не впроваджено в нас, однак, “заліків”, що були головною прикметою звичайних лагерів.

Усі ці “косметичні” заходи начальства не впливали на оптимізм лагерної “маси”. Майже всі хотіли, щоби сталося щось надзвичайне, щоби страйк вибухнув спонтанно, бо тільки це було б запорукою, що страйк можна буде підтримувати кілька днів, а це змусить Кремль до поважного шукання розв’язки справи кількох мільйонів в’язнів.

“Вигнання” спецлагерників з будови збагачувальної фабрики тільки зміцнило революційні настрої. На будові фабрики

більшість в’язнів виконувала фахові та краще оплачувані роботи, й нагло це все скінчилося. Біля десяти тисяч в’язнів порозкидувано на будовах різних кварталів майбутнього обласного центру Великого Дзезказгану, а тут треба було знову виконувати малооплатні прості будівельні роботи.

З десяти бригад третього лагпункту, майже всі суджені на 25 років, вигнали на будову “соцгородка” (соціального містечка), цебто кількох гуртожитків для робітників фабрики. Треба тут згадати, що закінчено тільки перший етап будови збагачувальної фабрики. Фабрика мала бути в майбутньому в два рази більша. Цей “соцгородок” розташовано поряд з фабрикою. На цій будові працювала й бригада Лепака, до якої належав я, та бригада волинського вчителя Димніча. Уже не пам’ятаю, як я давав собі раду в новій обстановці. Тоді знову нашим старшим виконробом став “невмирущий” інженер Василь Казаков.

З історії будови “соцгородка” найбільш докладно остався в моїй пам’яті стахановський “двобій” бригад Лепака та Димніча. Бригада Лепака тинькувала будинок ззовні машиною, цебто верстуву заправи на стіну накидувано пневматично, а бригада Димніча робила це традиційно, кельнями. На будові появилася кілька інженерів “вольняжок”. Робили вони “фотографії” робочого дня, цебто записували час тинькування обома методами. Інженери, мабуть, хотіли довести, що пневматичний, машинний спосіб швидший та дешевший від традиційного, ручного. Однак бригада Димніча працювала дуже скоро, понад свої нормальні сили, без відпочинку і з таким великим напруженням, що майже доганяла машинове тинькування, не зважаючи на те, що її поспіх може статися причиною підвищення норм праці ручного тинькування.

Бентежила нас ця робоча ревність бригади Димніча, ця свого роду овеча солідарність. Не хотілося нам вірити, що ті, хто ще недавно на волі провадив небезпечну боротьбу з ненависною владою, тут, у лагері, деколи ставалися бездумною отарою овець.

На будові “соцгородка” в тіснішому гурті навели ми нові знайомства, почалися дискусії, суперечки, розмови, спогади. Було

серед нас кілька румунів чи молдаван та українців-буковинців. Два молдавани – православні ієромонахи (про них буде ще мова) – дуже радо нав'язували розмови з українцями й були добрим прикладом християнської покорности та толеранції. Зате двоє інших румунів не оставило в мене добрих споминів. Один із них до 1944 року був військовим пілотом румунської армії. Він не визнавав жодних прав національних меншин, тому що “шкода витратити гроші на окремі книжки, якщо в Румунії всі й так добре розуміють румунську мову”, а Трансністрію з Одесою вважав віковічними румунськими землями “під російсько-українською окупацією”. Другий, колишній румунський жандарм з Бессарабії, був такий наївний, що і в лагері хвастася перед усіма, що він упіддлеглих йому селам не допускав до прояву якого-небудь комунізму та українства завдяки частому вживанню доброї нагайки, виконаної зі статевого члена бугая.

Був серед нас пан Зубенко без однієї руки, що, мабуть, діяв у нашому підпіллі в Трансністрії, але не багато він про себе розповідав. Зате від інших довідалися ми, що румунська окупація в Трансністрії не була така важка, як у Райхскомісаріаті Україна. В Одесі існував румунський університет з російською мовою навчання, румуни боялися німців, а це використовували наші підпілляники, що знали німецьку мову.

Буковинські українці розповіли нам, що румунське допущення в Буковині в 1941 – 1944 роках зменшилось доперва на переломі 1943 – 1944 років, після переходу Буковини під управління німецьких фронтівих армій. Щойно тоді можна було трохи відродити українське культурне та політичне життя. Був серед нас і дяк з митрополичого собору з Чернівців, шляхетну постать якого не зламали довгі роки лагеру.

Співчуття викликавав чеський жид, інженер-електрик із нашого Закарпаття, що в 1939 році, після окупації Карпатської України мадярами, втік до Галичини. Тут діждався “визволення” 17 вересня й після кількох місяців “щасливого життя” пробував нелегально повернутися на Закарпаття. Схоплений на кордоні, дістав 8 років лагеру (така була мода в 1939 – 1941 роках, а судили

за антисоветську діяльність за кордоном). Після відбуття 8 років поїхав на нашу Буковину і тепер зробив спробу втекти до Румунії. Його знову схопили й дали 25 років. Попри довголітнє перебування в лагерах, так і не навчився добре російської мови й не вмів себе влаштувати на кращу працю (хоча б електрика).

У дні будови “соцгородка” трохи східної радості приносили нам неполадки на збагачувальній фабриці, що бовваніла своєю величезністю безпосередньо за “зоною смерти” нашої робочої зони. Тішилися, що от “позбулися нас, фахівців, а тепер не дають собі ради”. Одного дня зіпсувалася одна з величезних канадійський дробарок. Майже тиждень фабрика не працювала. Кілька разів ставалося щось із постачанням води. Ціла фабрика на кілька годин була окутана величезною хмарою пилу руди, що “випаровувала” з конвеєрів-транспортів. Звичайно всі ті транспортери були постійно скропшовані водою, щоб не допустити до такого роду розпилування. У цих випадках дівчата “з комсомольського набору” мусили, мабуть, проковтнути за кілька годин всю кількарічну допустиму для здоров'я порцію пилу.

Дуже яскравою постаттю серед нас був Микола Зінгель, родом з Волинського Полісся. Оповів він нам про свою цікаву передвоєнну пригоду. Походив він із бідної селянської сім'ї. Одного разу його, кільканадцятилітнього хлопця, батько запровадив до найближчого містечка на науку до кравця-поляка. Наука така, за стародавнім звичаєм, тривала кілька років. Перший рік учень виконував тільки працю безплатного наймита. на другий рік дозволяли йому, крім дальшої праці наймита, виконувати дрібні кравецькі роботи, й доперва на третій рік вчили його справжнього кравецького ремесла. Так було і з нашим Миколою. Побув він щось із місяць у свого майстра, не витримав цілоденної праці при коровах, свинях, на городі, при нянченні дітей і втік додому. Через тиждень батько знову привіз його до того ж майстра на науку. Хлопець не витримав і знову втік. Уже втретє батько його до міста не відвозив. Але через кілька тижнів у селі появилася поліція й забрала Миколу на суд до містечка. Майстер зі своєю жінкою оскаржили його, що він украв їм

5 золотих і втік з праці. Певна річ, Микола жодних грошей не брав – була це помста кравця. Присудили Миколиному батькові віддати 5 злотих і заплатити штраф.

Вернувся Микола додому, а по селу вже кружляла зла слава про Миколу, що він злодій. Дуже це боліло хлопця: нічого не вкрав, працював задарма наймитом, а тут так докучають. Тоді на Рівненщині деякий вплив мала КПЗУ та прорадянські настрої. Хлопчина з сорому постановив утекти до ССРСР. Пішки дібрався він до кордону десь на околиці м. Корець. Була осінь, жінки на полі викопували цукрові буряки. Від них він довідався, що тут за кущем тернини є рівчак, а за рівчаком – “совети”. Жодного польського пограничника не було ніде видно. Дійшов до куща, побачив цей рівчак і відважно його перескочив. Нагло біля куща появився солдат у шапці-будьоновці та з гвинтівкою з насадженим штиком. Наложив наручники й запровадив його на погранзаставу. Тут не хотіли слухати якихось його вияснень, тільки завдавали постійно питання, на яку адресу мав він зголоситися в ССРСР, який “пароль” (кличку) мав сказати та чи є він шпіоном польської розвідки чи емісаром ОУН. По кількох днях перетримування в пивниці погранзастави привезли його до тюрми в Новоград-Волинському. Тут знову ж ті самі питання та погрози. По якомусь часі завезли його до тюрми в Житомирі й завели до якогось вищого начальника. Цей дозволив нарешті Миколі розповісти про свою долю у кравця, про п’ять злотих, суд, а потім докучливі образи, що їх вигукували сільські дівчата, та підозрілий шепіт старих жінок при його появі. На велике диво, чекіст повірив та тільки сказав: “Ах, пацан, какой ти дурак!”. По якомусь часі повезли знову Миколу в Новоград-Волинський, відтак на погранзаставу, а вночі відпровадили його на кордон біля тих самих кущів тернини.

Так по майже двохмісячній перерві повернувся він у рідне село. Нікому не признався про свій побут у тюрмах ССРСР, так що ніхто й не знав. Перестали йому і в селі докучати. Доперва тепер, на початку 1954 року, постановив він детально оповісти про свою пригоду друзям по недолі. Микола в лагері “приватно”

був кравцем і шив добре. Не чув я про його суперечки з клієнтами за висоту “гонорару”. Вражені його незвичайною пригодою, забули ми розпитати, а де це він усе-таки навчився кравецтва і як попав на 25 років у рабство ГУЛАГу.

На переломі 1953 – 1954 років у Кенгірі кілька разів виникла ситуація, що могла викликати страйк. В’язні використовували кожен нагоду, кожне порушення своїх законних прав. Не пам’ятаю вже всіх тих причин та конфліктів. Для втихомирення емоційної напруги в таких випадках начальство обіццювало висвітлювати частіше кінофільми в їдальні. І то не фільми про Чапаєва, Котовського чи Леніна, а справжні шедеври, з цікавим сюжетом, і то навіть закордонні. У першу чергу мали нам показати фільм “Білий зуб” (“Біле ікло”, по-російськи “Белый клик”) на підставі знаної одноіменної повісти Джека Лондона про собаку-напіввовка, що, приручений людиною, загинув в її обороні. Практично ми цього фільму ніколи до кінця не побачили. Одного разу десь так через десять хвилин від початку фільму зіпсувався кінопрожектор. Другого разу привезли не ту стрічку, а ще один раз ми забойкотували, роблячи спробу розпочати страйк. Укінці назва “Білий клик” у нашому третьому лапункті сталася кличем підготовки до страйку. А начальство саме цей клич зміцнювало. Якщо в’язні почали ставити якісь домагання, зараз “придурки” передавали вістку, що буде висвітлюватися “Білий клик”.

Не пам’ятаю вже тих кількох спроб розпочати страйк на переломі 1953 – 1954 років. Про одну з них, найяскравішу, напишу в дальших частинах своїх спогадів. Свідомість потреби масового спротиву зростала. Для анархічного прошарку в’язнів кличем було тюркське слово “сабантуй”, що, мабуть, означає “заворушення”. Але для більшості в’язнів цим кличем був тоді “Білий клик”. Праця в “соцгородку” була чимраз важча, менш платна. Начальство було чимраз більше розгублене. Доходили до нас різні “параші” (чутки) про дальші суперечки в Кремлі. Наше мовчання в той час було би згодою на дальше наше рабство. Всі це розуміли, але чомусь очікували якогось чуда, якоїсь події, що змусила б нас до вияву спротиву, своєї сили.

Частина III

КЕНГІРСЬКИЙ СТРАЙК 1954 РОКУ

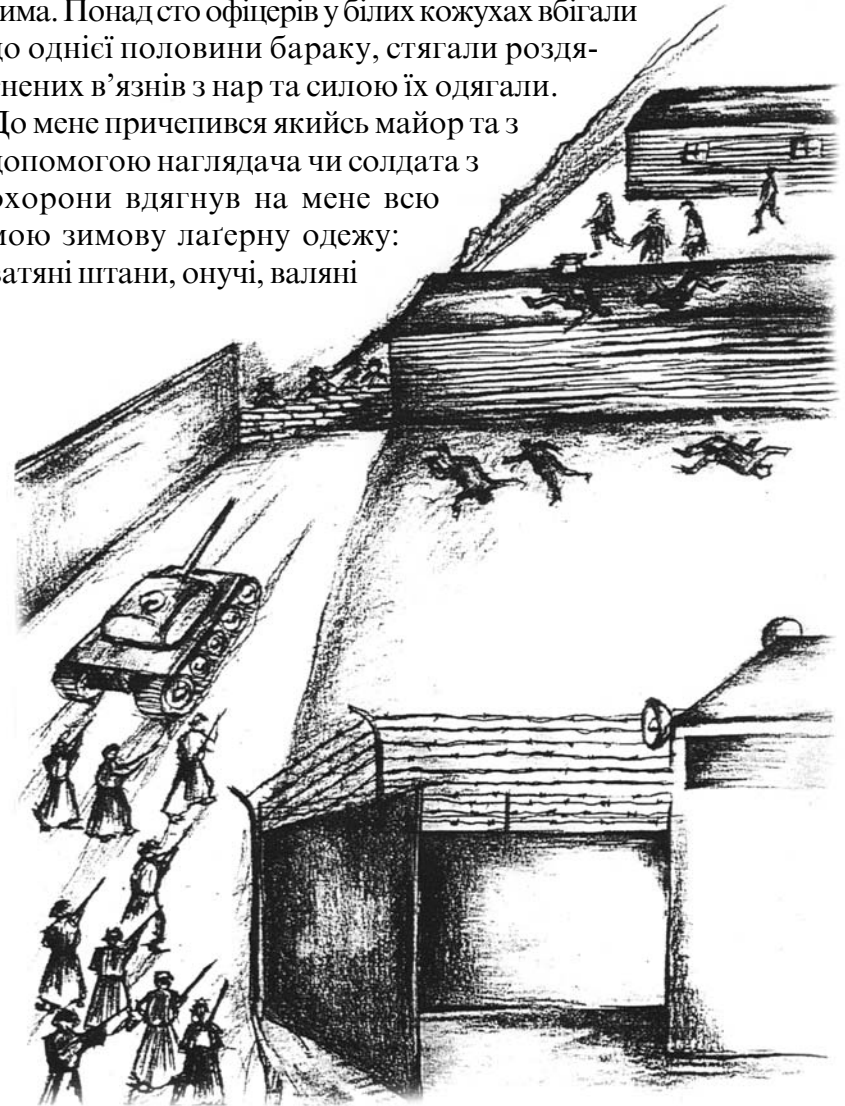
“ВІЗЬМИСЬ ПІД РУКИ!”

Десь так на переломі зими 1953 – 1954 років стався у нас трагічний випадок. Під час повороту в'язнів з праці до лагелю один із солдатів конвою вистрелив у напрямі колони, коли якийсь лагелник кілька хвилин не тримався під руки зі своїм сусідом, щоб добути хусточку до носа з кишені свого бушлата. На щастя, куля тільки поранила руку одного з нас. До цього часу не чув про те, щоб у Кенгірі хто-небудь із конвоїрів стріляв у колону з в'язнями.

Треба вияснити, що наказ: “Возьмісь под руки!” – конвоїри давали перед приказом: “Колонна, шагом марш!”, але вже по регламентній “молитві”: “Шаг вправо, шаг влево считается побегом. Конвой стреляет без предупреждения” (крок вправо, крок вліво вважається втечею. Конвой стріляє без попередження). Так що непридержування вимоги триматися під руки не можна було юридично вважати за спробу втечі. Цілий третій лагпункт постановив на другий лень не виходити на працю на знак протесту проти сваволі солдата. Третій лагпункт – це три тисячі рабів. Страйк треба було починати відразу. Можна було перекликатися через мур із другим лагпунктом. Напевно, був він про це повідомлений, але не пам'ятаю, як вони там себе повели.

Третій лагпункт солідарно не вийшов на працю. Ніхто не появився на воротах – “на вахті”, як тоді говорили. В'язні не тільки вийшли, але й спокійно спали роздягнені на своїх нарах. На виклики наглядачів, нарядчиків “Брігада 254, 225, 307, на развод” і т.д. ніхто не звертав уваги.

Чекісти використали те, що можна було нас позамикати в бараках. Позамикали наново бараки, замкнули навіть ворота нашої спецзони та по черзі взялися до вигнання нас із бараків. Змобілізовано, мабуть, усіх офіцерів управління Степлагу та наглядачів лагвідділу. Була ж тоді сувора зима. Понад сто офіцерів у білих кожухах вбігали до однієї половини бараку, стягали роздягнених в'язнів з нар та силою їх одягали. До мене причепився якийсь майор та з допомогою наглядача чи солдата з охорони вдягнув на мене всю мою зимову лагелну одежу: ватяні штани, онучі, валяні

чоботи, щобто славні валянки, чорну блузу, фуфайку, бушлат, шапку. Знайшли сховані під матрацом зимові рукавиці та силою затягнули мене на зовнішні ворота, не чекаючи на зібрання бригад по черзі.

Страйк не вдався. Але ж нікого тоді не тягали за нашу спробу організації страйку. На другий десь після страйку “придурки” оголосили, що за день-два привезуть до нас фільм “Білий клік”. Що більше, за деякий час прийшов наказ не замикаєти на ніч бараків ззовні на замки, як це було заведено до цього часу в усіх советських спецлагерах.

Треба тут підкреслити, що в нашому лагері ніхто не крився з явною критикою цілого советського ладу, а МВД-МГБ зокрема. Якийсь грек (мабуть, був це грек з півдня України) перед вахтою голосно викрикував здравиці на честь королеви Англії, диктатора Іспанії Франко, канцлера Німеччини Аденауера та навіть на честь Адольфа Гітлера. Я звернув йому увагу, що Гітлер давно вже не живе, а крім цього, важко сказати, хто гірший: Сталін чи Гітлер, але на це дістав рішучу відповідь, що коли Гітлер воював проти Сталіна, то напевно був кращий, і за це йому належить похвала.

Ще один в'язень перед “розводом” на вахті перефразував знаний вірш Маяковського, у якому громадянин ССРСР, показуючи на кордоні советський паспорт, вигукував: “Смотріте, завідуйте: я – громадянин Советского Союзу!” (дивіться, заздріть: я – громадянин Советського Союзу). В'язень, показуючи номери на свої лагерній одежі, вигукував: “Смотріте, завідуйте: я – заклопочонний Советского Союзу!” (дивіться, заздріть: я – в'язень Советського Союзу).

Деколи в'язні гуртом голосно співали: “Широка страна моя родная, много в ней тюрем і лагерей. Я другой такой страны не знаю, где так бистро дохнет человек” – замість офіційних слів: “...много в ней лесов, полей і рек. Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышет человек”. Наглядачі та сексоти не звертали вже на це жодної ваги. Це прихильники советського ладу в нашому лагері мусіли критися зі своїми поглядами перед своїми товаришами.

ПОЗИТИВНИЙ ЕЛЕМЕНТ

У монотонному безнадійному животінні спецлагерників Кенгіра нарешті щось почало діятися. Начальство остаточно закінчило розбудову Кенгірського лагвідділу. Ходили плітки, що ці так добре збудовані бараки в нашому третьому лагпункті мають бути призначені на гуртожитки для вільних працівників. Але ж тоді, весною 1954 року, ми будували цілий “соцгородок” перед ворітьми збагачувальної фабрики. Можна було сподіватися, що цими вільними будуть деякі з нас, що сидять від 1944 року і вже кінчають десятирічний строк. По відбутті десятиох років в лагері чекає ще заслання, і тільки вибраним це заслання припаде на Кенгір, а більшість потрапить у набагато гірші місця “неаб'ятной родіни”.

Ще в кінці 1953 р. у третьому лагпункті відгороджено три чи чотири бараки, розраховані десь на 600 людей. Це нагле відгородження кількох бараків, і то в найменшому лагпункті, в якому мені довелося перебувати, було для всіх великою загадкою. Таж начальство вперто поширювало вістки, що готуються великі зміни, що ми посидимо ще найбільше рік-два, а тут всупереч тим вісткам будують додаткові внутрішні мури. Базікання нашого начальства про близьку нашу свободу вважали ми тоді за ще один спосіб зменшування бунтарських настроїв серед лагерників. Мовляв, навіщо наражатися на додатковий строк, коли воля так близько.

Одного дня, а був це травень 1954 року, частину бригад перенесено до другого лагпункту, а тих біля десяти бригад зі сепцзони третього лагпункту перенесено до інших звичайних бараків цього ж лагпункту. В одній із бригад, а була це бригада номер 254, був і я, автор цих рядків.

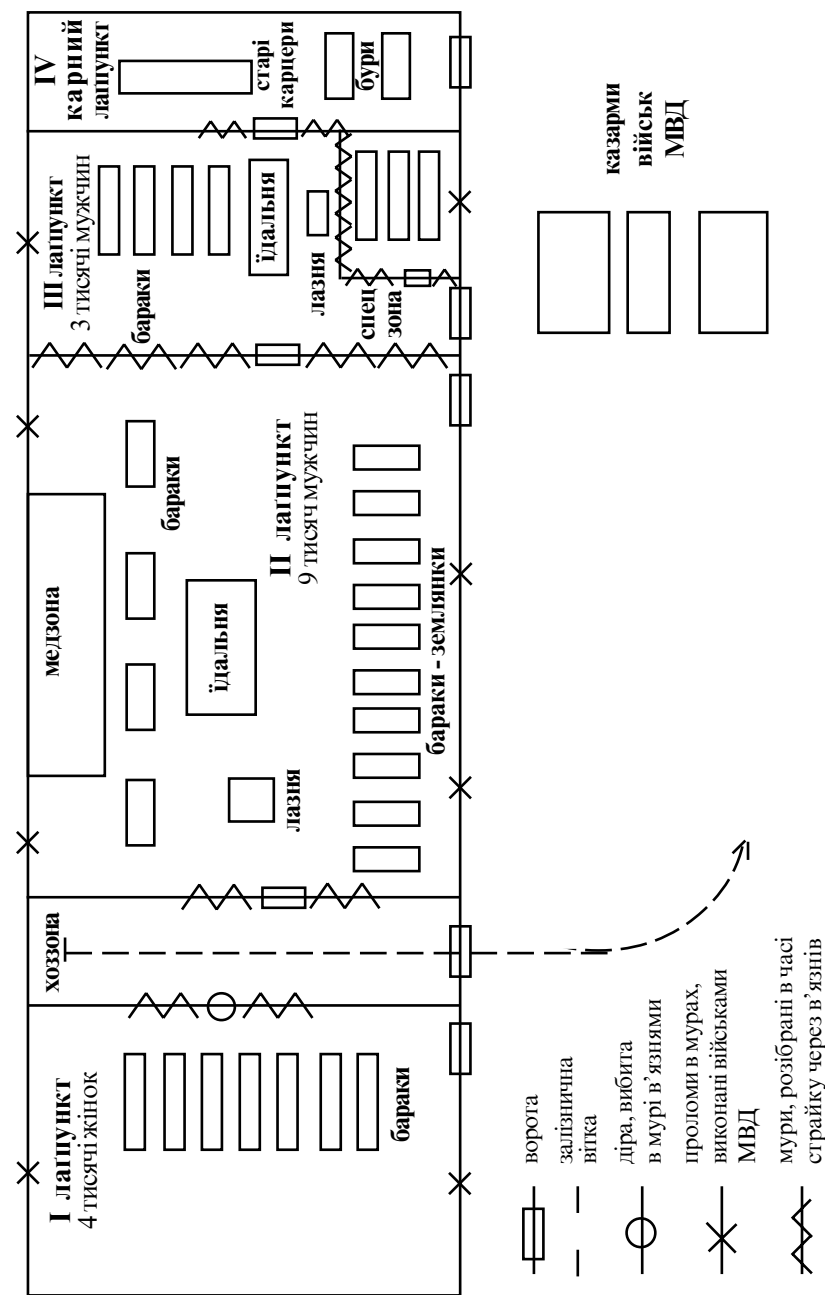
Спецзона зробилася пуста й чекала на когось. На кого? Напевно, на свіжий етап. Етап у лагерном розумінні – це не тільки саме перевоження групи в'язнів чи навіть одного в'язня з одного лагеру до другого чи з тюрми до лагеру, але також і самі етапники, перевозовані в'язні. У попередні роки такі етапи були великі, поїздом десь із Львівської чи іншої “пересилки” (щобто

пересильного лагєру) вїдразу прибувало навїть до одної тисячї в'язнїв. Такий етап зустрїчали ми зараз за ворїтьми, пильно вдивляючись в обличчя, чи не привезли когось знайомого, когось рїдного. Одноразовий приїзд такої маси свїжозасуджених полїтичних в'язнїв, безумовно, пїдривав наші надїї на скорий кїнець сваволї та терору кремлївських можновладцїв. Дуже рїдко декотрї з нас зустрїчали тут своїх близьких – батькїв, братїв, синїв. “Селекцїонери” з ГУЛАГу звичайно так розподїлювали полїт-в'язнїв, щоб в одному спецлагрї не зустрїчалися судженї по одній справї чи рїднї. Не було тодї комп'ютерїв, і чиновникам ГУЛАГу деколи траплялися промахи. Десь у 1952 роцї скїнчилися такі великї етапи. Прибувало по сто-двїстї осїб, і тримали їх на карантинї в четвертому лагпунктї.

Але тепер начальство задумало щось нового. Замало було мїсця в четвертому лагпунктї, тому й видумали спецзону. Ми, цєбто тї, що мешкали в тїй спецзонї, були трактованї не гїрше вїд їнших в'язнїв третього лагпункту, але начальство мало можливїсть нас вїдокремити, замикаючи прохїднї ворота на замки.

Одного дня, а було це десь 10 травня 1954 року, пїсля нашого повороту з працї почули ми за мурами спецзони великий гамїр. Воротї були замкненї на ключ. Значить, прибув свїжий етап. Але нових не впускають до нас. Із перегукувань ми довїдалися, що це битовики, якї не знають, з якою метою їх сюди привезли. Наша їнформацїя, що тут спецлагєр, що тут тїльки “58 стаття”, їх занепокоїла. Пїдняли крик, що вони не хочуть сидїти разом із “фашистами”, що вони “чєстнїє советскїє лодї”.

До цього часу бїльшїсть із нас не зустрїчалася близько з битовиками, але всї ми чули про те, що битовики – це дуже докучливї люди, що в їхнїх лагєрах верховодить мафїя найгїрших злочинцїв, рїзнї “старшї блатнї”, “старшї вори”, “суки” і “чєснї вори”, що взаємно ведуть мїж собою вїйну на ножї аж до смертї, що та мафїя жорстоко використовує сїру масу в'язнїв. Зустрїчали ми їх у Львївському пересильному лагєрї, де вони якo “надїйний” советськїй елемент помагали наглядчам утримувати порядок. Це вони роздавали баланду, це вони розносили передачї. Це

битовики були кухарями під час етапу. Мабуть, це вони продавали частинно наші приділи, тому що баланда була тільки дуже водянистою пересоленою рідиною. Можливо, що робили це спільно з солдатами, міняючи наші харчі на горілку.

Тепер, по прибутті біля 500 битовиків, пригадали ми собі побовкування декого з начальства, що до нашого лагєру приїде незабаром “положитєльний елемент”, цебто додатній, позитивний елемент. А ми маємо бути тим гіршим елементом. Зрозуміли ми, що битовики мають нас перевиховати на “чесних” советських громадян. Хотіли ми якось зреагувати на це, викликати страйк, але події пішли цілком іншим шляхом.

Минув один день. До їдальні їх водять так, щоб з нами не стрічалися. Але від кухарів вони довідалися, що десь тут є жіночий лагпункт. Тепер уже в своїх перегукуваннях не нарікали вони на нас, “фашистів”, але тільки вели розмови про жінок. Дивувалися, що ми про наших жінок нічого не знаємо та що ми їх ніколи не бачили.

Третього дня ранком на “разводі”, цебто при виході до праці з лагєру, побачили ми, як солдати ведуть уздовж муру в напрямі з жіночого лагпункту кількох не знаних нам лагєрників. Усезнаючи плітка переказала, що вночі кілька битовиків перескочило чотири внутрішні мури та дісталось до жіночого лагпункту. Але тут їх зловили і тепер ведуть назад до спецзони на карантин.

Вечером після обїду в розмовах біля муру спецзони битовики повчали нас, що начальство порушує права ІТЛів, що не вільно ділити лагєрів внутрішніми мурами і що вони знову вночі перейдуть до жіночого лагпункту.

Настала ніч. Карантинники розбили замок у воротах своєї спецзони, розбили замок у воротах до другого лагпункту, відчинили ворота господарчої зони й зупинилися перед муром жіночого лагпункту. До них приєдналася й горстка політв’язнів. Кілька молодших перескочило мур. Цей мур мав висоту, може, три метри. Комусь спало на думку, щоб пробити діру в мурі.

Почалося пробивання муру. Мур із саману можна легко розбити. Не пам’ятаю, чим його розбивали: чи то якимись

дошками, чи залізям, яке знайдено в госпзоні. Найважче було робити першу малу дірку. Може, півгодини тривало це пробивання маленької дірочки. Не пам’ятаю, коли був збудований мур жіночого лагпункту. Мабуть, у день мого приїзду до Кенгіра він уже стояв. Зате добре пам’ятаю 1949 – 1950 роки, коли ми “господарчим” способом були змушені будувати внутрішні мури між лагпунктами. Тільки зовнішній мур з бутового каменю був будований нормально, в робочі дні.

Розширювання дірки, однак, давалося нелегко. Ініціатори відмовлялися від продовжування праці, появлялися нові, але й ті знеохочувалися. Начальство не реагувало. Ніхто з наглядачів не появився в госпзоні.

Осталися тільки битовики, розширили дірку та почали переходити до жіночого лагпункту. Може, перейшло їх кільканадцять. Тоді до госпзони вбігло кільканадцять наглядачів та солдатів. Ті лагєрники, що чекали на свою чергу перед діркою, розбіглися та повернулись до своїх бараків.

Настав день. І знову при виході до праці наглядачі вели з напряду жіночого лагпункту кільканадцять “стрибунів”. Кепкували з них, але конвойовані битовики йшли гордо, підсміхаючись.

Вечером після нашого повороту з праці нічого не змінилось. Діра в мурі була вже залатана, але ворота між другим та третим лагпунктом були відчинені. Ворота до спецзони були замкнені. Начальство нікого не карало. Мабуть, дальше вірило, що ці битовики яко “чесні” громадяни перевиховують нас на таких самих, як вони.

До цього часу політв’язні з погордою оцінювали спроби битовиків. Не випадало політв’язням провадити бої за дірку в мурі до жіночої зони. Не могли ми теж цьому протиставлятися, бо це було б піддержуванням ГУЛАГівського режиму. Поволі серед нас переживала думка, що якщо битовики знову проб’ють дірку до жіночої зони (а тепер, у найближчу ніч, напевно, буде їх набагато більше), то й частина з нас мусить там перейти, щоб захистити наших жінок перед спробами гвалтування чи іншого насильства, з чого битовики добре були знані.

Дивувала нас розгубленість начальства. Щось то внутрішнє ЧК, всі ці “оперуполномоченні” не орієнтувалися в настроях лагерної маси. Якби цього ж дня начальство вивезло битовиків з Кенгіра, то, мабуть, не було б пізніше й нашого сорокаденного страйку. Можливо, що начальство Степлагу виконувало інструкції Москви, що вірила у міф, який сама ж і сфабрикувала, ніби битовики, ці гвалтівники, грабіжники, убивці та злодії, – це надійний радянський елемент, що трохи в житті помилився, але в своїй суті це чесні люди, патріоти своєї могутньої батьківщини, і тільки вони можуть перевиховати тих запеклих ворогів, що сміли критикувати неомильну партію, домагатися незалежності для своїх народів тощо.

Чи начальство ГУЛАГу, всі ті МГБ, луб’янки, МВД не завважили, що по спецлагерах перекочується потужна хвиля страйків, повстань, голодівок, що політв’язні тільки чекають на якусь подію, що допоможе й інертну частину лагерників включити до повного протесту проти свавілля ЧК, що продовжувалося мимо смерті Сталіна, мимо усунення Берії.

Страйки в спецлагерах відбувалися спонтанно, як реакція на якийсь вияв терору. Начальство вишукувало якихсь винних, судило їх на нові строки, а підозрілих перевозило в інший спецлагер. Такі етапи підозрілих тільки спричинювалися до спалаху чимраз то нових страйків та повстань.

Надійшла переломна й трагічна ніч із 14 на 15 травня 1954 року (така дата принаймні записалася в моїй пам’яті). Усі відчували, що мусить щось статися. Битовики відразу виламали ворота своєї спецзони, деякі політв’язні почали розбивати мур між другим та третім лагпунктами. Битовики змішалися з масою політичних, заявляли, що вони не хочуть мати нічого спільного з “контрреволюцією”, бо вони “чесні советські люди”, але не дозволять, щоб вони тут, у Кенгірі, мали менші права, як колись у своїх звичайних лагпунктах.

Під ослоною темноти повторювалися події минулої ночі. Знову почався штурм муру. До бараків, у яких здебільше ніхто не спав, щокілька хвилин прибували нові “кур’ери” та інформували

про перебіг подій на “фронті” під муром жіночої зони. Ніщо не передвіщало трагедії. От знову розіб’ють діру, знову з десяток “стрибунів” проскочить до жіночого лагпункту, й знову рано будуть вести їх на очах кількох тисяч лагерників при виході на роботу.

Двері в бараках були відчинені, казахські ночі були в травні вже душні. Десять кілометрів пролунали ледве чутні постріли з кулеметів чи автоматів. Це, мабуть, стріляють для постраху. Але за кілька хвилин до бараків впали “кур’ери”. Задохані, стривожені, перелякані, вони розповіли, що їм вдалося втекти з госпзони, що солдати відкрили вогонь з кулеметів та автоматів по натовпі, що вовтузився перед муром жіночої зони. Кожний такий “кур’ер”, а було їх, може, з десяток, оповідав, що, мабуть, погинули всі, щобто кілька десятків, а вони, “кур’ери”, чудом врятувалися.

Смертю повіяло по лагерному відділі. Не хотілось вірити. Начальство ще вчора було таке розгублене, ще вчора так цяп’калося зі “стрибунами”, ще вчора через пальці дивилося на іграшки своїх протеже, а тепер стріляє по них без жодного попередження.

Ніхто вже з бараків не виходив. Боялися, що, може, будуть стріляти й у прохожих в другому та третьому лагпунктах. Усі чекали світанку.

Уже світанком, неначе вночі нічого й не сталося, появився в бараку лагерник-грузин та викликав бригади на сніданок. Був він тим викликувачем уже добрих кілька років. Але тепер мовчав і нічого не відповів на запитання, що діється в госпзоні.

Відважніші підійшли до воріт госпзони. Ворота були широко відчинені, але не було видно жодних слідів нічного розстрілу. Тільки в мурі жіночої зони було видно велику діру.

Зате в “запретзоні” між госпзоною та жіночим лагпунктом аж блищало від золотих погонів офіцерів МВД.

Начальство не викликало нікого на роботу. Практично само “проголосило” страйк. Натомість почало шукати якогось лагерного комітету, з яким хотіли вести розмови. Важко було знайти

охочих до цього комітету. Ніхто з українців та литовців, що все належали до найбільш активних бунтівників у всіх спецагерах, не хотів увійти до нього. Не вірили вони в якісь права в лагерах. Та й як тут можна було вести переговори зі своїми катями? Однак знайшлася людина, що охоче погодилася очолити такий комітет. Був це росіянин Кузнецов, років десь п'ятдесяти. Плітка говорила, що був він на волі полковником. На мітингу переконав він присутніх в'язнів, що начальство виразно вчинило злочин, що ми, в'язні, маємо право домагатися приїзду незалежної комісії з Москви, найкраще з президії ЦК КПСС з Хрущовим на чолі, але не повинні ми висувати які-небудь політичні вимоги, які-небудь антирадянські кличі, тому що нас будуть судити вдруге. Спочатку ми вважали, що Кузнецов – це людина “оперуполномоченого”, покликана до придушення страйку. Однак хід страйку переконав нас, що Кузнецов діяв щиро, дуже багато допоміг нам у переговорах із представниками ГУЛАГу. Заступником Кузнецова в лагерному комітеті був Гліб Слученков. Називав себе росіянином, але все представляв думки українців, що становили більшість у лагері. Лагерна комісія складалася з кільканадцяти осіб. Входив до неї також, між іншим, українець Фігура.

Лагерне начальство переказало комітетові в'язнів, що кільканадцять в'язнів пробувало цієї ночі втекти, пробувало перейти через зовнішній мур між жіночим лагпунктом та госпзоною, і содати, згідно зі знаними в цілому світі лагерними законами, відкрили по втікачах кулеметний вогонь. Тепер, власне ранком, офіцери роблять знімки вбитих у запертзоні і складають вимагані для таких випадків протоколи. Про цей надзвичайний випадок повідомлено Москву, і всі чекають приїзду звідти надзвичайної комісії. А в'язні за посередництва свого комітету можуть цій комісії представити свої свідчення та вимоги. Такий примирливий тон начальства після масового вбивства вночі переконав нас, що начальство саме настрашилось свого злочину. Втягування трупів до запертзони та складання фальшивих протоколів виразно свідчили про це. Начальство боялося майбутньої московської комісії. У запертзоні було тільки

кільканадцять вбитих. Але ж де поділась решта, чому не бачили ми жодних ранених? Діри в мурі не залатано. Ніхто не говорив, що треба виходити на роботу. У білий день в'язні розширили діру в мурі до жіночої зони і всі, хто хотів, переходили до жіночого лагпункту, відшукували своїх знайомих, наречених, знаних тільки з переписки. Деякі дівчата приходили й до чоловічих лагпунктів.

Хтось кинув клич, щоб розбити цілковито мур між другим та третім лагпунктами та мур спецзони. У цих мурах були внутрішні ворота, але такі ворота можна було б все закрити. Якщо не буде мурів, то тоді не буде чого закривати. Почалося руйнування цих мурів. Начальство з веж на зовнішніх мурах робило знімки. Це на деякий час припинило праці: люди боялися пізніших репресій.

Кожний лагпункт мав свою “каптьорку”, цебто склад особистих речей в'язнів, яких не можна було держати у своїх мешкальних бараках. Більшість із нас не мала вже якихсь власних речей, але знайшовся один в'язень, що мав там фотоапарат. Почав він робити знімки розбивання ненависних мурів. “Та ж це історична подія! Я мушу записати її для історії”, – говорив він. Але учасники розбивання мурів заборонили йому роблення знімок: мовляв, він агент МГБ і пізніше всіх активістів будуть судити.

Після зруйнування великої частини мурів між другим та третім лагпунктами та муру спецзони всі кинулися розбивати ворота до четвертого лагпункту. Наглядачі повтікали, лагерники відчинили карцер, випустили кількох товаришів по недолі. У бараках посиленого режиму, горезвісних бурах, відбував свій карантин свіжоприбулий етап з Воркути. Значну частину етапу становили суджені за лагерну організацію українці на чолі з мучеником лагерів незломним Михайлом Сорокою. Прийшли вони в загальний лагерь, у якому відбувалася революція.

На другий день під час загального зібрання в'язнів по довгих переговорах вирішено поставити начальству домагання, між іншим, що:

- ніхто з в'язнів не буде покараний за останні події;
- нікого з в'язнів не повезуть на жодний етап;

– всі чекають приїзду комісії з Москви, яка встановить, хто винен в смерті кількох десятків (на думку лагерників) чи кільканадцяти (на думку начальства) в'язнів;

– ті, що видали наказ стріляти, будуть покарані;

– перехід до всіх лагпунктів для всіх лагерників буде завжди вільний;

– лагерники будуть ходити до праці нормально.

Пізніше при переговорах з комісіями ГУЛАГу та прокуратури ССРСР додавали ми ще такі домагання:

– впровадити для всіх політичних в'язнів заліки (“зачёты”) для зменшення строків за перевиконання норм у минулому й майбутньому (це означало би, що 90 процентів політв'язнів вийшло б на волю);

– переглянути всі справи і звільнити всіх невинних;

– звільнення всіх, кого судило Московское Особое Совецание МГБ ССРСР (так зване “ОСО”);

– звільнити всіх суджених перед 18 роком їхнього життя;

– без конвою водити до праці тих, що вже відбули половину строку.

Жорстокою несправедливістю вважали ми також те, що всі амністії в ССРСР ніколи не обіймали суджених за політичні справи, в тому числі й остання амністія після смерті Сталіна. Тепер вважають його тираном, але тих, що його критикували, даліше тримають в лагерах без жодної надії на волю.

Більшість із нас не вірила в справедливість майбутньої московської комісії. Усі ми відчували, що начальство поки що годиться на всякі вимоги, щоб якимсь підступним способом змусити нас вийти до праці, а відтак знову поділити на лагпункти та різні спецзони.

Частина з нас вважала, що треба вийти до праці поза лагер, аби там якимсь способом переказати до лагпунктів Степлагу на мідних шахтах в Джекказгані, щоб вони оголосили страйк солідарности з нами. Там було біля сорока тисяч політичних в'язнів, і страйк такої великої кількості змусив би начальство Степлагу та ГУЛАГу справедливо ставитись до наших вимог.

Третій лагпункт виходив до праці тільки на будову гуртожитків (“соцгородка”) біля збагачувальної фабрики, але лагерники другого лагпункту працювали на різних будовах майбутнього обласного центру. До шахт у Джекказгані було, може, з тридцять кілометрів. Усі ми просили водіїв вантажних автомашин, аби переказали, що ми будемо даліше страйкувати, але щоб в'язні-шахтарі нас піддержали. Не знаю, як там було, але вже пізніше поширювалися вістки, що хтось там бачив чорні прапори на шахтах і на бараках лагерів. А це значить, що там знають про наші події та нас піддержують.

Частина з нас не вишла до праці для гарантії, що начальство в час нашої неприсутности не зробить якихсь заходів, не згідних з нашою угодою. Але після повороту до лагеру виявилось, що начальство підступно вивезло битовиків зі спецзони до іншого лагеру в Теректи, що знаходився біля сорока кілометрів на схід від Кенгіра. Присутність битовиків була для нас тягарем, але більшість із нас постановила використати підступне вивезення битовиків за явне порушення нашої попередньої угоди з начальством. У такий спосіб начальство, мабуть, хотіло позбутися найважливіших свідків масового вбивства в госпзоні під муром жіночої зони. Тепер воно голосно повторювало свою брехню, що це в'язні запланували масову втечу, атакували зовнішні мури і про якесь зловживання зброєю нема що говорити.

Десять біля двадцяти битовиків заховалося в лагері й перебувало з нами в лагері під час страйку. Поводилися нормально, так що не ніхто з нас на них не нарікав. Солідарно переживали вони наші перемоги і програші сорокаденного протесту.

Начальство не закрило проходів ані до жіночої зони, ані до четвертого лагпункту. Постійно при тих здобутих кров'ю проломах чергувала наша охорона. У четвертому лагпункті нікого не перетримували. Воркутський етап перенісся до нашого лагпункту.

Минула знову ніч. Начальство відчинило ворота, звиваючи до виходу до праці. Але на вахтах ніхто не появився. Солідарно майже без жодної “агітації” всі три лагпункти розпочали тепер страйк під гаслом вимоги, щоби Хрущов особисто зайнявся

розслідуванням масового вбивства в нашому лагвідділі, щоби процес і осудження винних були відкритими.

Начальство того дня вже не робило дальших намагань розбити нашу солідарність. Почалися сорок легендарних кенгірських днів – сорок днів нервів, сорок днів нормального, хоча й лагерного життя, сорок днів, що закінчилися ще страшнішим, ще жорстокішим, ще більшим убивством наших друзів та наших подруг під час танкової атаки в останні дні червня 1954 року.

ОСТАННЄ ПРОЩАННЯ

На найбільшій, не забудованій бараками площі другого лагпункту, близько внутрішнього муру медзони, цебто лагерного шпиталика, на спеціальному помості лежить щось понад двадцять вбитих мужчин у чорній лагерній одежі. Товпа в'язнів мовчки, з повагою проходить уздовж помосту, пильно вдивляючись в обличчя, шукаючи своїх знайомих. Однак мало хто впізнає знайомих. Убиті – це переважно не знані нам битовики зі спецзони. Черга вздовж помосту просувається поволеньки, ніхто нікого не поштовхує. Усі відчувають настрій тривоги, якоїсь невідомої надії. Ніде не видно лагерного начальства – всіх тих начальників режиму, “оперів” МГБ, цебто офіцерів, наглядачів МВД. Для знавців лагерного режиму, зокрема режиму каторг та спецлагерів могучого, нещадного ГУЛАГу, таке останнє прощання в'язнів зі своїми товаришами по недолі, що полягли від рук солдатів МВД, вважалось дотепер неможливим. Таж навіть після нормальної смерті тіло в'язня відразу вивозили за мури, ніхто з ним не прощався, хіба що сусід у шпиталику. Вивозили за лагер, на так званий “тринадцятий лагпункт”, як іронічно називано кладовище лагерників. Ніхто з в'язнів Кенгірського лагвідділу навіть не знав, де цей “тринадцятий лагпункт” знаходиться. Не було в той час ще безконвойних політичних в'язнів, які появилися щойно після 1956 року, і ніхто не міг знати таких “супертаємних” інформацій.

При розмовах з лагерним комітетом начальство й даліше офіційно піддержувало свою брехливу версію масового роз-

стрілу в'язнів у цю травневу ніч, але поза цим годилося на всякі домагання, цебто на невихід до праці до приїзду комісії з Москви з самим Хрущовом, на заборону входу до лагеру всім енкаведистам, окрім лікарів. Господарча зона мала запаси харчів на три місяці, й свobodно можна було страйк продовжувати. Погодилося теж начальство на перевіз тіл убитих тієї ночі на площу в лагері для прощання з ними. Очевидно, що перевезено тільки тих, що їх знайдено в запертзоні.

Розміри трагедії не зламали активності в'язнів. Лагерники відразу зробили все, щоби останнє прощання мало врочистий, повний поваги релігійний характер яко протест проти дотеперішнього придушування найменших ознак релігійних традицій. Не знали ми тоді, яку віру визнавали полегли, не знали докладно, скільки священиків і якого обряду чи релігії було в нашому лагері. Запрошено по одному з кожного обряду. А було в Кенгірі десь кільканадцять українських греко-католицьких священиків з Галичини та Закарпаття, двоє православних автокефальників із Наддніпрянщини, один росіянин, двоє римо-католиків. Від українців був і греко-католик, і православний. Священики мусили відправляти по пам'яті: де ж тут в лагері могли б заховатися якісь богослужбні книги? Відправи тяглися дуже довго, подробиці затерлися в закамарках пам'яті. Але одна подія, подія незвичайна, не затерлася. Та й чи можна було таке забути?

Під кінець жалібних церемоній на помості появилася не дуже-то високий представник тюркомовних народів, казах, як ми пізніше довідалися. Щось довго промовляв він по-своєму. Ми нічого не розуміли. Тюркські мови, мабуть, до себе дуже подібні. Хоча ми знаходилися в центрі Казахстану, казахської мови не знали, лише кілька слів. Старшу людину ми звичайно кликали “ата”, цебто “батьку”, деколи вітали арабським “салема алейкум”. Казахи нас поінформували, що щойно в 1952 році вийшов перший підручник казахської мови для російських шкіл у Казахстані, але цього підручника нам так ніколи й не вдалося здобути. По закінченні своєї промови казах повторив її зміст по-російськи. Картав він мусульман за те, що жоден із їхніх

священиків не брав участі в жалібних церемоніях. Картання було довге, взивало до солідарності всіх релігій у ті трагічні дні. Його заклик не був пустий. Появився їх мулла, й так мусульмани теж попрощалися з жертвами нашого одчайдушного бунту та чекістської сваволі.

Опісля вже ми дізналися, що промовець-казах був командиром сотні в одному з автономних куренів УПА під назвою “Азіяти І” та “Азіяти ІІ”, що діяли в рядах української партизанки після 1942 року на Волині та Поліссі. До цих куренів потрапляли втікачі з німецьких таборів полонених чи з так званих легіонів.

Останнє прощання скінчилося. Спека пустелі не дозволяла на довше перетримування тіл, треба було їх відвезти на головну браму, передати чекістам. Знайшли вони свій вічний спочинок на “тринадцятому лагпункті”.

СПІЛЬНА МОЛИТВА

Сорокаденне кенгірське страйкування, й то практично не тільки без жодної інтервенції, але й навіть присутності когонебудь з наглядців, офіцерів та інших апаратчиків МВД чи МГБ мусило породити спроби налагодження серед 15-тисячної громади лагнерників якогось культурного чи релігійного життя. Очевидно, що ініціатива організації якогось релігійного життя перш за все мусила народитися серед українців чи українок.

До моменту вибуху страйку не вдалося нам організувати якихось масових спільних молитов. У свобідні від праці години на нарах біля священика могло сісти три-чотири особи. У неділі, принаймні впродовж двох останніх років, був час більш-менш взаємних відвідин, але в межах своїх кількох бараків. Священик пошепки відмовляв слова літургії, навсидячки, без жодних жестів, а гості пошепки відповідали замість церковного хору. Оце й усе. Якби було в нас більше відваги, то, може, начальство “проковтнуло” би й організовані літургії. Два останні роки були роками чимраз більшого спротиву в’язнів, деколи навіть було важко знайти кандидата на бригадира. Начальство ж не робило ніякого спротиву проти постів мусульман під час 30-денного рамадану.

Не робило воно виразного спротиву проти масових спільних нічних Свят-вечорів у 1953 і 1954 роках чи проти нашого лялькового вертепу.

Добрий приклад дотримування релігійних традицій давали мусульмани. Майже в кожному бараці траплялися побожні, що в вимаганих годинах виконували приписані їхньою релігією поклони в сторону Мекки. Поклони робили на своїх нарах, не зважаючи на нетолерантні вигуки деяких “патріотів”, що знаходилися здебільша з-поміж “старшебратського” середовища. Пробували вони розсмішувати публіку, кепкуючи з “западників”, “хахлів”, “хахлушок”, “армяшок”, “чорножопих”, “кітайозів” та “панів полячків”.

Колоритною постаттю серед мусульман був туркмен Аллакулі. Як це прізвище треба писати, не пам’ятаю. Якщо Алла – це ім’я, а Кулі – прізвище, то тоді правильним було би Алла Кулі. Був він навіть деякий час зі мною в одній бригаді, але пам’ять не все сприймає. Козина чорна борідка відрізнявала його від інших, а ще – дуже високий зріст. Мав клопоти з черевиками, штанами, фуфайками, бушлатами тощо. Усе для нього було замале. Пам’ятаю його страждання з черевиками. Бідачисько мусив прорізати черевики над великими пальцями ніг, щоб помістити в них якось свої ноги. Старанно обмотував він пальці ніг онучами, щоб охоронити їх перед скаліченням. Штани так само сягали йому тільки до половини литки. Очевидно, й він часто був жертвою насмішок “патріотів”. Тільки зимою мав трохи спокою. Розходжені старі валянки, що вже були латані з десять разів, нагадували Франкові “Абу-Касимові кашці”.

Якщо хтось питав Аллакулі, за що він сидить, то він з усмішкою та іронією ламаною російською мовою відповідав: “Англійській, германській, іранській шпійон” (англійський, німецький, іранський шпигун). Його земляки вияснили нам, що був він чабаном у туркменському колгоспі близько іранського кордону. Одного разу двоє перехожих запитало його, в якому місці прикордонна сторожа найслабше пильнує кордону. Він показав таке місце. Одного з утікачів зловили, й він вияснив,

що якийсь чабан вказав йому дорогу. Так Аллакулі став “зрадником батьківщини” і отримав 25 років лагерів.

Любив я працювати з Аллакулі. Деколи пхали ми разом вагонетки з бетоном. З ким іншим не дав би я ради, але з ним усе йшло як по маслі. Дуже строго придержувався він мусульманських наказів. Твердо віддавав поклони, постив, поки сонце світить, упродовж тридцяти днів рамадану і постійно носив прив’язану до пояса пляшку з водою, призначеною для вимаганого підмивання після туалету та для миття ніг перед сном. Миття це було тільки формальним: важко ж було вимити, зокрема зимою, порепану шкіру підшов ніг. Але релігійний наказ був виконуваний.

Великою несподіванкою для нас було те, що більшість литовок і латвійок уміло говорити по-українськи: у жіночих політичних лагерах переважно сиділи українки. Російської мови вони не знали. Сором було нам, що 50 процентів мужчин-українців не навчили представників інших народів користуватися нашою мовою. Мужчин-росіян у лагерах, може, було тільки 10 процентів.

Другою несподіванкою були жіночі голоси. По 5–6 роках ізоляції для нас, мужчин, здавалися вони прямо ангельськими.

Відправи св. літургії почали домагатися наші дівчата вже в перші дні страйку. Уже по кількох днях від початку страйку наші дівчата створили два церковні хори: волинський православний та галицький греко-католицький. Шукали священиків, щоб відправили для всіх спільну літургію. Не було ще тоді нового екуменічного духу в католицькій церкві й важко було намовити наших священиків до спільної Служби Божої з православними. З галичан погодився тільки один о. Василь Куцах – редемпторист, який уже знав трохи Волинь до війни. Але зате погодилося аж двоє закарпатців. Галицьким священикам МГБ видумувало різні справи про співпрацю з “бандами”, а закарпатських священиків судили яко агентів ворожої держави Ватикану. І закарпатські священики переважно були суджені на 25 років лагери, а галичани – здебільша на 10 років. Один із цих

закарпатців мав, здається, прізвище Ляхович. Другий був молодший. Не пережив він нашого страйку. Уночі в кінці червня 1954 року під час танкової атаки на наш збунтований лагерь згинув, коли перебігав з одного бараку до другого. Хотів повернути до свого бараку, бо думав, що буде звичайна перевірка.

Крім трьох греко-католиків, у богослуженні брали теж участь православний священик-автокефальник з Дніпропетровська та двоє православних ієромонахів-молдаван. З цими молдаванами зналися ми вже кілька років. Мабуть, були вони рідними братами. Були дуже згідливі, радо допомагали другим. Було в нас кілька румунів з Буковини та Бессарабії. Важко було з ними вести дискусії про тамтешніх українців, про що я вже згадував. Оба ієромонахи були, однак, інші. Були дуже толерантні, як це личить священикам. Може, знали вони про величну постать Паїсія Величковського, відновителя монашого православного життя в Україні та Молдавії, та про спроби московського патріархату приписати собі цю постать. Монахи-молдавани вміли говорити по-російськи, але дуже радо товаришували з українцями.

Нас дуже цікавило, чи молдавани на території Бессарабії вважають себе окремою нацією від румунів й чи молдаванську націю видумали “власть імущі” для оправдання свого панування за Дністром. Не дали вони нам прямої відповіді, зате розповіли про події у своєму рідному селі десь у 20-тих роках. Колись і Молдавія, і Волощина у своїх церквах вживали церковно-слов’янську мову, відтак молдавську (волоську) з кириличною абеткою. Згодом у вільній Румунії впроваджено латинську абетку. Бессарабія, однак, попередньо належала до царської Росії, й тут даліше в церквах осталася церковно-слов’янська мова. Після приєднання Бессарабії та Буковини до Румунії по Першій світовій війні прийшов до села приказ відправляти тільки по-румунськи. Місцевого священика, який на це не погодився, десь перенесено. Прислано нового священика. Цей відправляв по-румунськи, але люди до церкви не ходили. До села приїхало військо й силою заганяло людей до церкви. Були побої і жертви. Люди почали помалу привикати до нових звичаїв. А нині вважають це за нормальне.

Молдавські монахи з Кенгірського лагєру осталися в моїй пам'яті добрими, справедливими людьми, людьми тихими, праведними. Не знаю, чи пам'ятають мене, але вірю, що вони й у дальшому житті своєю поведінкою давали найкращий приклад праведности життя.

Спеціальний вівтар вміщено в заламанні муру, що відділював лагєрний шпиталик від решти другого лагпункту. Вівтаря не було видно з веж вартових, тому що ззовні заслоняв його великий будинок лагєрної їдальні. І так на лагєрному майдані, в серці казахської пустелі, в тоді ще майже пустому Джекказгані, в кінці травня 1954 року відправлено в рочисто нашу першу Службу Божу. Не пам'ятаю, як дали собі раду священики, зокрема як порадили собі молдавани, але звучала переважно церковнослов'янська мова з українською вимовою. Надзвичайно добре дали собі раду обидва хори. До дівчат приєдналися мужчини. Жалко, що надто мало людей брало участь у молитвах. Може, було 500, може, тисяча. На около семи чи восьми тисяч українців не було це багато. За весь час страйку відбулося, може, 5 літургій. Енергійні дівчата всіли зорганізувати ще кілька "маївок", цебто травневих молебнів до Матері Божої. Певна річ, ніхто зі священиків не мав жодної літургійної одежі. Не пам'ятаю, як собі порадили вони з вином. Відправи були, однак, в рочисті. Присутність священиків двох українських церков, таких близьких нам молдаван, що признавалися до української культури, два добрі хори, що зуміли один з одним працювати, підкреслювали поважність у рочистих годин.

Розбрелися по світі учасники кенгірської спільної молитви. Деякі загинули під час танкового нападу на лагєр в кінці червня. Тільки деякі вийшли на волю ще в 1954 році, більшість – доперва в 1956 році, але дуже багато закінчили своє життя.

Ці кілька служб Божих, що вдалося нам зорганізувати в Кенгірі, під час тимчасового заламання влади тиранського ГУЛАГу, були і в пізніших роках каторги свого роду провісником надії, що й найгірші часи нелюдських режимів мусять скінчитися.

СТРАШНИЙ СУД

Про прибуття правдивої московської комісії до Степлагу говорили вже кілька днів. Параші, цебто передавані, перекручувані, доповнювані усно різні неймовірні, деколи провокаційні, деколи правдиві відомості, передавали, що прибув до нас сам Микита Хрущов. Лагєрники Кенгірського "отделєнія" (цебто відділу) Степлагу постійно домагалися приїзду комісії з Москви на чолі з самим Хрущовим для розслідування старих і нових злочинів, у тому числі й останніх травневих масових убивств, доконаних на приказ зверху. Приїхали найвищі начальники Генеральної прокуратури, Міністерства внутрішніх справ, Державної безпеки, ГУЛАГу з Москви, Алма-Ати та Караганди. Не було нікого з президії ЦК КПСС, що було першим пунктом домагань в'язнів. Остаточо лагєрники постановили розмовляти з куцою московською комісією, вважаючи її за вступ до комісії з Хрущовим.

І настав той день, день сонячний, погідний, мабуть уже червневий. Погоди в околицях Джекказгану не бракує, це ж напівпустиня, типова середньоазійська пустеля, до якої стягнула людей тільки руда міді. Сонце пражить немилосердно. Усі до цього вже давно привикли. Кожен знає, коли треба сховатися в тїнь.

У лагєрі, як і в кожній людській громаді, є активні суспільники. Одні вірять у можливість легальної перемоги в'язнів, другі вважають Кенгірське повстання тільки за могутній зрив протесту. Є також перестрашені, що бояться яких-небудь дій проти начальства, мовляв, "щоб гірше не було". Є й такі, що їм усе байдуже. Сидять десь своїми гуртами, щось там собі радять, міркують. Найбільш характерними були тут гуртки казахів, узбеків, киргизів та інших тюркомовних народів, які залюбки сиділи разом круг саморобного самовара та попивали щось, що мало бути чаєм. Один із них монотонно грав на саморобній гітарі з двома струнами та рецитовав вірші. Це, мабуть, був акин, свого роду тюркський кобзар, а цими віршами були, мабуть, переказувані поколіннями легенди їхніх країв, такі своєрідні середньоазійські

думи. Джекказганська пустиня нагадувала багатьом із них власну батьківщину. Жилося з ними в згоді. Донині пригадуються такі незвичні для нас імена, як Абдул, Джанибек, Джафар, Ібрагім і т. д. У часи нашого бунту, як і в день переговорів з московською комісією, були вони переважно байдужі. Це трохи нас бентежило.

Кожний лагпункт мав свої зовнішні ворота з вахтою для вартових НКВД. Під час нашого сорокаденного страйку зовнішніх гостей, а ними могли бути тільки лікарі та комісії, впускали тільки через ворота першого, цебто жіночого, лагпункту. Комісія, отже, мусила перейти через цілий лагерь, цебто через жіночий лагпункт, госпзону, другий та третій чоловічі лагпункти, тому що переговори зі всякими комісіями відбувалися в будинку їдальні, “столовці” третього лагпункту. У четвертому лагпункті нікого не було. У нормальні часи тут містилася внутрішня в’язниця лагєру, карцери і т. д. Очевидно, як я вже згадував, що в час революції та кенгірська бастилія була визволена в перший день бунту.

Лагерний комітет, що діяв від імені в’язнів, подбав, щоб головна доріжка крізь усі лагерні пункти була свободна під час переходу московської комісії, щоб та не боялася перейти на очах кільканадцяти тисяч політв’язнів.

Нарешті входять через ворота жіночого лагпункту. Тут генерали та інші начальники мусили перейти “шмон”, цебто особистий обшук. Це була свого роду шмента за щоденні особисті обшуки всіх в’язнів, а також за очікування в черзі на “шмон” при повороті з праці при вході до лагєру, нерідко під час бурнів, тобто сніжних чи піскових завірюх, чи то в 40-градусну спеку, чи то при морозі 30 градусів. Очікування, що тривали навіть кілька годин, були одним із багатьох знущань енкаведистів над перемученими, голодними, виснаженими лагерниками. Під час страйку в’язні мусили все-таки перепроводжувати перевірки підозрілих гостей.

Самого обшуку генералів ми не бачили. Всезнаюча плітка передала, що генерали мусили знімати навіть чоботи для перевірки, щоб не пронесли контрабандою зброї. Черговими на

воротах цього дня були переважно лагерниці, а загальновідомо, що дівчата, жінки все є більшими “службістами”.

Здалеку слідкуємо за подіями на вхідних воротах. Нам кільком, між ними загально шанованому Михайлові Сороці, вдалося перехитрити власних впорядчиків і прищупнути біля великого пролому в мурі між жіночою та господарчою зонами. Московська комісія буде мусила проходити через цю велику діру в мурі, й ми зможемо зблизька приглянутися тим, що в половині ХХ століття диспонували десятками мільйонів рабів.

Це ж минуло тільки п’ятнадцять місяців від смерти самого генералісімуса, а стільки змінилося! Здавалося, що судьбою історії призначено нам до кінця життя бути вічними рабами, що в великих планах будови суперімперії маємо виконувати найважчу працю в найдальших, малодоступних закутинах Європи та Азії. Цей березневий день минулого року пригадується нам добре. Не зважаючи на різні термінові роботи на будові Кенгірської збагачувальної фабрики міді, нас, мабуть, три дні не випроводжували до жодної праці, тримали позамиканими в бараках. За кожний невихід на працю нас звичайно карали карцером, зменшенням харчового пайка, а тут нагло п’ятнадцять тисяч рабів три дні байдикує. Деякі з нас догадувалися, що це помер “корифей людства”, але нічого певного ніхто не знав. Позамикані в бараках, не мали ми жодного зв’язку з іншими в’язнями. Тільки в “столовці”, куди нас по черзі виводили на їжу, хтось передав, що бачив чорний “флаг” на даці гарнізону військ МВД, що знаходився недалеко за нашими мурами. Надія вступила в нас, зросло відчуття нашої сили. Ми позамикані в бараках – отже, нас бояться. Бояться нам признатися, що їхній, чекістів та інших посіпак, покровитель і самодержець помер. Від цього переломного в історії людства дня минуло трохи більше, ніж рік, а головні виконавці найжахливіших повелінь “вождя” самі приходять до своїх рабів. Не дуже розуміли ми цю наглу зміну. А це ж тільки боротьба за владу в Кремлі та страх за свої голови змусили цих нерончиків вдавати миролюбних справедливих начальників.

Жовто-зелена пляма генеральських мундирів, оточена невеличкою чорною плямою одягу членів страйкового комітету, вже близько нас. Ось зараз ми гордо, з піднесеною головою, з почуттям перемоги подивимося в очі тим, що засуджували нас на вічні каторги, засуджували в найбільш нелюдський спосіб, без жодного права на оборону, без жодної надії на кінець нашого рабства. Мимоволі обсервуємо вежі на мурах. На кожній із них по кілька енкаведистів з кулеметами. Вони, може, навіть більш напружено, ніж ми, слідкують за своїми “оберначальством”. Минають важкі, повні невідомої напруги хвилини. І нагло, не знаємо як, біля нас у проломі появився Пророк (назв'ємо його так умовно, прізвиська його й так не пам'ятаю), що був колоритною постаттю Кенгірського повстання.

Уже в перші дні нашого страйку до тепер не замканих бараків, де в'язні тішилися зі свого солодкого безділля та своєрідної автономії, часто входив високий чоловік років п'ятдесяти, недбало вдягнений, з високим тоненьким дерев'яним хрестом. Так нагадував він зовні св. Івана Хрестителя чи Саворанолу. Пізніше довідалися ми, що це православний священник, засуджений хто його знає за що. Говорив він російською мовою. Виглядав на святого анахорета, трохи не при розумі, але ми всі його полубили за простолінійність, глибоку віру, відвагу, вміння використовувати настрої мас для шляхетних цілей. Можна було би називати його юродивим, причинним, але це було би кривдою для цієї благородної людини. Назовімо його, отже, Пророком.

Пророк входив до бараку не так-то просто. Входив він поволі, стукаючи хрестом об підлогу. Дальше відбувався цілий ритуал. У дверях він голосно гукав: “Мир вам, браття!” Лагерна братія, занята своїми розмовами, дрімотою тощо, була заскочена таким наглим незвичайним привітанням і мовчала. Пророк повторював: “Мир вам, браття!” Тоді знаходився хтось у бараці, що відгукувався: “Мир тобі, отче!” І доперва тоді Пророк розпочинав свій основний церемоніал. Знову голосно промовляв: “Мир вам! Знайшлася між вами тут одна праведна душа,

що відповіла на візвання Господнє. Якщо в громаді є хоча одна праведна душа, то й ціла громада буде спасена. По довгих роках панування безбожжя не забули ви Господнього привітання. Мир вам, браття!” На це вже більше голосів відповідало хором: “Мир тобі, отче!” Відтак Пророк на кожних нарах білою крейдою креслив маленький хрестик, при цьому приговорюючи: “Два мури впали, впаде ще третій мур, останній.”

На початку нашого повстання ми розбили, а відтак розібрали здебільша внутрішні мури між лапунктами та в самих лапунктах, а пізніше також для будови барикад. Отже, вже два мури впали. Третій мур – це зовнішній мур нашого лагерь. Віщування Пророка здебільша здійснилися. Навіть сам Кенгірський лагерь по кількох роках ліквідували.

Пророк заходив до бараків по кілька разів, поновлював хрестики, якщо якимсь чином були вони стерті. Ніхто їх не стирив, навіть мусульмани, хіба що деякі маленькі групки, може єговісти, що з якихось там своїх міркувань вважали це за негідне.

Пророк уперто малював свої хрестики на мурах бараків, на залишках внутрішніх мурів, підходив навіть до стовпів заперезони. Малював він свої хрестики на цих стовпах, вигукував щось до енкаведистів на вежах. Боялися ми, що хтось із солдатів може в нього вистрілити, мовляв, хоче він втікати. Але ніхто не стріляв. Це не ті вже були часи не ті, що колись. Адже ж тепер гучномовці начальства часто закликували “чесних” політв'язнів, що нічого не хочуть мати з “бунтівниками”, втікати через отверті ворота, де ними заопікується начальство Степлагу.

І обличчям, і духом наш кенгірський Пророк так нагадував мені мандрівного монаха, що колись перед тридцять дев'ятим роком кружив по місті Львові та його околицях, інформуючи, що він основує монаший чин св. Йосафата. Голосив він якісь свої правди, жалко, що не осталися вони в закамарках моєї пам'яті. “Пантофлева” пошта передавала, що мешкав він у господарських будинках церкви на львівському передмісті Знесіння. У сороковому році голосив він свої правди даліше. Мабуть, НКВД десь тоді його і запроторило.

Не пам'ятаю прізвищ міністрів та генералів, що були в Кенгірі членами комісії. Напевно, був генеральний прокурор ССРСР, здається Руденко, міністр внутрішніх справ, шеф всесоюзного КГБ. Яюсь осталося мені в пам'яті прізвище найголовнішого начальника ГУЛАГу. Був це Долгіх. Новинкою тоді для мене були уральські російські прізвища, що закінчуються на “іх” чи “их”, і, мабуть, тому заховалося воно в моїй пам'яті. Пізніше, коли члени комісії себе представляли, один із них, такий собі грубенький, низенький чоловічок, подав яюсь російське прізвище і заявив, що він начальник МВД Карагандинської області, а потім з усмішкою додав: “Це так, як за царя губернатор”.

У момент, коли комісія звертала з головної доріжки першого лагпункту, щоб повернути до історичного пролomu в мурі, вискочив наш Пророк зі своїм довгим хрестом та голосно крикнув: “Стійте! Стійте! Хто ви такі? Не знаєте? Я вам скажу. Ви експлуататори! Ви рабовласники! Ви гнобителі! А хто такий народ довкола вас? Це ваші раби, яких ви гнобите й визискуєте. Великі ваші гріхи перед Господом та перед цими вашими рабами. Дуже великі та страшні ваші гріхи! Але не бійтеся. Маєте теж можливість поправи. Христос і вам простить. Мусите впасти на коліна й просити прощення. Падайте навколiшки й бийте себе в груди! Просіть у Господа та у своїх рабів прощення. Падайте на коліна!”

Ця проповідь була, можливо, довша, я не запам'ятав її докладно, але була вона повна поваги, рішучости, напружености, сверлила вона сумління винуватців, підбадьорувала зневірених. Комісія стала мовчки, не знала що робити. Обличчя міністрів, генералів, начальства побіліли, чола наморщились, ніхто з комісії не здобувся на якийсь жест, на яюсь слово. Що діялося в дупах кремлівських вельмож? Не знаємо. Щось вони своїх споминів не пишуть. Може, боялися, що от юрба в'язнів, підбурена релігійним фанатиком, кинеється в розпачі на них і що можуть вони тут і згинуть.

А ми дивилися в очі спадкоємців Берії з погордою, з триумфом. Це була хвилинка, довга хвилинка, але яка! Ми були

моральними переможцями, а рівень нашої перемоги піднісся так високо завдяки нашому відважному незабутньому Пророкові. Але й ця хвилинка минула. Комісія мовчки, насуплено, осторожно звернула до госпзони. Наш Пророк відійшов набік.

Позбавлена найменшої рослинки внутрішня площа лагєру, понурі жовто-сірі зовнішні мури, маленькі хмарки пилу жовтої степової землі, що поставали при ступанні по ній генеральських чобіт, короткі тіні постатей, що ховалися за ними (це було десь опівдні), невиносима спека пустині творили незабутню картину перед Страшним судом. Ця картина осталося в моїй пам'яті незатертою бороздою так, неначе би я жив за часів Ірода, Нерона й переді мною в якійсь новій Палестині появилися нові апостоли зі своїми закликами до праведного життя.

Не знаю, що сталося з нашим Пророком по танковій атаці внутрішніх військ МВД, коли сотки з нас згинули, а решта була наново суджена, розкидана по всіх тюрмах та лагєрах ненаситного ГУЛАГу. Але відважна постать кенгірського Пророка не раз в минулому, а також і нині, в хвилини зневіри та слабости, підбадьорує мене, нагадує, що навіть проти надії треба сподіватися.

БУДЕННА ВІЙНА НЕРВІВ

Уже в перші дні страйку начальство почало з нами боротьбу на двох фронтах. Формально признавало рацію нашим домаганням, погодилося на наш невихід на роботу до часу приїзду московської комісії, але практично робило все, щоб розбити нашу солідарність та залякати нас.

Перелякане начальство, щоб припинити страйк, погодилося навіть привезти назад підступно вивезених битовиків. Ми на це не погодилися. Кенгірський лагвідділ постановив страйкувати аж до часу, коли осудять чекістів, що в час хрущовської відлиги вбили в недавню травневу ніч кілька десятків із нас.

Тепер почалося війна гучномовців. Начальство повідчиняло широко зовнішні ворота лагєру й закликала “чесних” лагєрників виходити за мури. Одночасно оголошено, що вийшов наказ про

негайне звільнення суджених перед 18-тим роком життя, як теж вагітних жінок та матерів із малими дітьми. Серед політичних не було ані жінок з дітьми, ані вагітних, зате і серед жінок, і серед чоловіків були суджені перед 18-тим роком життя, але не дуже багато. Наказ був правдивий, але ніхто в нього не повірив. Усі вважали це за ще одну брехню “власть імущих”. Ніхто за ворота не вийшов.

Перед кожними ворітьми збудували ми барикади з саману. Саман, цей будівельний матеріал казахських степів, – це звичайна сушена глина, перемішана з травою. Дуже слабкі це були барикади, більш символічні, ніж реальні. Робили ми їх із розібраних внутрішніх мурів, і то без жодного в’язання. Саманні мури в казахському будівництві в’яжуть глиною, змішаною з цементом. Біля кожної барикади чергували ми цілий час, удень та вночі. Нашою зброєю було кілька дерев’яних кийків та поламаних саманів та дошки з нар.

Тепер начальство проголосило через гучномовці, ніби банда екстремістів – бувших начальників німецьких концлагерів (де ж вони могли між нами взятися?!) – тероризує інших в’язнів, які хочуть вийти за ворота лагєру, щоб далі чесно працювати й так заглядати свої провини перед советським народом. У зв’язку з цим, повідомляло начальство, будуть вжиті відповідні заходи, що дадуть можливості чесним в’язням відмежуватися від збунтованих порушників порядку.

І дійсно, в зовнішніх мурах (а були вони збудовані з так званого бутового каменю) солдати пробрили кільканадцять нових отворів зі всіх сторін муру. Отвори ці були шириною десь біля чотирьох метрів. Але нічого це не допомогло. Ніхто навіть не пробував тікати за мури. Мусили ми через те збудувати нові барикади перед новими “ворітьми”. Внутрішніх мурів було багато, саманів не бракувало, але біля кожної барикади треба було тримати нових чергових нашої самооборони.

Ці проломи в мурах начальство Степлагу (а може, це була “теніальна” пропозиція ГУЛАГу) казало зробити в перші дні страйку, а були це приготування до майбутньої атаки військ МВД

з танками на наш лагєр. Страйк міг тривати сорок днів, мабуть, тому, що генерали ГУЛАГу хотіли вжити танки, а їх на місці не було. В’язні були безборонні, на території лагєру навіть не було каміння, цієї всесвітньої зброї страйкарів та міських повстань. Нині з перспективи часу можна зробити висновок, що МВД та МГБ хотіло використати наш страйк для переконання Хрущова та інших реформаторів у Москві, що політв’язні й далі є загрозою режиму, тому й далі потрібні спеціальні привілеї для відомств. Наші рішучі заяви, що будемо битися до останнього, якщо не будуть покарані ті, що видали наказ стріляти по нас, і якщо не приїде до нас сам Хрущов, були потрактовані як підкреслення безапеляційності наших домагань. Не могло начальство Степлагу не знати, що якби навіть дійшло до якоїсь нашої оборони, то це могла б бути тільки висушена глина з поламаних саманів та дошки з нар.

По кількох днях безуспішних закликів до виходу за мури знову відбувалися переговори з начальством на загальних зборах лагєрників. У цих зборах звичайно брало участь тільки около 5 процентів в’язнів. Перші збори ще не навчили в’язнів не боятися. З боку каральних органів було, може, біля 20 осіб. Якщо хтось із в’язнів виступав з якоюсь скаргою, то грубий полковник перебивав його: “Как фамілія? С какогo лагпункта? С какой бригади? Какой срок? Какая стаття? Откуда родом?” (Як прізвище? З якого лагпункту? З якої бригади? Який строк? Яка стаття? Де народився?) Раніше при всяких скаргах та просьбах треба було перш усього одним духом вирецитувати начальству дані про себе, наприклад: “Роман Левада, третій лагпункт, срок 25 лет, стаття 54, пункт 1а і 11, Львовской області Украинской ССР”. Стаття 54 кодексу Української ССР відповідала статті 58 кодексу Російської ФССР, але всіх судив центр у московській Луб’янці, а приділював лагєри всемогучий московський ГУЛАГ.

На перших зборах в’язень, застрашений начальницьким криком грубого полковника, боячись, що його прізвище запишуть, а потім покарають, або подавав своє прізвище і порушував тільки маловажну справу, або мовчав і не складав уже жодної

скарги. Задоволене начальство по черзі позбувалося позивачів, обіцувало щось там неокреслене й взивало до чесної праці.

На наступних зборах ми вже не боялися. На запитання: “Как фамилия?” – відповідали ми, що прізвище тут ні при чому, а справа в сучасних злочинах, що їх допускається лагерна адміністрація. І домагання наше – це осудження винних у тих злочинах. І московські генерали мусили вислуховувати десятки скарг на нелюдські вчинки місцевого начальства. Це ми почали домагатися від московських генералів оприлюднення прізвищ тих, хто дав наказ по нас стріляти, хто пізніше наказав порозкидувати вбитих по забороненій зоні біля зовнішнього муру лагеру, щоб таким чином задокументувати “масовий побег” (масову втечу) і конечність вжиття кулеметів. Генерали обіцували, викручувались, мовляв, “дело рассматривается” (справа розглядається), прямої відповіді, однак, не давали.

У четвертому штрафному лагпункті, крім недавно збудованих кількох великих мурованих бараків з нормальними камерами на карцери, стояли ще старі штрафні бараки, що їх у повоєнні роки будували японські полонені. Страхіттям цих старих бараків були передусім карцери. Були це вузькі бокси, розміром десь метр на метр, висотою коло 1,7 метра. Сидіти там було важко, тому що параша, цебто відро на нечистоти, ледве дозволяла вставити ноги біля неї. Дошка, що становила лавку чи ліжко, була вмурована в стіну. У звичайних карцерах дошку, що правила за ліжко, на день підносили, щоби в’язень мусив цілий день стояти на бетоні, і тільки вночі на шість годин дошку опускали на спання. У кенгірському карцері дошка та була вмурована на постійно, але користи з цього було мало. Спати можна було тільки звиненим у клубок, причому коліна треба було тримати на параші. “Кормушка”, цебто маленькі дверцята в дверях, через які подають в’язневі штрафних 200 грамів хліба та кип’яток, були вміщені на висоті параші, з якої добувався їдкий запах нечистот. Усі ті заходи мали зламати лагерника, передусім того, що перебував на слідстві за якусь діяльність, спрямовану проти лагерного режиму.

Тепер, під час відвідин московської комісії, колишні мешканці тих карцерів могли привести сюди наймогутніших держиморд ГУЛАГу. Кенгірські карцери були нашим наочним, матеріальним доказом жорстокости місцевих органів МВД, зокрема їхніх операційних відділів. Цікаво, хто був проєктантом оцих душоубок, будованих “господарчим” способом, до речі казахським способом, цебто з галузок саксаулу, обмазаного глиною з цементом?

Ми спеціально не нищили тих карцерів, щоб були вони свідком, як це в 1954 р., через дев’ять років після страхіть Другої світової війни, поводяться з людьми в “країні найбільш гуманного ладу”. Привели ми московську комісію до цих карцерів, але ані генеральний прокурор ССРСР, ані начальник ГУЛАГу Долгіх, ані інші сановники всесоюзного та місцевого, республіканського режиму навіть не вдавали, що вони цим обурені чи хоча б здивовані. Генерали щось там муркотіли, що справу розглянуть, що вже збудовано нові, “гуманні” карцери тощо. Поведінка генералів МВД та прокуратури неначе говорила, що вони й не такі речі бачили, що самі приказували будувати значно більш нелюдяні, а ми їм голову морочимо такою “чепухою”, цебто дрібницею.

Після кількох днів перерви знову почалася агітація з гучномовців. Голова комісії Кузнецов уперто переконував нетерпеливу масу лагерників, що ми не можемо виступати з жодними антирадянськими гаслами, а треба тільки домагатися приїзду президії ЦК КПСС із самим Хрущовим та покарання злочинів МВД і перегляду наших справ, сфабрикованих на основі зізнань, що переважно були вимушені на слідствах тортурами. Тепер гучномовці нагло почали передавати подробиці з життя Кузнецова, ніби він був начальником німецького лагеру для радянських полонених десь в Україні: чи то у Вінниці, чи в Проскуріві. Не знали агітатори, що жоден німець не міг бути в німецькому лагері не тільки начальником, але навіть його десятим заступником.

Пізніше, після розгрому нашого страйку, Кузнецова та цілу комісію судили за організацію страйку, за страти на будовах

“Казмедьстрою”, за самовільне видавання харчів лагерним кухням. Слід завважити, що протягом цілого часу страйку лагерні кухні варили страви та пекли хліб згідно з гулагівськими нормами. З обвинувачень прокурора виходило, що в’язні мали вмерти з голоду й це було би згідно з законами. Прокуратура повинна була подякувати лагерній комісії за втримання порядку, за мінімальні вимоги. Так і не знаю докладно, як остаточно судили нашу комісію. Після розгрому страйку з великою групою товаришів по недолі попав я на Колиму, а тут почалися нові події.

З адміністрації МВД вступ до лагери мали тільки лікарі. Всі вони співчутливо відносилися до нас. А лікарка-сврейка ще й підбадьорювала нас, щоб не піддавалися, казала, що в Москві про наш протест знають, що напевно будуть нові полегшення для політв’язнів. Чи дійсно вона не знала про правдиве призначення численних проломів в зовнішніх воротах лагери?

Одного разу на мітинг прийшли цивільні працівники “Казмедьстрою” з нашим виконробом Казаковим, щоб намовити нас на вихід до праці: мовляв, ми як свідомі громадяни передової у світі держави не повинні допустити до зірвання виробничих планів й припізнення будови мідяного заводу. Намовляли вони нас так несміливо, що було видно, що роблять вони це під тиском МГБ. Ми скористалися з нагоди, щоб показати їм горезвісні карцери штрафного лагпункту. Очевидно, ці намови інженерів з будови не дали жодних наслідків. У більшості знали ми їх особисто. Були це виконроби (начальники будов), майстри, з якими співпрацювали ми на будовах, і їм навіть незручно було проводити яку-небудь агітацію серед нас.

Дальші плани начальства трохи були деконспіровані у зв’язку зі зловісним, але на щастя, скоро розшифрованим інцидентом. Для щоденних контактів з начальством страйкова комісія призначала по черзі різних в’язнів. Одного разу й мені прийшлося відбувати свою чергу на зовнішніх воротах жіночого лагпункту. Прийшов “оперуполномочений” (цебто начальник відділу МГБ) другого лагпункту. Він не знав мене особисто й почав вести

дискусію та намову, щоб я втік із лагери під його охороною, тому що зараз є нагода, і що незадовго в лагери буде наведений порядок. Я не втерпів і сказав йому, що ЧК, НКВД, МВД, МГБ, КГБ знані є в цілому світі з роблення так званих порядків, так що для мене це не є жодна новина. Збентежений “кум” так і замовк.

Через кілька днів на контакт із начальством пішли два члени страйкової комісії – заступник голови комісії росіянин Слученков та її член українець Фігура. Офіцер МГБ (мабуть, вищезгаданий “кум”) і з ними почав дискусію. Обидва почали вдавати наївних. “Кум” запитав, чи вони є росіянами. Слученков скоро підтвердив, що так. “Кум” запропонував їм негайне звільнення з лагери, якщо вони спровокують в різницю між українцями та росіянами. Тоді війська ввійдуть до лагери, щоб не допустити до дальшого кровопролиття, й при нагоді припинять нікому не потрібний страйк, а за це оба в’язні не тільки будуть негайно звільнені, але й будуть нагороджені. Оба в’язні погодилися і на найближчих загальних зборах усіх в’язнів детально розповіли про планову провокацію. Треба тут зазначити, що під час страйку не було жодної найменшої бійки між в’язнями, не було жодного самосуду, жодної суперечки.

Десять по 20 днів страйку начальство об’явило нову ініціативу. Головним домаганням в’язнів було, щоб комісію з розгляду вбивств та інших злочинів, які начальство Степлагу скоїло щодо в’язнів, очолив сам Хрущов та щоб він особисто приїхав до нас. Начальство повідомило нас, що Хрущов та інші члени президії ЦК КПСС не мають можливості приїхати до Кенгіра з причини зайнятості, але Хрущов дуже радо порозмовляє особисто з делегацією кенгірських в’язнів. Для цього призначено навіть спеціальний літак. Пропозицію обговорено на загальних зборах. Не погодилися ми на таку розв’язку справи. Не хотіли, щоб розгляд злочинів відбувся без нашої участі, без кількох тисяч свідків. Підозрівали ми, що в Москві нічого не будуть розглядати, а будуть тільки змушувати делегатів до підтвердження версії розстрілу в травневу ніч, що її висувало МВД. Начальство до цього часу не хотіло нам подати навіть прізвищ своїх офіцерів,

які дали жорсткий наказ стріляти з кулеметів по безборонних в'язнях, що вовтузилися біля внутрішнього муру, а пізніше наказали перенести частину вбитих в заборонену зону біля зовнішнього муру.

Так минали будні цієї своєрідної зимної війни між замкненими в мурах Кенгірського лагвідділу цілком безборонними політв'язнями та озброєними кулеметами й танками солдатами МВД, ГУЛАГом та генералами МГБ. Але в цій війні нервів мали ми достатньо, тому здобули багато моральних перемог. До них належали передусім наша солідарність, наш опір всяким провокаціям, про які я вже згадував. Про деякі наші особливі успіхи треба розказати окремо.

ПАПЕРОВИЙ ЗМІЙ

Під час оборони малих громад, малих острівців свободи перед напором могутніх ворожих полчищ дуже велике значення в підтримуванні моральної сили та витривалості оборонців є різні ефективні дії, незначні своїми фізичними розмірами, але такі сильні своїм моральним впливом. Так і в час нашого сорокаденного організованого непослуху вдалося активістам нашого повстання вчинити кілька таких демонстраційних дій, що яскраво підкресливали правоту наших домагань.

Паралельно до довгих зовнішніх мурів у другому лагпункті стояв довгий внутрішній мур, що відділяв лагерьний шпиталік, так звану медзону, від решти лагеру. Цього муру ми не розібрали, щоб не порушувати спокою наших хворих товаришів по недолі. На цьому білому мурі появилася великий напис довжиною, може, 50 метрів приблизно такого змісту: “Жінки офіцерів МВД та КГБ! Не допустіть, щоб ваші чоловіки сталися в мирний час військовими злочинцями! Не допустіть, щоб їх треба було судити в новому Нюрнберзі!”

Букви мусили бути видні з містечка МВД, що бовваніло за мурами лагеру. Напис був так великий, що його могли прочитати сім'ї офіцерів з першого поверху своїх домів. Мусили його бачити солдати та офіцери з охоронних веж на мурах. Та ж вони

постійно слідкували за подіями в лагері через лорнетки, робили знімки всіх наших дій. Напис цей мусив сверлитися сумління наших катів. Звичайно, він не перешкодив пізнішій танковій атаці на наш лагер, але, напевно, вже тоді посіяв зневіру серед апарату МВД в моральність політики ГУЛАГу та цілої совєтської системи. Ми трохи гордилися своїм написом, бо неначе одверто говорили своїм катом: знаємо, що хочете знову по нас стріляти з кулеметів, але моральна перемога завжди буде за нами.

Начальство, мабуть, щоб зменшити вплив нашого напису, приказало вартовим солдатам на вежах мурів при зміні вахт дуже голосно вимовляти регламентні формули при передачі служби вартовими спецлагерів МВД. А слова ці, між іншим, звучали більш-менш так: “Переказую (приймаю під охорону) найзліших ворогів Совєтського Союзу, зрадників батьківщини, шпівнів, диверсантів, бандитів...” Перед тим ми ніколи не чули цих фраз. Може, на це впливала тиха травнева чи червнева казахська ніч, може, тепер мали ми час, щоб ловити відгуки зі зловісних вишок, тим більше тоді, коли ми вночі цупеніли біля наших барикад, а перед тим були такі перемучені щоденною важкою працею, що нікому й на думку не спадало вслухуватися у відгомони, що неслися з мурів лагеру. Напевно, у вартових така обов'язкова форма передачі та прийому служби була заведена від самого початку існування каторг та спецлагерів, щоб постійно під'юджувати у солдатів ненависть до в'язнів.

Іншою нашою ефективною демонстрацією була будова великого аеростата (балона) довжиною десь із десять метрів, висотою зо три метри. Уже не пам'ятаю, чим цей аеростат наповнено, як його зшивали чи склеювали. Піднісся він угору на нашу велику втіху. Мали ми відчуття, що ми на кораблі в широкому морі без їжі та води, а от цей аеростат – це наша надія та порятунок. На аеростаті виднів великий напис більш-менш такого змісту: “Домагаємося приїзду комісії ЦК КПСС з приводу вбивств політичних в'язнів військами МВД. Кенгір, Карагандинська область. Червень 1954 року”. Аеростат піднісся десь на 40 метрів та поплив, гнаний легеньким вітерцем, у південно-

західному напрямі. Очевидно, ніхто не був такий наївний, щоб вірити, ніби аеростат долетить у Кремль до Хрущова, що веде тепер там боротьбу з мафією на Луб'янці, або десь до наших друзів у московській імперії чи поза її межами. Але декому хотілося вірити, що допливе він до Аральського моря та до залізниці Актюбінськ – Ташкент. Не знали ми ще тоді, що в цьому напрямі будують Байконур, базу космічних польотів ССРСР. А може, сподівалися ми, наш повітряний корабель потрапить у руки бодай чабанів-казахів, що десь блукають зі своїми отарами овець та верблюдів по видолінках безкрайого сухого степу. Погода в Казахстані майже завжди сонячна. Зрідка падають мізерні дощі, деколи зриваються кількагодинні бурани, цебто піщані завірюхи, які прикривають майже повною пільмою цілий довколiшній світ. Але під час страйку не було жодного дощу, тим більше бурани. Цілий час стояла около сорокаградусна спека вдень з благодатною охолодою ночі. На момент пуску аеростата погода була теж найбільш вигідна для відбування повітряних подорожей. Мабуть, тому саме в цьому місці вибрано аеродром для космічних польотів: майже безхмарна бездощова погода, велика віддаль від міст, сухий степ, але ще не піщана пустеля.

Повилазили ми на дахи бараків, щоб слідкувати за польотом. За думкою нашої лагерної комісії, наш аеростат мав тільки підкреслити легальність наших домагань у рамках советського законодавства. Ми ж то не робимо нічого незаконного. Війська МВД вбивали в'язнів незаконно, а тепер не хочуть допустити до вияснення справи та до покарання винних у цих травневих убивствах.

На великий жаль, наш аеростат не долетів далеко. Погналося за ним на конях із двадцять енкаведистів, що стріляли по ньому. Поїхали в степ і два військові джипи. Так на наших очах у віддалі, може, одного кілометра від мурів лагєру балон почав тратити висоту й остаточно впав на суху, вигорілу від сонця землю. Чи був він прострелений кулями переслідувачів, чи пошкодив якийсь технічний дефект, не відомо. У лагерних умовах ми майже не мали можливостей для будови технічних споруд. Переможці-чекісти згорнули знищений, тепер уже малий

аеростат і на автомашині привезли його як трофей до штабу МВД для своїх генералів зі Степлагу і ГУЛАГу.

Мали ми і свій гімн. Слова та мелодію написав незабутній мученик сталінських лагерів Михайло Сорока. На жаль, забув я вже слова цієї бадьорої пісні. Була там мова про хлопців та дівчат, що мужно стоять на барикадах тощо. Починався він так:

“В широких степах Казахстану
Де Шевченко колись...”

Співали ми цей гімн у гуртках, переклавши на російську мову. Звучав він гордо під час нашого довгого етапу з Кєнгіра до Магадана, на Колиму. Помагав він нам перетривати непевні, тривожні дні, давав сили стояти на барикадах нашого кєнгірського протесту проти сваволі чекістів Степлагу.

Та найбільш вдалою нашою демонстрацією був паперовий змій, що його збудовано під керівництвом японців, яких у нашому лагері було близько двадцяти осіб. Я особисто знав японців у Кєнгірі. Один із них був перекладачем у советському таборі для полонених японців, другий, уже звільнений з полону, працював перекладачем у якійсь районній раді депутатів трудящих у шойно “визволеному” південному Сахаліні. Власне це знання російської мови спричинилося до того, що оба японці потрапили в лабєта ГУЛАГу.

Змій був великий, довжиною дєсь із півтора метра, піднімався дуже високо, може на сто метрів, при сприятливому вітрі в північному напрямку. Він був прив'язаний мотузочком дєсь із півтора кілометра завдовжки і сягав аж над селище Кєнгір, у якому мешкали вільні працівники трєсту “Казмедьстрой”. На будові цього селища працювали перед тим деякі бригади з нашого лагєру, будували там навіть якийсь клуб чи театр. Мені, яко судженому на 25 літ, ніколи не доводилося там бути. Але оповідання бувальців про цей театр широко були знані в нашому лагері. Усі пам'ятають, два роки тому, коли клуб мав уже бути переданий до вжитку, хтось забув замкнути кран у туалеті, й уночі вода залляла всі мальовила головного залу для глядачів. Мальовила ці робили наші в'язні, а відтак мусили ще цілий рік їх

наново перемальовувати. От тепер наш змії полетів туди, над це містечко, де пізніше виріс обласний центр Джекказган.

По мотузочку змія міг їздити маленький човник з вітрилом. До човника був прив'язаний другий мотузочок, за допомогою якого можна було той човник стягнути в долину, щоби причепити до нього новий конверт із листівками. При самому змії був прикріплений гострий ніж, призначений до перерізування ниточки, на якій висить конверт. Відгятий конверт летів униз, і листівки з конверту розсипувалися над цілим селищем. Японці вміло наставляли вітрило човника так, щоб човник міг свobodно линути вгору, вміло стягали його вниз. Не вдавалося чекістам зістрелити змія: був він зависоко. Якщо пальба була дуже гостра, змія стягали до лагєру. Операція повторювалася багато днів. У листівках описували ми нашу ситуацію з просьбою повідомити про це весь світ. Не знаю, чи хто з цивільних мав відвагу переслати наші листівки поштою. Напевно, МГБ контролювали всі листи з Кєнгїра в ці тривожні дні. Очевидці пізніше нам оповіли, що чекісти вибирували листівки по вулицях, але якась їх частина, мабуть, попала в руки добрих людей.

Для маси в'язнів “праця” змія в розповсюдженні наших летючок була свого роду розвагою. Як приємно було стежити за скорою їздою човника по мотузці вгору, падіння конверта й хмару летючок, що поволі кружляли в повітрі, щоб остаточно осісти на землю! Як любо було слїдити за поворотом човника по черговому виконанні свого завдання!

Цей японський паперовий змії був чи не найефективнішою демонстрацією наших домагань поза лагєром. Зміцнював він надії навіть найбільших песимістів, вселяв віру в те, що настає такий час, коли ми, раби ХХ столїття, зможемо перемогти ненаситний ГУЛАГ і його покровителів з Луб'янки.

Була в нас і власна короткохвильова радіостанція. Сконструював її аматор-радіотехнік, який мав уже перед тим неприємності з начальством через своє зацікавлення радіотехнікою.

Наша страйкова радіостанція надала кілька передач. Але чи хтось їх чув, чи світ довідався вже тоді про нашу відчайдушну

боротьбу, про страйк 15 тисяч політичних в'язнів проти жорстокости та свавілля оперативників ГУЛАГу, того не знаю.

“ВЗЯТІЄ” КЄНГІРА

Під час світової війни завжди дивував мене поділ советських медалей на такі, як “За освобождение Праги”, і на такі, як “За взятие Будапешта”. Кремль термін “за взятіє” приділив столицям тих держав, що були формально союзниками гїтлерівської Німеччини, а термін “за освобождение” – для тих держав, що були прямо окуповані Німеччиною. Дивував мене цей поділ тим більше, що він цілковито перечив советським лозунгам про те, що нема злих і добрих народів, а є тільки злі і добрі “класи” в кожному народі. Так само дивовижним здавалося мені російське слово “взятіє”. От роблять якийсь похід на сусїда і “взяли” чиясь чуже місто.

Через дев'ять років після закінчення Другої світової війни “доблесні” війська МВД “взяли” лагєрний відділ Кєнгїр Степового спецлагєру ГУЛАГу МВД СССР в Карагандинській області Казахстану. А може, цей лагвідділ “освободїл”, адже під час страйку гучномовці на мурах Кєнгїрського лагвідділу переконували в'язнів, що горстка терористів примушує “чесних зеків” страйкувати.

Можна сумніватися, чи за кривавий погром в'язнів Кєнгїра давали якісь медалі “за взятіє” чи “за освобождение”, але напевно багато інших медалей, орденів, різних нагород та підвищень по службі було признано катам Кєнгїра.

Якщо колись будуть відомі світовому суспільству “документи” МВД про Кєнгїрський страйк 1954 року та про його кривавий погром, то це, без сумніву, буде цілковито сфальшована картина, згідно з традиціями горезвісного ЧК та цілої кремлівської пропаганди. В історії “советского оружїя” цей безпощадний погром, убивство соток безборонних політичних в'язнів, зокрема кількох соток українських дївчат, записано, мабуть, як “доблесний подвиг”, на прикладі якого чекісти всіх часів мають учитися воювати, перемагати та нищити “класового” ворога.

Трагічна ніч була гаряча, душна, як усі літні ночі в Казахстані. Довго я пам'ятав дату тої трагічної ночі. Усе мені здавалося, що було це 24 червня, але відтак появилася чомусь в моїй пам'яті дата 26 червня. Зрештою, оставимо цю дату для майбутніх дослідників.

У цю коротку ніч, як і кожної ночі нашого страйку, на всіх наших барикадах, збудованих із саману напроти всіх зовнішніх воріт та напроти проломів у зовнішніх мурах, постійно чергували наші стійкові, що мали повідомити всіх про будь-які рухи військ МВД.

Нормальних воріт було п'ять, а згаданих проломів було десь із десять. Перед цими всіма отворами мусили ми постійно держати вартових на барикадах.

Крім вартових на барикадах, мали ми ще своїх спостерігачів на дахах наших бараків. Тільки в третьому лагпункті бараки були досить високі, але зовнішні високі мури і так не давали можливості спостерігати те, що діється у віддалі до ста метрів за мурами. Ніхто не чув гуркоту танків. А може, ці танки стояли за мурами вже кілька днів?

Не зуміли ми відчуту моменту, коли почнеться атака чекістів. Начальство в останні дні вже не виступало з компромісними пропозиціями, а це повинно було бути ознакою, що воно зробить “порядок” своїм традиційним способом. Упродовж сорока днів переговори з начальством кілька разів заходили в глухий кут, але за кілька днів усе поверталось до нових переговорів. Мабуть, тому ми й не зуміли відчуту моменту атаки чекістів.

У цей душний червневий вечір у нашому бараці якраз велися довгі поважні розмови з друзями та подругами нашої каторги про плани на найближче майбутнє. Наш третій лагпункт – це були здебільша чоловіки, засуджені на 25 літ, і, мабуть, ніхто з них не плекав якихсь планів на майбутнє. Але дівчата, навіть суджені на 25 років, мріяли голосно про своє життя, як це вони вийдуть на волю й будуть жити на цій куцій волі чи то в Казахстані, чи в Сибіру, будуть жити, як нормальні люди, у своїх родинних тощо. Я, суджений на 25 років, був скептиком, не дуже-

то вірив у скорий розвал гулагівської системи, не вірив у можливість дійсних змін у Кремлі, але власне в цю трагічну червневу ніч дав втягнути себе в дискусію про плани на майбутнє. Якби дійсно сталося чудо й мене звільнили, то де би я подівся? В ССРСР не мав я найближчої родини, а дальші тітки боялися про мене й згадувати.

Серед жінок були переважно дівчата, що попали в кігті МГБ у віці 17-22 років. Уже по 5 – 10 років карались вони на “великих стройках” “необ'ятной родини”. Деякі з дівчат прямо запитували в мене, чи не планую свого майбутнього життя, й покликувались на переказувані поголоски про підготовку якоїсь великої амністії для політв'язнів. До цього часу жодні амністії не обіймали політв'язнів, цебто суджених за 54-тою статтею Кодексу карного УССРСР чи 58-ою статтею Кодексу карного РФСРСР. Як пізніше виявилось, поголоски ці стосувалися суджених за співпрацю з німецькими окупантами. Серед мужчин таких було, може, 10 відсотків, а серед жінок, може, 1 відсоток, але серед наших дівчат таких, напевно, не було. Змучені довгими розмовами, сповнені мріями про щасливе завтра, розійшлися ми по своїх бараках.

Усі ми знали, що наш страйк припинять силою. Може, великими силами війська МВД будуть оточувати бараки та бригадами будуть виганяти за ворота, частину переведуть у штрафний лагпункт, частину – на штрафний етап, як це вже було два рази в Кенгірі, правда в невеликих масштабах. Найбільші песимісти не сподівалися, що можуть ужити танки, скоростріли, снайперів, як на правдивій війні. Та ж у Кремлі засудять верхівку МГБ!

Як буде виглядати кінець нашого страйку, не дуже нам хотілось думати. Прямо не хотілося думати ні про що прикре, що мусить прийти. Десь опівночі майже всі заснули глибоким заслуженим сном. Ніч принесла трохи охолоди для тіла, рятівну темноту для очей, цілий довгий день атакваних яскравим світлом казахського сонця.

У пору найкращого сну, а була це, мабуть, друга година по півночі, почувся крик при дверях у бараці. Дперва по якійсь

хвилині люди добре пробудилися і зрозуміли, що, власне, прийшов цей рішучий трагічний час. “Вставайте, атакують танками!” Пам’ятаю, що з поспіху вдягнув лівий черевик на праву ногу, і це забрало мені зайві півхвилини часу.

Наш барак був останній від південної сторони, найдаальший від головної брами лагпункту. На південь від лагпункту і далі були десь чотири великі бараки. Бараки на північ від і далі – це, власне, бараки згадуваної в попередніх розділах спецзони, з якої сорок днів тому вивезено битовиків. Коли ми вбігли на головну доріжку (а пролягала вона вздовж залишків муру, що колись розділяв другий та третій лагпункти), то танки вже були на головній доріжці біля другого бараку нашої південної групи бараків. Значить, танки уже подолали дві третини доріжки, мають ще оточити збоку наш та третій барак.

Ми встигли вибігти на доріжку напроти третього бараку. В’язні з третього бараку вже були зіпхані з тієї доріжки перед двері свого бараку. Усі ми великим гуртом загородили танкам дорогу. Вони зупинилися, але кулемети стріляли над нашими головами. Офіцери з пістолетами в руках викрикували щось, мабуть, казали, що мусимо вернутися в бараки, а якщо ні, то будуть стріляти. Танки знову рушили вперед. Юрба в’язнів зійшла з головної доріжки на подвір’я перед нашим баракком.

І тут впали перші жертви з нашої сторони. Стратегія гулагівських генералів, мабуть, полягала в тому, щоб загнати нас в бараки, розділити та позамикати в них, як у добрі для ГУЛАГу сталінські часи. Танки з головної доріжки звертали між бараки й наступали на безборонних в’язнів. Офіцери перед танками викрикували, мабуть: “Заклочонніє, по баракам!” (В’язні, по бараках) – та час від часу стріляли в натовп із пістолетів.

За якихось десять хвилин зігнали нас перед двері нашого бараку. Ніхто не хотів увійти до бараку, щоб не показатися боягузом. Ми вигукували: “Убійці! Палачі! Извергі! Гестаповці!” (Вбивці! Палачі! Виродки! Гестапівці!). Найбільш голосно викрикував біля мене Абдул Абакаров. Його прізвище я добре пам’ятаю, але ім’я міг уже переплутати. Це був аварець,

представник маленького народу, що донині проживає на північному Кавказі в автономній республіці Дагестан. Спав він недалеко від мене в бараці, працював у нашій бригаді й дуже радо розмовляв зі мною, описуючи скромне життя свого маленького народу. Я дуже довго не довіряв Абакарові. Був він, може, зо два роки днювальником у будиночку наглядців МВД другого лагпункту, коли наш, третій лагпункт іще не був відділений муром від другого лагпункту. Такий днювальний ходив до нормальної загальної праці, а ранком та вечором в конторі наглядців замітав та приносив їм суп із лагпункту кухні. За це діставав і порцію супу для себе. Наглядчі, “нарядчики” цебто нарядники, бригадири та днювальні наглядців діставали цей суп з дна котла, цебто густий, навіть з кусочками м’яса, а решта “зеків” діставала баланду з горішньої частини котла, в якій тільки де-не-де плавав кусочок листочка капусти. Це було проти правил ГУЛАГу, але відповідало лагпунктній традиції, згідно з якою лагпунктній “аристократії” належаться не тільки кращі, але й подвійні порції баланди. Днювальний наглядча, крім додаткової баланди за працю у наглядців, діставав теж свою порцію в бригаді. Нам усім здавалося, що такий днювальний мусив бути донощиком. А насправді могло бути зовсім інакше. Довгі роки я з Абакаровим розмовляв дуже обережно, але він мене ні про що не розпитував, зате від нього довідався я дуже багато. Народи Дагестану розмовляють різними мовами, але мовою загальнорозмовною є не російська, а кумикська, одна з тюркських мов, бо кумики в Дагестані є найчисленнішим народом. Абакаров знав не тільки свою, аварську мову, але й кумикську, завдяки чому міг свobodно розмовляти з представниками інших тюркських народів, цебто казахами, узбеками, азербайджанцями і т. д. Аварцем був Шаміль, знаний вождь повстань народів Північного Кавказу проти царської Росії. У столиці Дагестану Махачкалі був музей Шаміля, якого щодеякий час замикали та наново відчиняли. Залежало це від того, як “всезнаючі” з Кремля оцінювали Шаміля: як борця за свободу чи як англійського агента, що виступав проти відвічної

дружби народів Кавказу з великим російським народом. Я про це знав з відомої повісті Льва Толстого “Хаджі Мурат”. Розповів я йому все, що пам’ятав про поему Шевченка “Кавказ”.

Абакаров дуже мене любив мимо моєї обережності. Я старався ніколи, навіть ненавмисне, не ображувати чийсь національних чи релігійних почуттів. Завдяки тому мав я приятелів серед мусульман, єгиптян, буддистів, євреїв, яким деякі лагєрники пробували докучати за їхню відмінність. Оповідав мені Абакаров, як він ходив ще до мусульманської школи при мечеті у своєму аулі. Дивним було це навчання. Полягало воно у вивченні арабської абетки та в читанні Корану арабською мовою, якої ніхто не розумів.

...У натовпі під бараком Абакаров кричав найголосніше. Я кричав трохи слабше. Офіцер стріляв по юрбі, щоб змусити нас увійти до бараку. І нагло він стрілив в Абакарова, що стояв біля мене. Чи офіцерові не подобались епітети, якими ми їх наділяли, чи, може, не подобалося йому гостороносе кавказьке обличчя аварця? Абакаров упав біля мене. Лагєрники почали поводити зникати в дверях бараку. Танк та юрба солдатів щільно зблизилися до стін бараку. Двері замкнули на ключ. Мертвий Абакаров та десятки інших жертв осталися назовні. Абакаров, мабуть, під час війни служив у якомусь кавказькому легіоні, що їх організували німці з полонених Червоної армії. За якогось півроку міг вийти на волю зі зняттям судимости за амністією для тих, що служили в німецькій армії. Своім криком урятував він від смерти мене, а може, ще когось із мого найближчого оточення. Чи його родина довідалася про його долю, чи могла поїхати на його могилу, не знаю. Мене, однак, довго мучили докори совісти за те, що я його колись підозрівав як донощика. Не мали ми в нашій бригаді жодних підозрілих наскоків наглядачів, не було жодних доказів його вини. Тут, на сторінках своїх спогадів, прошу Тебе, друже Абакаров, прости мені й нашій бригаді 254 за наші підозри.

Замкнені в бараках, як у добрі для ГУЛАГу сталінські часи, знову стали ми безборонні, не могли вже протестувати проти

нового масового вбивства, що його на наших очах доконали перед хвилиною наші кати.

Доперва, замкнені в бараці, могли ми на підставі розповідей різних очевидців зрозуміти, як відбувся розгром. Снайпери з веж відразу, без жодного попередження вбили більшість наших вартових на барикадах та спостерігачів на дахах бараків. Тільки частині вартових вдалося добігти до своїх бараків та збудити всіх. Танки, а за ними натовп солдат посувалися через ворота та проломи в мурі по стороні воріт. Стріляли в кожного, хто пробував прямувати не в сторону бараку. Офіцери стріляли в юрбу в’язнів щокілька хвилин. Танки напірали на зібраних в’язнів. У нашому третьому лагпункті бараки були високі, вхідні двері були широкі, віддаль між бараками була доволі велика, в’язні мали куди тікати та свобідно вбїгати в бараки.

Як пізніше ми довідалися, найбільші жертви були в жіночому лагпункті. Бараки там були старі, віддаль між ними була невелика, двері були вузькі. Дівчата дружно загородили доріжку своїми тілами. Думали, що танкісти зупиняться, не поїдуть давити безборонних жінок. Але ні! Чекісти не знають жодного гуманізму. Вони готові виконувати найбільш злочинні прикази. Танки рушили на жінок. А ці не мали навіть куди відступати, площа між бараками була замала, щоб умістити кілька тисяч жінок. Через вузькі двері проходило разом максимально три жінки. Переказувано, що деякі дівчата влізли на танки й каменями били по влазах. Але що ж вони могли зробити? Пізніше обчислювано, що під час розгрому нашого постання згинуло біля сімсот осіб, щєбто п’ять відстоєків всього стану в’язнів.

А люди гинули за ніщо. Без жодного попередження стріляли в кожного, хто десь поворушився. У нашому бараці довго розмовляв цього вечора молодий греко-католицький священник із Закарпаття, на жаль, не пам’ятаю я його прізвища. Усі дуже його любили, був дуже чемний, умів вести розмови на різні теми. Позакохувалося в нього багато наших дівчат, а він зі всіма був приятний, ввічливий і про це не знав. Після оголошення в нашому бараці він побіг до свого бараку: думав, що це буде

звичайна перевірка, чи всі є в бараках, яку колись перед страйком, робили наглядачі кожного вечора. Згинув десь він між бараками. Де його могила? На “тринадцятому лапункті”. Там лежить він біля Абакарова та соток наших дівчат і чоловіків. Чи постане колись у Кенгірі пам’ятник жертвам 1954 року так, як постали пам’ятники в Освенцімі, Бухенвальді?

Мовчки чекали ми на нарах нашої судьби. Сміливіші підходили до вікон, щоб у п’ятій ночі щось розгледіти. Але крім тіней солдатів, поодиноких пострілів, заглушуваних гуркотом танків, нічого не було чути.

Перемучені, почали ми дрімати. Так і не завважили, що вже світає: було десь по четвертій ранку. Світло було дуже лагідне, таке невинне по трагічній ночі. Нагло відчинилися двері й почувся крик наглядачів: “Всім собірається с вещами! За десять мінут все должны бить готови!” (Усім збиратися з речами! За десять хвилин усі мають бути готові).

В’язні цю команду: “Собірається с вещами” – знають дуже добре. Сотки разів у своєму тюремному житті “с вещами” переганяли їх із тюремної келії до другої келії, на етап, до іншого бараку, на гостру особисту ревізію тощо. Кожний брав свій одяг, постіль, цебто коц, простирало та подушечку. Усі свої речі складалося в коц, зв’язувалося його. З таким клунком на плечах усі рушали в незнане.

За деякий час знову команда: “Виході по бригадам” (Виходьте бригадами). Виходимо з бараків. Тут уже готові шпалери солдат. Наш барак був останній і найближчий до заднього муру. Нас, мабуть, перших привели з третього лапункту.

Перед баракком не було видно жодних тіл вбитих наших приятелів. Що сталося з тілом Абакарова, що тут недалеко, майже на ступнях дверей, упав, вбитий кулею чекіста? Ведуть нас не до воріт, а до заднього муру лагелю. Між нашим баракком і цим муром було, може, зі сто метрів. Тут і там лежали в різних позах убиті лагерники. Звідки їх тут узялося так багато? Кільканадцять, кілька десятків? У ранньому світанку ще добре не видно й конвой: шпалери солдатів не дозволяють розглядатися. Може, чекісти

на скору руку постягали сюди трупи з-перед дверей бараків? Чи, може, зібрали їх тут, щоб доказати “массовий побег” в’язнів, коли дозволяється вживати вогнепальну зброю?

Малий зразок протокольних фальшувань історичних фактів могли ми побачити на власні очі. Один із трупів лежав досить близько нашого переходу до пролому в задньому мурі. Над трупом вовтузилося троє офіцерів МВД. Біля тіла вбитого табличка з номером, у плечах стирчить досить великий ніж. Офіцери щось пишуть, роблять знімки. Звичайна поліцейська процедура для незвичайного випадку вбивства? Але ж ні. Це фальшива документація, яка має колись формально доказати, що жодного масового вбивства в’язнів у Кенгірі не було, а тільки групка терористів між лагерниками вбивала ножами чесних в’язнів, а війська МВД як “спасителі”, як “ангели-хоронителі” мусили впровадити війська, щоби припинити кровопролиття. А доказом нехай будуть оці знімки: всі вбиті ножами, а не кулями. Ось і протоколи, і підписи найбільш вірогідні: старший лейтенант КГБ, майор МВД, прокурор військ МВД. Чи ж можуть бути більш вірогідні свідки? Офіцери виконували свої процедури на наших очах. Це так, ніби цинічно насміхалися з нас: “І що нам зробіте? Засудили ми вас так, як нам хотілося, а ви якісь страйки оголошуете! Хотіли ви, щоб нас, чекістів, судили? А ми й тепер, у хрущовські часи, дальше є всесильні й не дозволимо, щоб хтось посягав на наші надзвичайні права!” Чекісти так привикли до щоденної брехні, що нічого не робили собі з нашої присутності. У нашому лагері під час сорокаденного страйку не було жодних самосудів над донощиками, злими бригадирами чи навіть морального знущання над ними. Не було жодних міжнаціональних суперечок. Усі дуже добре розуміли, що всяка суперечка могла б бути використана КГБ. Так само не могло бути якихсь поррахунків під час нічної, може, півгодинної атаки військ МВД на сплячих політв’язнів.

Шпалери солдатів проводять нас до пролому в мурі. Переходимо діру, через яку, мабуть, з другого боку атакували чекісти, й опиняємося на сухому безкрайному казахському степу.

Нам завжди здавалося, що на південь від нашого лагєру мусить бути щось дуже цікаве. Там далеко на схід, може напроти жіночого лагпункту, знаходиться кладовище лагєрників, “тринадцятий лагпункт”. Але степова пустеля була така сама, тільки недоторкана. П’ять років наша бригада ходила до праці тільки однією дорогою на будову теплоелектроцентралі, а пізніше збагачувальної фабрики мідної руди. По дорозі не було жодних домів, не зустрічалися жодні прохожі. Наша дорога на роботу була сіра, повна пилпоки. Щоденно десять тисяч рабів топало цим шляхом муки на каторгу.

Але тут пустеля була недоторкана. Не було видно жодної зеленої травинки. Усе висохло, але невеликі горбики без порозкидуваного залізня чи кусків бетону та безкрайна далечінь внесли до наших душ якусь надію, що щось мусить змінитися. Не можемо ж бути ціле життя беззахисними покірливими рабами.

Солдати ділять нас на групки приблизно по тридцять осіб та виводять далеко в степ, може з два кілометри від мурів. Кожну групу пильнує 2 – 3 солдат. Солдати байдужі, дрімають, ми теж. Початково ми не розв’язували своїх клунків, очікували, що нас знову кудись поведуть. Солдати від нас так далеко, що й не можна їх навіть запитати, що з нами буде. Але вони, мабуть, нічого не знають. Інші такі маленькі групи далеко, так що не можна навіть почислити, скільки осіб в такій групі.

Сонце припікає чимраз сильніше. Найбільше виграли байдужі. Негайно після приходу на постійне степове місце витягнули вони свою подушечку, розклали одіяло, прикрили голову рушником від сонця й примушували себе до дрімання.

Незабаром уся група дрімає, спить. Хочеться пити, їсти. Спрага чимдуж більша. Минають години. Може, о восьмій поженуть нас, щоб хоч напитися води. Там далеко, як маленька стежинка в полі, тягнуться мури нашого лагєру. Що там в ньому діється? Що з нами буде? Сонце прямує на захід. Може, четверта, може, п’ята – й жодної вістки, жодної інформації.

“ПАРАД ПОБЄДИ”

Полководці-переможці виграних війн люблять організовувати паради перемоги. Крім дефілювання військових частин, приказують переганяти колони полонених, щоб похвалитися, скільки-то вони ворогів перемогли. Війська МВД після різних операцій за участю десятків тисяч солдатів, груп провокаторів, по прочесанні десятків сіл та лісів у певному районі теж влаштували свої паради “победи”, себто перемоги. На головну площу села звозили тіла вбитих повстанців і змушували рідних та односельчан признаватися, чи то їхні рідні, сусіди. Це був свого роду чекістський парад перемоги: мовляв, бунтуєтесь, а от дивіться, скільки ми ваших перемогли.

По “взятті” Кенгіра генерали з МВД, ГУЛАГу, МГБ, прокуратури теж влаштували собі такий маленький парад перемоги. Убитих наших товаришів вони нам не показали. Боялися, що, може, будемо колись свідками на їхніх процесах над геноцидом. Парад цей виглядав депо інакше.

Минуло 16 годин, як нас світланком вигнали в пустелю і тримають без каплі води та їжі. Нарешті якась метушня між солдатами. Підходять до нас. Пролунала команда: “Собірайсь в дорогу!” (Збирайтеся в дорогу). Була, може, шоста, а може, сьома вечора, коли нас почали провадити в сторону лагєру. Це зо п’ять кілометрів дороги замість двох. І то без жодної стежини, по пагорбках, з клунками на плечах. Усі йдуть дуже поволі. Конвоїри не покрикують, як звичайно: “Шире шаг!” – йдуть так само байдужі, як ми. Але що нас чекає, куди йдемо?

Марш тривав понад годину. Обходимо лагєр десь із західного боку. Шукаємо слідів нашого аеростата (балона), що випустили ми його під час страйку. Але що тут побачив в безкрайому степу?

Обходимо мури лагєру. Йдемо доріжкою вздовж північних мурів, доріжкою між лагєром та містечком гарнізону МВД. Чимраз ближче вхідні ворота до третього лагпункту. Перед ворітьми велика юрба солдатів, може з п’ятдесять осіб. Золотіють тут погони, червоніють генеральські лампаси. Кілька наглядачів з нашого лагпункту становлять між ними якусь “тіршу” сіру

пляму. Самих генералів, може, було з десять. Найвищий, з великим животом – це, напевно, був сам начальник ГУЛАГу ген. Долгіх. Нижчі чини, цебто полковники та майори з нашого Степлагу, лагвідділу та лагпункту, тримали в руках якісь списки. Може, це вже укладені списки підозрілих бунтарів, може, це вже дані, зібрані з наших актів, які могли свідчити про попередні спроби бунту? Десять із рік тому наша бригада солідарно страйкувала. У нас були самі “25-літники”. Тільки бригадир був суджений на 10 років, і за якихось кілька місяців кінчався термін його ув’язнення.

Наша група вийшла на площу перед входовою брамою до третього лагпункту. Тут ГУЛАГ приготував собі “парад перемоги”. Ми мали бути переможеними, взятими в полон ворогами, а золотопогонники каральних загонів мали пишатися своєю перемогою. На найбільш щасливого виглядав цей генерал Долгіх: він голосно сміявся, кидав якісь образливі вигуки в нашу сторону. Виразно почував себе якимсь Олександром Македонським по великій перемозі. Те, що тут, у лагері, цього ж дня вбито біля 700 безборонних людей, мабуть, його не турбувало ані трохи. Певно, не раз траплялося йому в своєму житті командувати такими операціями й не було в нього жодних залишків сумніння, нормального людського співчуття. Зате інші генерали та офіцери стояли мовчки, не проявляли ніякого ентузіазму. Може, боялися вони змін у Кремлі? Не було видно ентузіазму і в начальників нашого лагпункту.

Наша група, може, це було з тридцять чоловік, чекала перед ворітьми із двадцять хвилин. Кожний мусив подати своє прізвище, статтю карного кодексу, строк (а звичайно було це 25 літ). Бригадир посвідчував усно прізвища членів своєї бригади. Начальство щось між собою шепотіло, мабуть, кожний із них мав право висловити свою думку про в’язня, подати факти, завважені під час страйку. Багато значило теж, чи лагерник подавав свої анкетні дані покірливо чи бундючно. Усі ті, що сміливо дивилися в очі своїм катом, поїхали на штрафний етап на Колиму. Так відбувалася на воротах селекція на злих та на ще гірших.

Товстопузий генерал, мабуть, боявся чіплятися до бундючних лагерників, яких не лякали грізні гулагівські генерали. Причепився він чомусь до одного з наших земляків, що покірливо відповідав українською мовою, бо російської, мабуть, і не навчився. Генерал питає його: “А ти откуда родом?” (А ти де народився) Цей відповідає: “Зі Станіславської області”. “А в армії ти служил?” – “Так, – відповідає наш земляк. – На четвертому українському фронті.” – “Врощ! Ти, напевно, служил в Української Повстанської Армії. Скільки ти наших солдат убил?” – “Я нікого не вбивав. Пощо ж ви до мене причепилися?” – відповідає наш земляк. Зніяковілий генерал промовчав, наша група ввійшла в ворота.

А генерали далі стоять на брамі, роблять перегляд своїм недобитих рабів, кепкують, пишються своїм нелюдством.

Повернулися ми у свій барак. Уже не дозволяють нам ходити до інших бараків. Нарешті можемо напиться води. Розкладаємо речі на нарах. Ніхто не знає, що з нами буде. Доперва пізно ввечері кличуть нас до їдальні. Дістаємо пайку хліба, суп та трохи каші.

І знову спимо на своїх нарах, як перед тим. Ранком кличуть на сніданок. За якусь годину приходять “нарядчики” та вичитують список призначених на етап до іншого лагеру. Треба приготуватися, забрати свої речі з “каптьорки” (складу особистих речей в’язнів). Іде майже вся наша бригада. Остається бригадир та ще кілька людей.

Виганяють нас із бараку за ворота, а там уже чекає на нас поїзд, приготований до перевозу в’язнів. Товарні вагони з нарами, щодругий вагон – вежичка з дощок для вартового, прожектори для нічного освітлення. На нас це не робить жодного враження. Знайомі стараються дістатися до спільного вагону. Зі мною потрапляє Михайло Сорока – довголітній в’язень сталінських таборів від 1940 року, уже вдруге суджений на 25 років.

Ніхто не говорить нам офіційно, куди нас везуть, але начальник лагпункту, що стояв близько нас, мугикає собі знану пісеньку “Колима, Колима, чудная планета: двенадцать месяцев зима, всьо остальное – лето” Отже, везуть нас на Колиму.

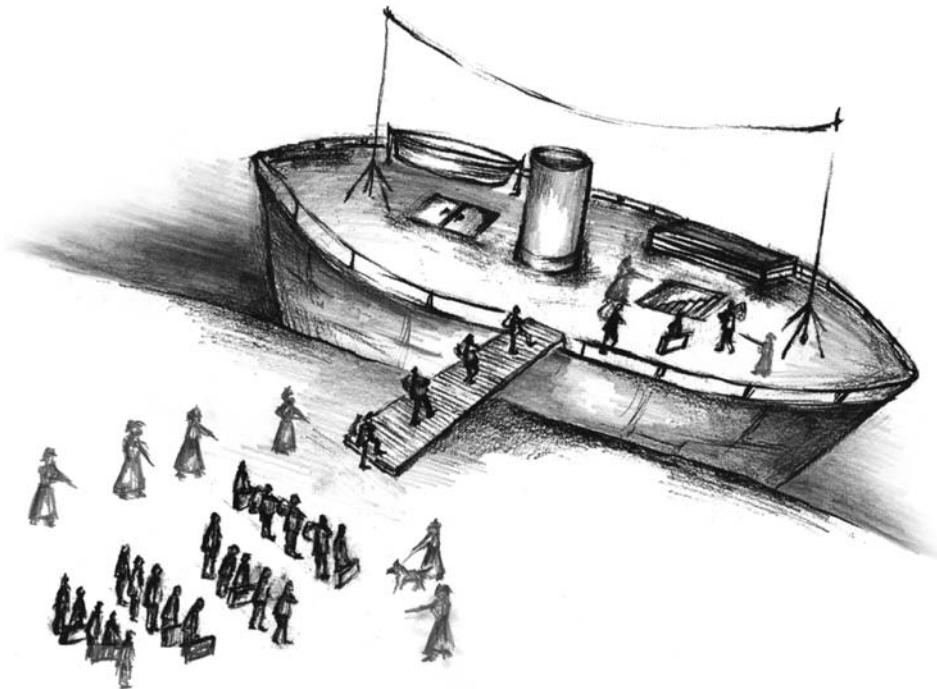
Частина IV

З КЕНГІРА НА КОЛИМУ

(червень – жовтень 1954)

НАШ МИХАЙЛО

Тюремний товарний поїзд уже очікував нас на залізничній вітці перед мурами лагєру в Кєнгїрї. Вїгнали нас їз лагєру зараз пїсля снїданку, але розмїщування в'язнїв у вагонах та приготування тривали цїлий день. Дверї вагонїв були вїдчинєннї навстїж, можна було стояти в дверях та слїдкувати за метушнєю на площї мїж мурами лагєру, будинками казарм та нашим поїздом. Не знали ми ще тодї докладно про таку велику кїлькїсть

вбитих лагєрникїв, зокрема сотєнь дївчат, пїд час нїчної снайперської й танкової атаки вїйськ МВД, ї тому почували себе повними переможцями: не пїддалися ж ми добровїльно, а те, що начальство власне нас вїбрало на штрафний етап на Колїму, тїльки змїцнювало цю думку. Ї начальство, ї конвоїри, мабуть нас трохи й поважали: не було тут чути таких звичайних серед чекїстїв матюкїв та найогиднїших прокльонїв. Цю мирну атмосферу заколотив тїльки наш знайомий японєць, той самий, що працював у нас геодєзистом, що навчив мене облєуги теодолїта та нївелновальника. Привели його окремо до нашого вагону, але вїн не хотїв до нього ввїйти. Двоє наглядачїв узали його пїд руки, але вїн пручався так сильно, що цї попадали на землю. Прибїгло якєсь начальство, обїлїляли його кїлькама вїдрами води (а була ж тодї дошкульна казахська спека, мабуть, було понад 40 градусїв жарї). Але наш японєць дальше пручався, вїмазався тепер у болотї, що зробилося пїд його ногами, й вигукував щось незрозумїле. Узагалї, японцї були дуже чємнї, солїдарнї, скоро призвичаїлись до життя у лагєрї. Треба тут при нагодї згадати, що натомїсть великими “паталахами” у лагєрї були нїмєцькї штабовї офїцери. Призвичаснї колись до штабового комфорту, так ї не зумїли вони змїнити своїх привичок. Нашї японцї були затє майстрами на всї руки. Це ж вони були головними виконавцями нашого страйкового паперового змїя та аєростата, й на фонї цього поведїнка нашого японця здавалося нам дуже дивною. Може, здавалося йому, що вєзуть нас на розстрїл, може, був вїн свїдком якихсь жажливих убивств в'язнїв пїд час танкової атаки чи колись в їншому мїсцї. Начальство вкїнцї скапїтуловало, признало його божевїльним, ї вїн остався у Кєнгїрї.

Були ми вже “старими” лагєрниками, й товарнї тюрємнї вагони були неначє новою лагєрною хатою. Умїло почали ми розмїщуватися на полицях. Я та Михайло Сорока вїбрали собї мїсця на горїшнїй полицї бїля загратованого вїконця. Можна було тут хоча б трохи використати етап для пїзнавання свїту. Таких вїконєць у вагонї є чотири; через кожне вїконєце можуть майже свобїдно дивитися чотири в'язнї, отже, разом 16 осїб. Деякї

жадібні світу (між ними і я) оглядали красвиди навіть уночі. Багато з нас сиділо в Казахстані, в пустелі без дерев і трави, 5–6 років, а на волі, здебільша вдень, мушили ховатися в криївках, так що ще й перед тим кілька років Божого світу не бачили.

Досить пізно, доперва вечером, наш етап рушив. Їхали ми спочатку знайомою для всіх трасою: іншої дороги до Петропавловська на Сибірі, цього важного залізничного вузла, не було ж. Минаємо Теректи, що за сорок кілометрів на схід від Кенгіру. Сюди вивезли наших “вихователів” – битовиків – після вибуху страйку в Кенгірі. Але щось не можемо тут очима знайти веж та дротів якогось лапункту. Відтак появляється знайома з 1949 року станція з “оселею”: кілька будиночків із плоскими дахами та характерна водонапірна башта. Уже настала ніч, але й даліше знайомі з оповідань назви – Чурбай Нура та Карабас. Тут є якісь відділи Степлагу, звідти приїжджали до нас в’язні. У Карабасі мав бути підсобний совхоз Степлагу. Деякі лагерники мріяли, щоб стати інвалідами та потрапити на легку роботу до Карабасу: мовляв, праця легонька та городина можна наїстися досхочу. Однак виявилось, що праця тут була каторжна, під безпосереднім наглядом енкаведистів. Ті, що вирвалися з Карабасу, були щасливі... Вночі появилися численні світла, але якісь такі перестрашені, цебто слабкі й замазані. Це, мабуть, була Караганда.

Сумерками могли ми спостерігати за табунами тушканчиків, що повилазили зі своїх нір на ніч. Тушканчик (звуть його теж земляним зайцем) здалеку подібний до великої миші, але з довгими вухами. Характерним для нього є дуже довгий хвіст із плоскою великою китицею волосся на кінці. Задні ноги звірка в чотири рази довші від передніх, і скаче він, мабуть, так, як кенгуру (kangaroo). Деколи вдавалося нам і перед тим в Кенгірі доглядіти тушканчика, що десь заблукався вдень.

Перші мешканці Кенгірського лагвідділу розповідали нам, що перед 1947 роком, коли тут був звичайний ІТЛ, а не спецлагер, начальство виганяло бригади в’язнів у степ для ловлення тушканчиків на м’ясо до лагерного супу. Тепер, оглядаючи із-за ґрат у віконцях вагонів іграшкові підскоки – такими вони нам

видавалися – тушканчиків, з якимсь осадом на душі згадували ми ці оповідання про їхнє м’ясо в лагерному супі. Та ж ці табуни земляних зайчиків вносили якесь життя, якийсь рух у мовчазну, суху та сіру далечінь казахської пустелі.

І знову день. Шлях повертає на північний захід, на Акмолінськ (пізніший Цілиноград), Кокчетав. Це ж наш Сірий Клин! Але де ж тут, у далечині сухих пагорбів із де-не-де порозкиданими злидінними берізками, шукати слідів наших людей? Чи ж навіки поглинуло їх “общепонятное” море? Появляються знайомі кладовища мусульман із “капличками” з саману, з типовими арабськими куполами, з великими дірами в тих куполах. Сферичні конструкції з саману не витримали власного тягара. Саман – це не то що випалена порівняно легка клинєста цегла. Багатьом нам здавалося, що всі ті мікроскопійні мечеті стоять так напівзруйновані сотні літ. А може, й справді стоять цілі століття ці мовчазні свідки казахської історії?

Тут, в етапному тюремному товарному вагоні, про своє некаторжне і каторжне життя ширше розповідав нам Михайло Сорока, людина-легенда, символ нескореного Духа нашої нації ХХ ст. Завжди врівноважений, толерантний, тішився незрівнянним авторитетом у всіх лагерах. З болем розповідав він нам про своє село, що десь під Тернополем. Не дуже воно зарекомендувалося в 1918–1919 роках: хоч і галицьке, але щоб набрати хлопців в УГА, мусила до села приїжджати українська польова жандармерія. Усі ми між собою називали пана Сороку цілком попросту – Михайлом, без додавання “пан” чи “друг”. Усі ми знали, що коли хтось із повагою чи подивом казав “Михайло”, то це мусила бути мова про нашого Михайла Сороку.

Отже, наш Михайло перед війною навчався в Чехії у політехніці, на факультеті геодезії. Перед війною інженер-мірничий (землемір) мав завжди багато праці через численні судові процеси за межі та через планову комасацію орних земель. Михайло в Чехії був активним українським пластуном і брав участь у міжнародному з’їзді скаутів, що його називали “джемборі” (jamboree). Відбувався цей з’їзд у Празі. У цьому джемборі брали

участь, між іншим, українські пластуни й пластуни-індійці зі США. Тоді, на цьому джемборі, Михайло відчув дуже велику подібність мелодій українських та індійських: так само були вони повні туги й смутку. Може, на це вплинула неволя та вічна боротьба за виживання.

Розповів нам Михайло і про один свого роду трагікомічний випадок із празького джемборі. Український «Пласт» запросив на з'їзд також бувшого гетьмана Павла Скоропадського, але на конверті запрошення написав “ген. Павло Скоропадський, Берлін, штрасе...”. По якомусь часі лист повернувся до Пласту взагалі нерозпечатаний з допискою такого роду: “За вказаною адресою проживає не генерал Павло Скоропадський, а гетьман Павло Скоропадський”. Прикрими були для нас ці болючі спогади про незгоду серед тих, що повинні були давати приклад злагоди для “меншого брата”, тим більше що в лагерах дружно співпрацювали між собою і допомагали одні одним і бандерівці, і мельниківці, і бульбівці, і гетьманці, і уцеківці, і дивізійники, і православні, і католики, і українці, і поляки, і литовці і тд.

Наш Михайло перед війною був в'язнем Берези Картузької. Панували там нелюдські знущання. В'язні, привезені з волі зі своїми валізками та клунками, мусили входити до концтабору вузькою, повною болота стежкою вздовж подвійної шпалери лагερних поліцаїв. Ці ударами дрючків по спинах змушували в'язнів до прискорення кроку. Часто в цьому поспіху валізка відчинялася, речі падали в грязюку, але поліцаї не дозволяли зупинитися, так що все те, що випало з валізок, негайно було перемішане в болоті ногами наступних жертв. Так відбувався вхід до табору.

В'язням у Березі Картузькій взагалі не можна було між собою розмовляти. Камерами в лагері були великі зали, бараки лагеру були ж бувшими казармами царської армії, з шеренгами ліжок. Двері камер були постійно відчинені, по коридорі постійно кружляв поліцай, що при появі найменшого шепоту впадав до камер, умикав електричне світло та шукав винного, щоб запроторити його до карцеру. В'язням треба було доскласти багато

зусиль і виявити велику обачність, щоб між собою порозумітися. Слухали ми цього і переконувалися, що в цьому аспекті режим советських лагерів був легший, таких порядків для десяти мільйонів рабів сатрапи з ГУЛАГу фізично не могли встановити.

Прийшов вересень 1939 року, в'язні з Берези поверталися додому. Більш передбачливі відразу переходили до німецької стрефи окупації, багато осталося в советській стрефі. Михайло прибув до Львова. Тут мешкає його майбутня жінка Катерина Зарицька. У 1940 р. нашого Михайла арештують, дають, за тодішнім звичаєм, вісім років лагерів за антисоветську діяльність за кордоном на підставі матеріялів польської прокуратури.

Попав наш Михайло на Воркуту до шахт кам'яного вугілля. “Вольняжка” інженер-маркшейдер, цебто мірничий, що під землею визначає напрям та рівень підземних коридорів, під час своєї праці користав зі спеціальних таблиць для перерахування. Наш Михайло, що працював близько нього, почав підказувати йому ці обчислювальні коефіцієнти напам'ять. Феноменального Михайла взяли до маркшейдерських робіт, а це вже була фахова й відносно легка праця.

1941 року вибухнула війна. В'язні в лагерах нічого не знали про те, що діється у світі. У 1943 р. Советська армія відбила у німців Харків і на Воркуті появилися перші в'язні, що знайшлися під німецькою окупацією. Появився теж бувший український шуцман із Харкова. Від нього пробували довідатися, чи під час перебування німців у Харкові була якась Україна, цебто самостійна чи хоча б автономна українська держава. Шуцман не тільки не вмів говорити по-українськи, але й нічого не знав про якусь українську державу, знав тільки, що був він українським шуцманом. Східна Україна не входила до складу Райхскомісаріяту Україна. Була вона під управлінням вермахту, і тут деякою мірою легше, ніж у Києві, можна було видавати якісь публікації. Але “шуцман” нічого того не знав, і наш Михайло довідався про це поцойно пізніше.

Відбув наш Михайло свій строк і в 1947 чи в 1948 році приїхав у Львів до свого сина, що мешкав у Зарицьких. Катерина Зариць-

Весна 1955 року, лагункт Озьорлога для інвалідів з Магадану та Кенгіру (десь на північ від Братська)

Зліва в першому ряді: 1. присів навпочіпки в кашкеті та бушлаті – закарпатець, дуже зарядна людина; 5. сидить, останній в ряді, у фуфайці, з бородою – Горак.

В другому ряді сидять: 3. усміхнений, з широким обличчям, без шапки – др. Володимир Горбовий – визначна постать нашої історії; 4. у лагерній шапці та фуфайці – інж. Михайло Сорока – теж визначна постать нашого резистансу.

В третьому ряді стоять: 4. в кожусі з великим білим коміром – волиняк без однієї ноги; 6. останній в ряді, без шапки у фуфайці – автор цих спогадів.

В четвертому ряді стоять: в пам'яті не осталося.

В п'ятому ряді стоять: в шапці-повстанці – волиняк без однієї ноги; 5. передостанній в ряді, без шапки – закарпатець, вічно збирав українські прислів'я.

Палиця, оперта о стіну барака, належала до п. Горака

ка, визначний діяч ОУН, була арештована восени 1947 року, але про це ніхто нічого не знав: МГБ утримувало це в таємниці. У той час наш Михайло зустрівся з Романом Шухевичем. Охорона Шухевича для конспірації ходила в мундирах МВД, і це для Михайла тоді було свого роду шоком. Львівське МГБ не зуміло зловити Михайла на гарячому, щоб його ще раз засудити. За старим, ще царським звичаєм, тепер розширеним до гігантських масштабів, Михайла вислали на спецпоселення в Сибір (був це, мабуть, Красноярський край) у район, віддалений бездоріжжям від Транссибірської залізничної магістралі. Але й тут нашому Михайлові вдалося по деякомусь часі знайти легшу працю: рисував він для місцевого начальства географічні карти району і був неоціненним фахівцем у сибірській глуші.

Минали роки, але одного дня Михайла знову заарештували й завезли на Воркуту. Виявилось, що наш Михайло до 1947 року був у воркутських лагерах провідником усього українського лагерного підпілля, і доперва по кількох роках винюхали це гулагівські опергрупи. Воркута офіційно належала до автономної республіки Комі, й нашого Михайла допитували офіцери з республіканського МГБ. Згадував Михайло, як це слідчі-росіяни іронічно називали п. Сороку “Михайлом”, а не по-російськи “Міхаїлом”, і завважували: от, мовляв, ми, росіяни, зовсім не русифікатори, як це пробують представляти “вороги людства”. Менш войовничим був слідчий-комі. Наш Михайло переконував його, що Комі попросту окупована великим південним сусідом, а Михайло зі своїми друзями ніякої шкоди республіці Комі не завдавали. Збентежений, офіцер промовчував ті репліки, вкінці заявив: “Мовчи, а то ще й мене посадять”.

Відбувся гучний суд над Михайлом і його друзями, всі дістали по 25 років. Після вироку, за гулагівським звичаєм, порозвозили засуджених до різних лагерів, щоб у місцевому лагері витворити атмосферу страху, мовляв повезли всіх у якісь страшні лагери. Наш Михайло ще з кількома судженими попав у наш Кенгірський лагерь. Пишу тепер про це, бо надійшла вістка, що наш Михайло помер у лагері. Тож нехай ці мої спогади будуть

Дівчата, звільнені комісією Арістова в квітні 1956 року, в якомусь лагпункті Озьорлагу на трасі Тайшет-Лена, між ними й дівчата з Кенгіру, що попали на штрафний етап після страйку. Напевно з Кенгіра: четверта зліва в горішньому ряді та друга (Емілія Войцехович зі с. Конюхів біля Стрия), й третя (Салдан ???) зліва в найнижчому ряді

маленьким доповнення до майбутньої наукової його біографії. З Михайлом Сорокою був я у різних лагерах до 1958 року, і ще не один раз появиться він у моїх споминах.

...А наш тюремний поїзд мчить на північ, волею ГУЛАГу сповняє важливе державне завдання: везе бунтівників, щоб застрашити інших. Довга, майже цілоденна зупинка у Петропавловську. З охотою йдемо до величезної лазні, добре мисмося, але ця лазня тепер уже не здається такою комфортабельною, як у 1949 році. Ми знову в поїзді, що тепер уже мчить на схід. Знаємо всі, що йдемо на Колиму, а наразі прямує у бік Тихого океану. Спочатку оглядаємо болотисті

краєвиди Західного Сибіру, минаємо Омськ, Новосибірськ, Маріїнськ, Красноярськ, Тайшет. Тут уже пагорби, ліси. Пригадується нам, що Маріїнськ – це, мабуть, столиця Сіблагу. Байдуже минаємо Тайшет – великий залізничний вузол, з якого відходить залізнична вітка на Братськ. Ніхто в нашому вагоні не знає, що Тайшет – це столиця Озьорлагу і що багато з нас, між ними Михайло Сорока, Володимир Коротап і я, потраплять сюди як інваліди. Доперва за Іркутськом, на великому закруті залізничного полотна, завважили ми, що довжина нашого поїзду дуже скоротилася. Це в Тайшеті відчепили вагони з нашими кенгірськими дівчатами, вони на Колиму не поїхали. Перед Іркутськом нашу увагу привернули чудові краєвиди: густі ліси, поляни, кольорові квіти, струмочки, потоки, ріки, чарівні водопади. На більших ріках бовваніють величезні драги, тому здавалося нам, що йдемо галицьким потягом по трасі Ділятин – Ворохта чи Сколе – Лавочне – Сянок – Лупків через наші чудесні Карпати. Була для нас це велика насолода. Так довго не бачили ми справжніх, “людських” краєвидів, а тут за ґратами товарного вагону появляються щораз то нові романтичні пейзажі! Доперва за рік могли ми самі переконатися, яка зрадлива є ця краса. Сибірська тайга росте переважно на багнистих ґрунтах навіть тоді, коли займає вона височини чи гори, а найбільшою зморою тайги є мошкара, цебто хмари маленьких мушок, що проникають у всі щілини одягу та людського тіла й немилосердно кусають. Лісові робітники мусять носити дуже щільну одягу й постійно накидати на обличчя сітку. Мошкара, однак, не любить диму. Поворот в’язнів з лісу в зону осель, де є трохи диму в повітрі, – це велика радість. У тайзі вже легше працювати зимою: тоді мошкар немає. Не було тієї змори й у наших вагонах. Уживано тоді ще паровози, й дим з локомотивів охороняв нас перед влізливою комашнею.

Нема в мене якихсь знімок із Кенгіра, не можна там було робити жодних фотографій, тому у споминах зі Степлагу помітив я три пам’яткові знімки в’язнів з Озьорлагу (1955 – 1956 роки), між якими є й бувші лагерники з Кенгірського лагвідділу.

Початок літа 1955 року. Лагпункт Озьорлогу для інвалідів з Матадану (Берлагу) та Кенгіру (десь на північ від Братська)

*Сидять в першому ряді зліва: 1. волиняк без однієї руки;
2. автор цих спогадів; 3. інж. Михайло Сорока.*

*Стоять у другому ряді: 2. галичанин; 5. волиняк без однієї ноги;
6. в кашкеті волиняк*

Наше захоплення природою нівечить, одначе, ще один, здавалося, вічний дим, що напливав смугами з глибини тайги. Тайга завжди десь у якомусь місці горіла, мабуть ніхто її не пробував гасити. Протягом цілої нашої подорожі до самого Ваніно завжди відчували ми присутність цього диму. Над тайгою деколи кружляли літаки. Розсипували вони якийсь токсичний порошок (був це, мабуть відомий американський ДДТ), що мав знищити не так саму мошкарку, як шкідників дерев. Нам ці польоти літаків здавалися подібними до погрожування рукою

ескадрильям бомбардувальників, що під час війни бомбардували міста чи військові фронтові частини.

Появилася велика станція Іркутськ. Усі знали, що незадовго має бути велике озеро Байкал. Ми вже звикли до російських національних легенд про “матушку Волгу” та про “священний Байкал”, чули й легенду про підземні водяні тунелі, що з’єднують Байкал із Тихим океаном, про нескінченну глибину та чистоту Байкалу. Але читали ми й тривожні статті в советських газетах про затруєвання вод Байкалу відходами целюлозних фабрик, що розмістилися на його берегах. З таким багажем відомостей очікували ми на зустріч із цим легендарним озером. Не було в нашому вагоні жодного росіянина, що міг би бути нашим “чичероне”. А Байкал – це передусім священне озеро корінних жителів, що встигли ще якось втриматися попри кількасотлітню русифікацію Сибіру. Та ж обабіч Байкалу видніють границі Усть-Ординського Бурятського автономного округу та Бурятської Автономної Республіки. Так нам хотілося з нашого тюремного вагону передати представникам цих народів якісь символи нашої солідарності, але це таке саме, як шукання українців Сірого Клину в Акмолінську чи Кокчетаві. Ще в Кенгірі читали ми в газетах, що для збереження краси Байкалу по пагорбах східних Саянів будують паралельну колію, й тепер ми побоювалися, що нас повезуть цією новою трасою і ми так і не побачимо священного озера. Але ні, наш поїзд не видирається на пагорби – їде поволі низиною. І ось несподівано на новому повороті появляється це море-озеро. Їдемо вдень. Це теплий бездощовий липень, чудова видимість. Недалеко видніють човни, кораблики, вздовж берегів якісь малесенькі пристані, але найцікавішою є сама залізниця. Біжить вона по вузькій полиці над самим озером. Щокілька соток метрів колія в’їжджає у новий коротенький тунель. Спочатку пробували ми числити ці тунелі, їх було, мабуть, кілька десятків. скоро, однак, згубили це числення. Після вибуху війни 1941 року Москва дуже боялася бомбардування цих тунелів: це могло б спричинити ізоляцію цілого Східного Сибіру від ССРСР. Тоді й постав проєкт будови

безпечнішої залізничної лінії на пагорбах Саянів. Приємно нам було дивитися, як то по короткому відтинку темноти знову появляється спокійне плесо таємничого озера, осяяне променями сонячного світла. Озеро неначе говорить до всіх: “Дивіться, яке я могутнє, велике, непереможне. Скільки зусиль мусите перебороти, щоб проїхатися вздовж моїх берегів!”

Наше мале щастя в тюремному поїзді штрафного етапу не могло тривати вічно. Скінчився Байкал, появився Східний Сибір й знову докучливий дим з негашених пожеж тайги. А вкінці велика станція, велике місто Улан-Уде, столиця Бурят-Монголії.

МИ НЕ САМІ

Чим даліше на схід, тим менше лісів, зокрема по північній стороні Транссибірської магістралі. Нам усе здавалося, що поїзд мчить по високому березі якоїсь великої ріки, від якої рукою подати до Китаю. Але ж там терор не менший, ніж у Союзі. По північній стороні залізниці завважили ми численні казарми військ, невміло замасковані невеликими посадженими гайками. Ось так за станцією паралельно до залізничної колії тягнеться смуга лісу шириною десь 50 метрів, довжиною з кілометр; за ліском виблискує шосе, а за прозорою огорожею – казарми, гармати, танки. Могутній ССРСР не вірить своєму китайському союзникові.

У поїзді пригадуємо собі ще раз історичні події Кенгірського повстання. На чолі лагерної комісії стояв росіянин полковник Кузнєцов, і багато лагерників дивувалося, чому це головою комісії не є українець. Та ж у чоловічих лагпунктах українці становили понад 50 відсотків і постійно належали до ядра лагерної конспірації. Ніхто з українців не хотів погодитися на офіційне очолювання комісії, ніхто з них не вірив ані на мить у якусь щирість ГУЛАГу. Активісти ж лагерного опору не хотіли тепер себе деконспірувати, щоб начальство не пригадало собі наших дій за кілька років перед страйком. Це ж було би добровільною згодою активу на вироки смерті. Кузнєцов сам зголосився з пропозицією очолення комісії, мовляв, він добре знає совєтські

закони і хоче надати нашим діям усі форми легальности. Але це не офіційна комісія встановлювали умови перемир'я між представниками ГУЛАГу і в'язнями – робило це вселагерне віче, на якому завжди бували наші активісти. На цих вічах Кузнєцов і його комісія намовляли нас звичайно погодитися на такі чи інші пункти угоди щодо нашої капітуляції, але віче завжди відкидало їх яко підступні, що не дають нам жодних гарантій. Нам на вічах усе здавалося, що Кузнєцов тільки формально намовляв нас на припинення страйку, щоб пізніше, на суді, міг себе виправдати, що був він тільки посередником, а не головою страйку. Наші домагання передавав він начальству дослівно, без жодних капітулянтських поправок. Дуже дипломатично показував він і домагання начальства. Деякі росіяни з кола комісійної еліти переказували нам свої мрії: мовляв, от якби ми, росіяни, мали таку революційну молодь, як українці та литовці, то вже б давно викинули ворогів Росії з Кремля. Так чи інакше українсько-литовський актив Кенгіра був головним гарантом тривалости, солідарности страйку, неспроможности МГБ розколоти нашу монолітність, а лагерну комісію вважав тільки за офіційних “емісарів” на переговорах.

І тепер, у тюремному вагоні штрафного етапу, не припиняли ми своєї діяльности. На клаптиках паперу записували ми російською мовою основні відомості про наше повстання й, за тюремним звичаєм, пакували ці кусники паперу в кульки, виконані з хліба. Таку хлібну кульку старалися ми кинути під ноги пасажирам на станціях. Однак пасажири на станціях виразно оминали наш поїзд. Найбільш вдячними читачами наших записок були, натомість, жінки-залізничниці, що стояли струнко з хоруговою у руці біля замкненої рогачки (шлагбаума, як кажуть тепер писати) на схрещенні шосе чи вулиці з залізничною колією. Вони відразу завважували хлібні кульки, що трапляли їм під ноги, і кивком голови чи усмішкою давали нам знак, що вони з нами, що зрозуміли наш маневр. Ніхто з наших конвоїрів не робив на зупинках якихсь обшуків – значить, жінки ці не доносили начальству. Такого роду кульки кидали ми й на шляху з Караганди

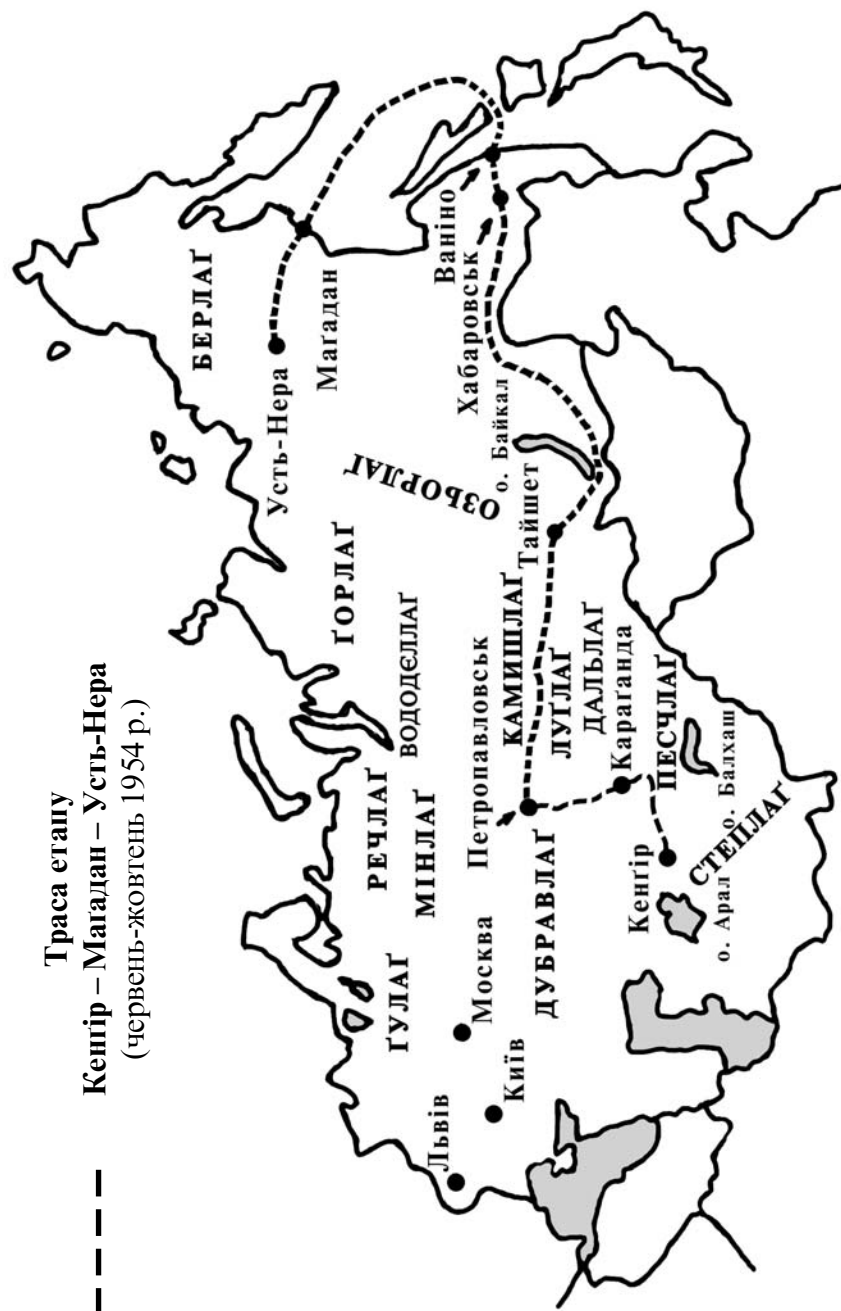
до Петропавловська, але тут не зустрічали якогось зацікавлення, причому тих перехречень посе із залізницею тут майже не було. Це доперва на Сибірі зустрічали ми приязні усміхи жінок-залізничниць.

Нашим найбільшим успіхом, одначе, був наш лозунг. Одне простираadlo порізали ми на куски шириною десь по 30 см й ці куски зшили разом. Мали ми стрічку довжиною десь 6 метрів. На цій стрічці великими літерами написали основні відомості про Кенгірський страйк та про сотні наших жертв. Якщо напроти нашого вагона затримувався якийсь інший потяг з пасажирами, то ми пересували наш лозунг у віконці, віддвигавши його з одного дрючка та навиваючи на інший дрючок.

На якійсь станції (мабуть, це була Чита) напроти нас зупинився поїзд з табличкою “Москва – Пекин”. У вікні напроти нас стояв самотній пасажир, опасистий китаєць, такий подібний до грубезних радянських маршалів та членів ЦК, що бовваніли на трибуні мавзолею Леніна під час різних парадів у Москві, – так запам’яталися вони нам із частих знімок у “Правді” чи “Ізвестія”. Китаєць, мабуть, був кимсь із партійної еліти, що повертав із Москви. Одначе на його обличчі не завважили ми жодного зацікавлення. Не знали ми, чи це він одобрює наш лозунг, чи лише так вміло вдає, чи це тільки його примружені очі не дозволяють нам спостерігати його справжньої реакції, бо ж китаїці знані у світі зі своєї “суперхитрости”.

Трохи довше стояв наш поїзд на станції Біробіджан, столиці Єврейської Автономної області. На станції написи по-російськи та по-жидівськи. Довкола цвітуть дерева, виглядає, як рай на землі. Але ніхто не підходить до наших вагонів: населення, мабуть, боїться місцевого МГБ, щоб їх не запідозрено у якійсь антидержавності.

А ще дальше здалеку видніє пагорб (сопка, як це прийнято в радянській героїчній мітології) з характерним пам’ятником, розрекламованим в СРСР так, що навіть ми, “западники”, пізнали, що це пам’ятник на честь битви між білими та червоними в 1922 р. в м. Волочаївка, що під Хабаровськом. Довго

чекаємо на станції. Мабуть, був це Хабаровськ, куди привезли наш поїзд для поповнення запасів води, хліба та інших харчів на дальшу дорогу. І от напроти зупиняється поїзд із молодими матросами. Це, напевно, випускники чи курсанти якоїсь офіцерської морської школи. Лагерники, що проживали колись у портових містах ССРСР, часто оповідали нам про постійну ворожнечу, часті авантюри, а навіть бійки між матросами та “червонопогонниками” (так окреслювано солдатів внутрішніх військ МВД). Здебільша були це бої побутового характеру: за місце в ресторані, за дівчат тощо, але ми в своїй уяві вважали матросів за своїх союзників. Отже, сміло почали ми пересувати в нашому загратованому віконці наш довжелезний лозунг. Ми не помилилися. Моряки відразу завважили незвичайне явище, прочитали уважно, покивали головами, що все зрозуміли, покликали своїх товаришів, що сиділи в глибині своїх купе, жєстами попросили про ще один пересувний “сеанс” нашого лозунгу. Боялися ми, що вони покличуть командира нашого конвою, щоб покарав нас за нову “контрреволюцію”, але сталося цілком інше. Моряки цілою юрбою вискочили зі своїх вагонів та почали вкидати через наші віконця пачки з цигарками, бісквітами, цукерками. Наші конвоїри стояли з автоматами та кулеметами під нашими вагонами, не бачили нашого лозунгу й не могли зрозуміти такої спонтанної солідарности матросів із “ворогами народу”. Таке своєрідне братання тривало, може, з десять хвилин. На нашому лозунгу ми виразно написали менш-більш таке: “В мае – июне 1954 г. сорок дней длилось восстание политических заключённых в г. Кенгир Карагандинской обл. Во время танковой атаки войск МВД было убито около 600 заключённых”. Зміст нашого лозунгу був довший, але подаю найважливіші слова, докладно не пам’ятаю, була там мова й про те, що повстання вибухло через терор МВД і що в’язні тільки домагалися приїзду комісії ЦК КПСС для розслідування злочинів і покарання винних.

Наші конвоїри не знали що робити, не могли ж вони зброєю застрашити матросів. Нашу зустріч, однак, перервав гудок

локомотива потягу, матроси мусили сідати до своїх вагонів, а може, це оперативне начальство примусило залізничників до скорішої відправки поїзда. Цих десять хвилин на станції в Хабаровську чи, може, у Волочаївці були найкращою нагородою за наші страждання та наші жертви на волі і в лагері, а зокрема за жертви Кенгірського страйку. Ми відчули, що ми не самі, що в системі тоталітарної імперії є тріщини, а це сповіщає неминучий розвал.

Наш конвой не поцікавився випадком з матросами. Узагалі, поведився він із нами досить культурно, якщо порівняти з іншими конвоями, і харчування по дорозі було більш-менш можливе. Можна підозрівати, що наші конвоїри були в Кенгірі свідками атаки на наш безборонний лагер і в душі, мабуть, засуджували цей новий злочин свого начальства, тому тепер, на етапі, не хотіли вдаватися до нових цькувань над нами.

У нашому вагоні не було “старих” громадян ССРСР. 90 відстоків становили українці з західних областей. Та й взагалі в цілому нашому штрафному етапі українці становили 80 відстоків, і наша обізнаність із географією ССРСР була дуже слаба. Я, однак, був винятком. Моїм гоббі (не “хоббі”) є туристична географія, принаймні в мріях відбував я туристичні мандрівки по цілому світі. У Кенгірі перечитували ми різні географічні книжки. Здебільша були це прикрашені оповідання про “героїчні” вчинки “великих” російських “путешественників”, і це заповнювало трохи наші географічні прогалани.

Ми докладно слідкували за напрямком їзди нашого поїзду. З Волочаївки повернув він на північ. Отже, їдемо у сторону Комсомольська-на-Амурі, міста, що ще перед війною було знане, як і Соловки, Біломорканал, з лагерів. Місто це будували як “всенародну стройку” “зеки”, й серед в’язнів ходила поговорка, що це нове місто назвали Комсомольськом тому, що його будували в’язні – бувші комсомольці або ті, що могли б бути комсомольцями, якби їх не арештували.

Але самого міста так ми й не побачили. Десь ранком наш поїзд зупинився на березі.... моря. Але ж ні. Це ріка Амур в цьому

місці така широка, що видається, ніби це бухта моря, по якій можуть плавати морські кораблі. Мосту на ріці не було. Поїзд переправляли спеціальним поромом. З цікавістю спостерігали ми нову “атракцію”. На пором одночасно вантажили чотири вагони на двох поверхах. Кожний вагон спершу вточували на величезний ліфт, можна було в цей спосіб затримати вагон на рівні відповідного поверха порому. На поромі через віконця могли ми поговорити з нашими друзями з іншого вагону, що стояв біля нас на другій колії. Ця переправа через Амур тривала щось із десять годин. Доперва тепер відшукував я на карті залізничну станцію на східному березі ріки Амур напроти Комсомольська – це станція Півань. На переправі нічого не робили ми собі з непевності нашого майбутнього, таж ми штрафний етап. Солідарність матросів, байдужість конвоїрів та обслуги порому залізничників тільки підбадьорювали нас.

“ПАМ’ЯТАЮ ЦЕЙ ВАНІНСЬКИЙ ПОРТ”

І рушив наш тюремний товарняк з-над берегів Амура на схід, постійно піднімаючись в глибину гір. Треба ж було переїхати через гірський хребет Сіхоте-Алінь, що сягає 2000 метрів, висоти нашої Чорногори в Карпатах. І знову чудові краєвиди, потоки, різнокольорові смуги лісів, мереживо купців, чудова погода. Минаємо якісь залізничні зупинки. Не можна назвати їх станціями: не видно біля них якихсь більших будинків, так неначе би тут взагалі не було людей, не видно ані міліції, ані лагерьів. Подивляємо звивисту колію (серпантину) залізниці. В одному місці побачили під собою аж три “поверхи” нашої колії, яку ми проїхали. Не перешкоджає нам гіркий запах диму, що й тут до нас доходить із глибини лісів. Природа тут середземноморська, бо ми ж тут на географічній широті північної Японії, країни квітучої вишні.

Поїзд довше очікує на трохи більшій станції під назвою “Високогорная”. Сама назва говорить, що ми знаходимося на перевалі головного гірського хребта. На станції зустрічаємо кількох залізничників. По дорозі не було жодних схрещень з

якимись дорогами, не було, отже, якихсь шлагбаумів, не можна було тут зустрінути жінок-залізничниць на переїздах. Далше поїзд уже мчить в долину; треба, мабуть, його постійно гальмувати, щоб не зійшов із рейок на якомусь повороті. Знову подивляємо романтичні серпантини, панораму краєвидів, але серця вже б’ються більш неспокійно. Як виглядає це прокляте Ваніно, про яке скільки страхіть оповідали ще у Кенгірі? Ваніно – це спеціальний пересильний лагерь-пристань над берегами Японського моря, звідки вивозять в’язнів на Колиму, Камчатку, Сахалін. Бувальці оповідали жахливі речі про терор битовиків, про їхню постійну різанину між мобою, про жорстокість НКВД, про спроби втечі.

Скінчилася, однак, наша “туристично-краєзнавча” штрафна пригода. Наш поїзд таки прибув до цього проклятого Ваніна. Донині не можу собі пригадати, як це відбувалося наше конвоювання з поїзду до лагерьної зони. Крім Ваніна, лагерьної пересилки-пристані, знаходяться тут ще нормальні порти, цивільний та військовий, під назвою Советская Гавань. Слово “гавань” значить “порт” і утворилося в російській мові з німецького слова “Hafen”, мабуть, ще в часи Петра I.

Ванінський пересильний лагерь поряд із тюремними поїздами, системою військ МВД, 4-місними вагонками-нарами може належати до найбільших “досягнень” ГУЛАГу. Складається він із кільканадцяти, а може, й кількох десятків зон, розділених між собою дорогами. Кожна зона має кілька бараків з нарами, барак-їдальню та, очевидно, свої вишки, вахту із солдатами, власні колочі дроти подвійної огорожі зі смугою смерті. Нас поміщено в одній із таких зон. У сусідніх з нами зонах не було жодних в’язнів, так що важко було нам зорієнтуватися, чи взагалі в інших зонах перебувають якісь люди. Сніданки, обіди та вечері привозили ззовні, в їдальні тільки роздавали їжу. Така шахівниця лагерьних зон робить дуже гнітюче враження, чулися ми, як мухи, заплутані в павутинні гулагівського молоха. Чекали тут кілька тижнів. Ніхто з начальства нами не цікавився, не було жодних газет, радія, книжок, ми були цілковито відрізані від усякої

інформації, навіть від лагерної. А в цей час відбувалися деякі ослаблення режиму ГУЛАГу.

Очевидно, що в таких умовах дуже скоро серед в'язнів повставали мрії про можливість втечі. Пізніше, в Магадані, розповідали нам про кілька таких попередніх спроб. Треба ж було тільки викопати підземний тунель до сусідньої пустої зони, вона ж не мала охорони МВД. Якби наша зона була десь на березі цієї шахівниці, тоді була б менша небезпека при переході у ліси. Можливо, що нас спеціально помістили в центрі шахівниці, щоб зменшити наші шанси не так на втечу, як на якийсь новий бунт. Тунель тут можна було сміло копати й безпечно магазинувати землю з підкопу: ніхто не перевіряв бараків та їдальні. Субтропічна тайга давала можливість прожити літом кілька місяців без допомоги людей ззовні. А нас, українців, цей Далекий Схід манив тим більше, що, згідно з різними інформаціями, українці, що живуть компактно вздовж берегів Японського моря від Ваніна до Владивостока, зуміли до того часу зберегти свою рідну мову. Це ж легендарний Зелений Клин! Але втеча вдавалася тільки в мріях. Невже нам таки доведеться скінчити своє життя на Колимі, в шахтах золота, урану, олова, як скінчили його тут сотки тисяч наших попередників?

Одного дня таки прийшли наглядачі та повели нас по шахівниці аж над берег моря. Тут, на березі, очікував на нас корабель “Луначарський”. І пригадали ми собі російську каторжну пісню, що деякі з нас вміли цілу напам'ять. На жаль, я пам'ятаю тільки її уривки:

Я помню тот Ванинский порт
И вид парохода угрюмый,
Когда нас по трапу вели
В судна темные трюмы.

Достоту, як у цій сумній пісні, йшли ми гусаком по трапу, що його перекинено до невеликого корабля, і по кількох кроках по палубі мусили ми спустатися вниз по стрімких металевих сходах.

Донині пам'ятаю цей понурий Вавінський порт та невеличкий корабель “Луначарський”, що непомітно враз зі своїм трапом колисався на воді пустої пристані.

ГІРКИЙ ТО СМІХ

З назвою-прізвищем “Луначарський” я вже колись ближче стикався у своєму житті, тому й донині пам'ятаю назву цього корабля. У першій половині 1940 р. опинився я зі своїми батьками в Станиславові, що тоді нагло перейменували його чомусь на Станіслав, і тут кінчав навчання в середній школі № 10. 70 відсотків її учнів становили жиди. Української мови навчав нас завпед школи Проценко з Наддніпрянщини, але літературу викладав нам місцевий українець, прізвища якого, на жаль, не пам'ятаю. Дперва в січні 1940 р. в західних областях України почали впроваджувати радянську програму в школах. На березневі святкування Шевченка мені доручено приготувати та виголосити святочний реферат. З цієї нагоди вчитель літератури позичив мені зі своєї домашньої бібліотеки книжечку “Великий народний поет”, що її ще в 1911 р. написав уродженець Полтави майбутній міністр освіти РФССР Анатолій Луначарський. Мабуть, мій реферат привернув увагу оперативників з НКВД. Викликали пізніше мене на “участок” НКВД, завдавали наосліп різні питання про якусь там ніби мою участь в антирадянському русі. Пізніше, в червні 1940 р., моїх батьків вивезли на Сибір, а я остався, бо випадково не було мене вдома.

Виявилось, що “Луначарський” – це маленький товарно-пасажирський корабель. У трюми корабля через люк розміром десь так 5 м x 5 м, навантажили якісь там товари, мабуть харчові продукти, все це прикрили настилом-помостом і оставили для нас простір розміром біля 8 м x 8 м, висотою зо три метри. “Під дахом” знайшовся, отже, тільки пояс шириною біля 3 метрів. Тут і стояли наші металеві триповерхові койки з брезентовим дном, але без жодних матраців, подушок чи коців. Тих ліжок вистачало тільки на половину в'язнів, так що частина з нас мусила спати на дерев'яній підлозі. Наші валізки та клунки не містилися під

цим триметровим дашком, а стояли вони під люком, під відкритим небом. Тут могли ми оглядати небо вдень і вночі. Біля наших клунків стояли дві параші – велика і мала бочки. На наше щастя, під час подорожі не було жодного дощу, так що наші речі не замокли. Трапилося зате щось гірше, але про це згодом.

Спочатку море було напрочуд спокійне. Кораблі з Ваніна до Магадана, що на Колімі, не пливуть відразу на північ поміж Сахаліном та материком, тому що Татарська протока надто мілка. Мусять вони плисти Японським морем до протоки Лаперуза, що між Сахаліном та Японським островом Хоккайдо, а доперва відтак завертають на північ і пливуть Охотським морем між Сахаліном і Камчаткою.

Параші треба було виносити по стрімких сходах і вилити їх прямо з берега палуби в море. На боці палуби вставили три жердини: дві яко охорона, щоб не впасти до моря, і третя яко “сідало” виходка. Спочатку важко було знайти добровольців до виношування важких параш. Доперва тоді, коли поширилася вістка, що недалеко біля нас пливуть якісь інші кораблі, то цих добровольців було забагато. Солдати, що стояли на палубі над нашим люком, не заперечували, якщо одночасно на палубі появлялося до восьми в’язнів. Вилиття параші до моря було дуже небезпечно, можна було разом з парашею впасти у воду.

У самій протоці Лаперуза чимраз частіше появлялися нові кораблі. Десь так на відстані півкілометра від нашого “Луначарського” неначе стояли на місці масивні брили якихсь кораблів, може, японських чи американських. Споглядали ми на ці кораблі з вільного світу, і в нашому серці клекотіли сумні рефлексії. Уже понад тридцять років активно працює морський шлях масового транспорту рабів ХХ ст. з торговлиць у Ваніні, Находці чи Владивостоку через перешийок Лаперуза при мовчазному спогляданні на це цілого демократичного світу. Чому ж цей світ мовчить, чому ж він нас не боронить, чому такий байдужий?

У декого з нас жеврів план, як би нам усім вийти на палубу та підняти крик. Може, цей “вільний світ”, що, напевно, через

біноклі обсервує наш кораблик, почув би наш крик відчаю? Однак жорстока дійсність говорила, що конвой тільки, мабуть, на це й чекає, щоб потім змусити нас кинутись у море, а там нас підстерігає смерть.

Так десь із півдня плив наш “Луначарський” уздовж шеренги мовчазних морських велетнів, а наші надії на якесь заступництво вільного світу з кожною морською милею меншали.

Ще на пересилці в Ваніні звернувся до нас досить високий та грубий в’язень, що представився бувшим чи то директором, чи то режисером, чи то актором театру або опери в Дніпропетровську. Перед тим у Кенгірі ми щось його не завважили. Пропонував він нам зорганізувати аматорську театральну групу. Не знаю, чому його пропозиція не знайшла відгуку. Мабуть, тому, що представив себе українцем, а по-українськи не вмів говорити, і що репертуар наш мав бути советським. За його могутній голос відразу надали ми йому кличку, мабуть, Баритон чи якусь до цього подібну. Сьогодні з відстані років трохи мені прикро, що ми прийняли його так байдуже. Був це, очевидно, справжній режисер, що поза театром світу не бачив, а на Колімі хотів собі відразу приготувити посаду в КВЧ (культурно-виховній частині). На кораблі Баритон даліше набридав нам своїми проєктами. Згадую про нього тому, що на своє і наше нещастя став він героєм неприємної події.

Після повного нашого виходу з протоки у відкрите море з обрію зникли присадкуваті силуети закордонних кораблів та смуги берегів. Море зробилося дуже неспокійне. Деколи видавалося, що наш кораблик скочується з вічно рухомого хребта морського водяного валу в пропасть глибиною десь зі сто метрів з наміром цілковито зануритися у воду й залягти на дні моря. Але на самому дні цієї пропасти в найбільш критичний момент наш кораблик несподівано вискакував на якусь нову хвилю, що виносила його знову на шпиль водяного хребта. З цього хребта корабель знову поринав у пропасть, щоб із її дна знову вскочити на водяний вал. І так це повторялося без упину, цілими днями і ночами. Це “танцювання” “Луначарського” могли ми безпечно

оглядати з останніх ступенів сходів, що вели з нашого трюму на палубу.

Майже всі в'язні стали відчувати важкі об'яви морської хвороби. Почали ми частіше виходили з парашєю на палубу, щоби там зачерпнути трохи ураганного подмуху свіжого морського солоного повітря. Але важко тут було навіть встояти. Хвилина неуваги – і морська хвиля могла кожного легко злизати з палуби. Деякі з нас узагалі перестали їсти: треба ж було незабаром і так все вибловати. Параші майже цілий час були зайняті: кожного щось постійно млюло, крім цього, багато з нас захворіло поносом.

Я особисто переконався, що найкращим для мене станом є лежання без жодного руху на койці. Брезентове дно ліжка трохи амортизувало постійні коливання корабля. Для зміни стану використовував я кожне виношування параші, щоби на палубі вдихнути зимного повітря та стежити за цирковими піруетами нашого тюремного кораблика.

Одного разу десь посеред ночі збудив нас неабиякий галас. Це на великій параші вмовився наш Баритон. Його блювання було дуже голосне, басове, а при меншій параші мучився худесенький хлопчина-галичанин, що вторував за Баритоном тоненьким, пискливим дискантом. Деякі з нас почали відразу кепкувати: мовляв, от наш Баритон нарешті влаштував добрий концерт – знаменитий дует двох оперних співаків. Інші дотепники почали ще голосніше ображати двох мучеників при парашах. І нагло чи то знервований Баритон сам похитнувся на своїй параші, чи це хтось кинув у нього черевиком – на жаль, такі дотепники бувають навіть у найкращому товаристві – і наш Баритон упав у свою парашу, що разом із ним перекинулась і шттовхнула меншу парашу разом із “дискантом”, що мучився над нею.

Усе, що було в парашах, порозливалось по підлозі, доходячи до наших валізок, клунків, що лежали обабіч. Тоді вже всі ми зірвалися зі своїх місць, кожний з нас старався відсунути своє майно від смердючої рідини. Бідних “концертантів” випроводили на палубу, там їх промили струменями води. Підлогу,

клунки, валізки треба було теж відмивати. Не знали ми тоді, чи то нам плакати, чи сміятися. Сьогодні це легко згадується, а тоді гіркий був би то сміх.

Мали ми досить того непривітливому моря, тому дуже втішилися ми з прибуття до Магадана. Як виявилось, через шторми наша морська подорож тривала на тиждень довше. На березі не було, однак, видно якоїсь нормальної пристані. Крім нас і наших конвоїрів, нікого тут не було. Не видно було теж жодних будівель. Привезли нас на якесь безпліддя.

ЧП

З безлюдного берега моря провели нас у спеціально приготований тимчасовий карантинний лагпункт, у якому замість бараків із нарами стояли військові шатра з дерев'яними помостами без жодних матраців, подушечок чи одіял. У кожному наметі могло вміститися десь так 30 людей, а цілий наш етап начислював біля 400 в'язнів. Лагпункт був огорожений двома рядами колочого дроту з зоною смерті, але нічого цікавого не могли ми побачити. Містився він у маленькій долині, бачили ми довкола нас тільки недалекі пусті горби. Їжу привозили нам ззовні, не було в нас жодної кухні.

Ми виїхали з Кенгіра у червні, і нам не дали жодної теплої одежі. А тут у підмагаданському безплідді, в кінці вересня вночі появилися сильні приморозки. Під час сну звивалися ми в клубки, щоби якимось себе зігріти. Удень виходили грітися на сонці, але його промені гріли так слабенько, що при найменшому вітерці мусили ми зватися за брезентові стіни наметів.

Почали ми масово хворіти. Я дістав гарячку. Не відвідували нас тоді жодні лікарі, не було тут жодної бібліотеки. Дійсно були ми добре ізольовані не тільки від вільного зовнішнього світу, але й від гулагівської в'язничної братії. Мабуть, начальство Берлагу (Берегового лагєру – таку назву мало управління лагєрів для політв'язнів на Колимі) вважало, що ми якісь страшні бунтівники й можемо викликати повстання і на Колимі. Бо ж таку інформацію про нас, напевно, передав до Магадана і Степлаг,

і ГУЛАГ, щоби приховати свої злочини – убивство соток безборонних жінок і мужчин.

Начальство Берлагу видумало нам нове цькування, і то без жодних доказів, адже ніхто з нас не був суджений за якісь справи в Кенгірі. Не тільки не були ми суджені, але нікого з нас нікуди не викликували на якісь допити. Ми вже три місяці в подорожі, а тут на суші знову влаштовують нам ненормальні умови.

Від гарячки врятував мене наддніпрянець Скрипка, що був колись нашим фельдшером на будові в Кенгірі й попав разом із нами на цей штрафний етап. Давав він мені якісь таблетки, і по кількох днях їх заживання гарячка спала. Але по кількох тижнях спання в шатрі в мене появилася пам'ятка: простудив я ділянки між червеною порожниною та легеньми. Відтак вони зрослися разом, що дуже утруднювало мені дихання. Але в нещасті буває і щастя: моя нова хвороба спричинилася до того, що пізніше лікарська комісія признала мене непридатним до праці на Колимі.

Щойно десь на початку жовтня перепроводити нас до лагпункту з нормальними лагєрними бараками, але далше були ми на карантині. Не було серед нас інших в'язнів. Одержали ми матраци та одіяла, але далше не видавали нам зимової одежі. Мали ми вже свою кухню, власного фельдшера. Став ним Скрипка. Дали нам і спеціальну працю – будову приміщень під магазини вибухових матеріалів, призначених для шахт. Для безпеки ці магазини закладено далеко від міста Магадана. Мали вони мати й свою власну морську пристань. Знайшлися між нами й бригадири, але праця йшла дуже мляво. Будинки магазинів мали бути витривалі на землетруси та вибухи. Цегляні стіни мали щокілька метрів зв'язуючі залізобетонні стрічки, які мали убезпечити стіни перед зруйнуванням від сильних поштовхів ґрунту.

Одного дня в середині тижня, десь після двох годин праці на будові, почалася злива, й то так сильна, що всі примітивні доріжки між будинками, що будувалися, змінилися у рвучі багатоводні потоки. Яка-небудь праця на будові була неможлива.

Начальство постановило відпровадити нас до лагєру, з чого ми дуже втішилися, хоча всі були мокрі, як хлюпці, й довго мусили сушити свою одежу.

Навіть для лагєрників в ССРСР існувало якесь правило, що під час дуже поганої погоди не виводять до праці на зовні. Була якась шкала здобутку градусів морозу та балів сили вітру, що дозволяла “актування” такого дня. У Кенгірі за 5 років мого перебування було кілька таких днів. Оплачував їх для Степлагу трест “Казмедьстрой”, і ніколи ми тих актованих днів у неділі не відробляли. Можливо, що начальство Степлагу знало наші настрої і воліло не викликувати вовка з лісу, щєбто боялося, що це може стати причиною лагєрного страйку.

Але тут, на підмагаданському лагпункті, панували інші порядки. Найближчу неділю без жодного попередження начальство оголосило її робочим днем яко відробіток за непрацювання під час зливи в середині тижня. Заки ми встигли порозумітися, половина з нас, наче безборонні овечки, ставилися на вахту “на развод”. Решта осталася в бараках. Начальник лагпункту особисто бігав по бараках та закликавав нас теж виходити на вахту. Ми вдавали, що цього не чуємо. Ті, що були на вахті, не дочекалися нас. Їх пігнали на будову. Тепер через гучномовці начальник лагпункту знову закликав до виходу на працю і одночасно обіцяв не карати тих, що ще тепер вийдуть на вахту. І знову половина з нас пішла до праці. У бараках вперто осталася біля сотки чоловік. Якимсь чудом начальник лагпункту “винюхав” десяток із нас яко “зачинщиків” і наказав наглядачам покликати до нього “на розмову”. У цю десятку попав Михайло Сорока та автор цих рядків.

Виявилось, одначе, а це трапилося мені перший раз в моєму лагєрному житті, що начальник лагпункту почав свою розмову не з криків та погроз, але з просьби, щєб ми пішли до праці, а там можемо нічого не робити, бо ж наша поведінка може спричинити дуже погані наслідки не тільки для нас, але й для нього. Ми ж чемно розповіли чєкістові, що неділя в цілому світі є гарантованим днем відпочинку і що навіть у Кенгірі начальство шанувало це право, а начальник лагпункту тут, під Магаданом,

порушує це право. У відповідь чекіст знову порадив нам для нашого-таки добра взагалі ніколи нікому не розповідати про події в Кенгірі, бо якщо там Степлаг зробив якісь “помилки”, то Москва й так повірить чекістам, а не в’язням. Ми обурилися: це ж не ми стріляли в чекістів – вони в Кенгірі вбивали нас, безборонних, а тут кажуть нам іще мовчати, цебто приховувати злочин! Зніяковілий начальник лагпункту мало не розплакався: мовляв, що він має тепер з нами робити? Та ж тут сталося ЧП, а при виникненні такого ЧП треба ж посилати телеграми не тільки до управління Берлагу, а до ГУЛАГу й самого міністра МВД СРСР. Тоді всі ми запитали розжаленого чекіста, що це за таємниче “че-пе”. Цей же здивовано вигукнув: “Як то, ви, старі лагєрники, не знаєте, що це таке ЧП?! Так це “чрезвычайное происшествие” або “чрезвычайное положение” (надзвичайний стан). Тепер-то всі ми голосно розсміялися: мовляв, не треба було пхатися в чекісти і що нас усе це не обходить, бо ми тут намагаємося тільки оборонити куці права рабів, що їх чомусь начальник лагпункту вважає за якесь там “че-пе”.

Зніяковілий чекіст зітхнув і почав писати протокол допиту, в якому вказав, що ми не вийшли до праці через “религиозные предубеждения” (релігійні упередження) і що відбудемо кару 5 днів карцеру, але наразі мусить для нас цей карцер приготувати в іншому лагпункті, тому що нас забагато. До праці в неділю ми не пішли і в жодному карцері не сиділи. Начальник лагпункту, мабуть, не вислав телеграми до Москви. У Кремлі тоді йшла боротьба між ортодоксами та лібералами, і чекісти на периферії потерпали за свою дальшу судьбу. Наші слова про права в’язнів мусіли його збентежити.

По якихсь десяти днях після нашої дискусії з начальником лагпункту цілий наш етап перевели до великого лагпункту в місті Магадані. Дперва тепер могли ми викупатися, піти до лікаря. Видали нам зимову одєжу. Тут ми по чотирьох місяцях ізоляції нарешті зустрінулися зі старими політв’язнями Берлагу. Почалися розмови з новими знайомими.

БОРОТА БЕРЛАГУ

Лагпункт на кілька тисяч політв’язнів знаходився десь у центрі Магадана. Зовнішня огорожа була обложена дошками, і важко було встановити топографію околиць лагєру. Був я в Магадані десь один місяць. На зовнішніх роботах був тільки кілька днів, не цікавився планом міста, тому нині мені важко щось про це розповісти. Лагпункт цей займався будівництвом у самому місті Магадані та одночасно становив пересилку для етапів політв’язнів у глибину Колимського басейну.

Баракы, нари були стандартного гулагівського зразка, але зате в коридорчику кожного барака була вбиральня та вмивальня. Бараків на ніч не замикали. В’язнів вечером не примушували виходити назовні на перевірки, але числили сплячих на нарах. Великою і милою несподіванкою була для нас лазня. Працювала вона вдень і вночі, й можна там було митися кожному в довільний час. Неприємною зате була їжа. На Колиму привозили все сушене – рідинні консерви не витримали б морозу. Капусняк із сушеної капусти був такий несмачний, що ніхто з кенгірівців не міг його й проковтнути. З примусом їли ми теж несмачне пюре із сушеної картоплі. Старі колимчани, однак, до цього привикли. Лагєрники заробляли тут значно більше, ніж у Кенгірі. Кліматичний коефіцієнт тут становив, мабуть, 2,5 – 3,0, а в Кенгірі тільки 1,4. На Колімі в Берлазі цілий час діяли “зачоти”, цебто зменшували строк за перевиконання норм. У Кенгірі ніколи таких заліків для політв’язнів не було, і впровадження заліків було одним із домагань нашого страйку.

Возили нас близько тижня на будову якогось нового кварталу міста. У Магадані вже була справжня зима, сніг та морози. Тоді-то перший раз побачили ми вантажні автомашины, пристосовані до важких морозів. Кожна вантажна автомашина була накрита брезентовою будою. Усередині – чотири лавочки для в’язнів, дальше – маленька залізна піч, що її обслуговували в’язні. Комин цієї печі виходив через брезентову стелю буди назовні. Перед пічкою була стіна висотою десь один метр, дерев’яна або з залізних прутів. Перед цією огорожею – лавочка для солдатів.

Під час їзди найбільш наражені на холод були якраз конвоїри, але вони були одягнені тепліше. У кабіні водія автомашини теж була маленька пічка. Комин її виходив через діру у віконці правих дверей кабіни. По вулицях Магадана всюди їздили обладнані таким чином машини. Мабуть, так виглядав і транспорт для “вольняжок”, тільки без конвоїрів.

Наша автомашина завжди переїжджала центром міста біля якоїсь великої крамниці. Був це, напевно, магаданський універмаг. Майже завжди перед входом до крамниці на сходах лежав якийсь п'яниця попри мороз та сніг. Покупці не звертали на нього жодної уваги, вони його або обминали, або переступали. Міліція також на це не звертала жодної уваги. Таке оп'яніння, мабуть, належало до місцевих звичаїв Колими.

А в лагері діялися великі зміни. Почали впроваджувати певні полегші, причому деякі з них узгоджувалися з нашими страйковими вимогами в Кенгірі. Приготовляли звільнення політв'язнів, суджених у віці до 18 років, т. зв. “малоліток”. Звільняли багато колимських політв'язнів по вчисленні заліків за перевиконання норми. Приготовляли звільнення тих, що служили в німецьких військових чи поліційних формуваннях, і то “со снятієм судимості”. Не були звільнені тільки ті, яким доказано вбивство цивільного населення. Цікаво, що звільняли відтак цілковито бувших поліційнтів, але бувшим цивільним працівникам допоміжної адміністрації часів німецької окупації строк зменшували тільки наполовину. Таким злочинцем вважали, наприклад, урядовця райуправи, якому було приказано зробити список всіх мешканців від 17 до 45 року життя, бо з цього списку вибирали на примусову працю в Німеччині.

Почала діяти й угода між ССРСР та Польщею про з'єднання розлучених родин. Хто мав безпосередню родину в Польщі, то родина ця могла домагатися його повороту на батьківщину. У 1945 – 1950 роках у Польщі було засуджено на кару смерти понад 500 учасників українського підпілля. Тих, чий “злочини” обіймали й терен ССРСР, передавали до ССРСР, а тут переважно давали 25 років. Тепер ці передані мали право повернутися в

Польщу, де їх як репатріантів здебільша звільнювано з тюрми. У Магаданському лагпункті вже зібрали кілька десятків і українців. і поляків, які мали бути передані до Польщі. Тоді я зустрів Всеволода Пшеп'юрського. Мої батьки після війни повернулися з Сибіру в Польщу, але про це я довідався доперва в тюрмі, а в слідстві до цього не признавався. Не мав я їхньої адреси, тому не міг їм написати, щоб клопоталися про мене. Справа реєстрації для відправки у Польщу відбувалася якраз тоді, коли нас місяцями возили етапом. Таким чином мусив я ще сидіти чотири роки.

Узагалі, полякам було значно легше в порівнянні з народами ССРСР. У 1941 – 1942 роках багато поляків завдяки армії Андерса з лагерів видісталось до Ірану, а відтак на Захід. У 1943 році знов багато поляків звільнено з лагерів, щоб потрапити до дивізії Костюшка. В 1945 – 1946 роках масова репатріація поляків з ССРСР охопила теж дуже велику частину засланих. У 1952 і 1954 роках відбувалися акції з'єднання розлучених родин, а в 1956 – 1959 роках знову була масова репатріація, що охопила й мене та допомогла мені відістатися на волю.

Серед старих колимчан чимраз частіше появлялися слова надії, що надходять нові часи, часи змін і що ті часи мусять охопити і справжніх політв'язнів. Випускають чужинців, przygotowляють звільнення для тих, що служили німецькій армії, а справжніх політв'язнів, передусім українців та литовців, щось не думають звільняти. Магадан жив тоді сподіванням волі, а тут наш кенгірський етап przygotowляють на нову, гіршу каторгу. Призначили нам штрафний лагпункт у м. Усть-Нера, на працю в шахтах. Усть-Нера – місцевість при усті річки Нера до річки Індігірка, що лежить біля 800 км на північний захід від Магадана, вже на території Якутії, на віддалі біля ста кілометрів на північ від міста Оймякон, світового полюса холоду. Таку пімсту вигадав для нас ГУЛАГ, щоб затерти свої злочини в Кенгірі.

Але перед виїздом на полюс холоду почала діяти лікарська комісія. Очоловав її майор лікар Райх – жид, що не укривав своєї симпатії до європейців-неросіян, у першу чергу до українців та поляків. Та ж це минув тільки рік чи два від кремлівського

цькування “сіоністів”. У советській пресі почали появлятися статті приблизно з такими заголовками: “Українські буржуазні націоналісти та єврейські сіоністи союзники в боротьбі проти радянського народу”. Очевидно, що такі статті не могли не викликати зацікавлення багатьох жидів-лікарів, що працювали в управліннях лагерьів, до тих “українських буржуазних націоналістів”, що тисячами мучилися на каторгах.

Комісія була ретельна. Виявилось, що вийшов наказ про звільнення з лагерьів невиліковно хворих. Наразі всіх такого роду зібрано з цілого Берлагу в Магаданському лагпункті, щоби потім перевезти їх на “курортні” місця в південному Сибірі, щоби до сибірських спецлагерьів. До цих невиліковно хворих попав і я. Рентген виразно показував зрощення оболонок легень та черева, що утруднювало нормальне дихання, а крім того, появилася у мене гіпертонія. Зрощення оболонок легень та черева – це, мабуть, була пам’ятка з місячного карцеру в пивницях тюрми на Лонцького у Львові, підсилена проживанням у карантинному наметовому лагпункті по приїзді на Колиму з Кенгіра.

Доктор Райх розпитував мене про моє походження. Коли довідався, що я в 1930 – 1933 роках вчився у Стрию (я доїжджав щоденно поїздом до Стрия та ходив там до 3 і 4 класи “повісхної школи” та до 1 і 2 класи гімназії), конечно хотів довідатися, чи я пам’ятаю маленьку крамничку на такій-то вулиці, бо це ж крамниця його батька. Якось я відтворив у своїй пам’яті цю крамничку, і так став я (хто ж це міг сподіватися?) у мріях чекістського лікаря зі страшної Колими якоюсь частиною його дитячої щасливої Аркадії в Стрию. Це перший раз чекіст заговорив до мене, як людина до людини.

На етап невиліковно хворих до Колими попало біля 400 політв’язнів, причому близько одної четвертини цього етапу становили в’язні кенгірського штрафного етапу, щоби біля ста людей. З кенгірчан, крім мене, попав туди, між іншим, Михайло Сорока, його товариш по лагерній справі Володимир Короташ, а зі старих колимчан – визначний діяч нашого руху Володимир

Горбовий, Павло Мерцало зі Львова, Микола Круківський з Києва, поляк-ігумен о.о. езуїтів з Пінська – дуже шляхетна людина, жид Смольський із Польщі та інші. Зі всіма ними я ще проживав півроку в лагері інвалідів у Сибірі, біля Братська і в інших лагпунктах Озьорлагу. Про них я розповім докладніше в інших своїх спогадах, які мрію назвати “На трасі Тайшет – Лена (1954 – 1959)”, тому що спогади ці вже не можна зв’язувати з Кенгіром.

Довелося нам прощатися з Колимою. Колимські лікарі не допустили знищення нашого здоров’я в шахтах Усть-Нери. Старі колимчани запам’ятали нас не за нашими споминами про Кенгірське повстання, а за цимбалами нашого гуцала Цимбаліста, що тут, у Магадані, теж влаштував свої концерти. Така-то судьба героїв переможних чи трагічних баталій.

На цьому кінчаю свої кенгірські спомини. Уже пізніше я довідався, що мій кенгірський бригадир лемко Василь Лепак із села Пантна вийшов на волю таки в 1954 р., працював майстром, але незабаром згинув в нещасливому випадку: переїхала його автомашинка. Кенгірські дівчата здебільша вийшли на волю в 1956 р. Більшість нашого штрафного етапу таки попала до шахт в Усть-Нері, одержували ми від них листи.

Для повного відтворення подій у Кенгірському лагері треба було б знайти спогади в’язнів Кенгіра перед 1949 роком та по 1954 році. А якщо ще хтось інший напише свої обширні спогади з часів підготовки страйку та самого страйку, то колись, може, появиться велика монографія, а може, й фільм про Кенгір за часів панування ГУЛАГу.

ЯКЩО ПРО НИХ ЗАБУДУ...

Переговори про видрукування моїх кенгірських спогадів тривають цілими роками. Це дало можливість доповнити їх свого роду післямовою. Проживаю в Польщі. У советських спецлагерах поляків було небагато, але їхні спомини про перебування в лагерах появляються часто. Про українців у лагерах пишуть здебільша недружелюбно або взагалі нічого не

згадують. Одначе трапляються винятки. У 1990 р. в Польщі появилися лагерні спогади Гражини Ліпінської під заголовком “Якщо про них забуду...” Часто приязно в них згадуються українки, між іншими й одна з учасниць Кенгірського повстання.*

У 1945 р. п. Ліпінська була в'язнем лагпункту Сухобезводна десь біля Новосибірська. “Попадаю, – пише вона, – на рільничо-овочевий пункт. Голоду поки що немає: по літніх жнивах та осінньому збиранні плодів усі покушують, жують сухі зерна збіжжя або сиру городину. У день мого прибуття приїхав зі Львова етап українців із сіл східного Прикарпаття та Львівщини. Тутешні блатні визначили їх коротко: “бандеровські бандіти”. Новоприбулих мужчин включили відразу до робочих бригад, на жінок не вистачило, мабуть, часу. Маємо, отже, кілька днів свободи. Українки в більшості молоденькі, вимучені важкими слідствами, але, не зважаючи на це, веселі, свіжі, вродливі. Привертають до себе увагу місцевих придурків, що безперестанно до них заглядають, оцінюють нас і привітно розмовляють з наміченими красунями. Але дівчата висміюють своїх залицяльників. Є вони на диво поважні та гордовиті...”

Оповідать про свої справи, радяться, слухаються у всьому. Вони греко-католички, отже, проказуємо спільно молитви. Так мені з ними добре, як перед вісьмома місяцями з польками з Мінська...

Аня та Оля взяли від своєю опіку шістнадцятилітню Ярусю. На противагу до інших розсміяних українок дівча сумне, жалогідне, перелякане. “Колись була весела, щебетлива, як щиглик. Пододало її прокляте слідство,” – говорить Аня та оповідає понуру пригоду Ярославі.

Батько Ярослави та її троє братів були активними учасниками антисоветського руху Бандери. Яруся про все це знала, знала місце побуту батька, братів і їхніх товаришів, але п'ятнадцятилітню дівчину сім'я не залучала до конспіраційної діяльності.

Не зважаючи на це, МГБ заарештувало Ярусю... На слідстві... вирішили застосувати інші методи та відіслати її до іншої тюрми. Двоє стражників провадило дівчину з одного до другого села. З лісу вибігло кілька бандерівців. У результаті стрілянини впали оба стражники. Визволена Яруся кинулася радісно на шию одного з визволителів. Але партизани були до неї строгі: думали, що це Яруся навела на них емгебістів. Не хотіли вірити її задоволенням, що була арештована, що погрожували їй розстрілом. Тоді впала у відчай, покликала на свого батька та братів, на їхні заслуги перед українською партизанкою й, переказуючи їхню адресу, додала:

– Можете йти до них – все про мене дізнається.

Бандерівці веліли Ярусі підписати, що її слова правдиві. Відтак засвістіли з задоволенням. На цей свист повставали начебто вбиті стражники. Доперва тоді мала дівчина зрозуміла, що попала у пастку, що видала своїх найближчих у кігті ворогів”.

Як цей епізод нагадує нам пригоду голови ради із села Стратин, що я її описав на початку своїх спогадів!

У 1954 році п. Ліпінська перебувала в одному з лагпунктів Озьорлагу, що на залізничній трасі Тайшет – Братськ – Лена.

“У липні 1954 р., – пише вона, – в колонію, на якій перебуваю, приїжджає новий численний етап тільки молодих лагєрниць. Конвоїри з собаками перепроводжають їх через нашу зону аж до буру. “Навіщо ці конвоїри та собаки?” – морочимо собі голови. Бури відокремлені від нас додатковим дерев'яним плотом та колочими дротами. За що їх так карають? Не можемо навіть з ними розмовляти, тому що барак закритий на висячий замок. Хліб та харчі заносить їм наглядяч. Прямо дивацтво.

А по двох днях нарядчиця, неначе нічого й не було, виводить їх із буру, приділяє до різних робочих бригад і до відповідних бараків. Тепер уже все про них знаємо. Оповідать цілу ніч. А ми слухаємо їх зі збудженням і так сильно переживаємо те, про що нам говорять і про що нас інформують, неначеб від цього залежала судьба наша й усіх в'язнів. Дівчата приїхали з Казахстану, зі спецлагєру Степлаг, де в місцевості Кенгір у травні

* Grażyna Lipińska. Jeśli o nich zapomnę. – Wydawnictwo “Spotkania”. – Warszawa, 1990 r.

1954 р. вибухнув бунт, що тривав 6 тижнів... У Кенгірі було два табори чоловічі та один жіночий, разом 8000 людей (щось не узгоджується з моєю оцінкою – В.П.). Лежали відділені мурами і колючими дротами під високою електричною напругою (сумніваюся, що ці дроти були під електричною напругою – В.П.). Одного ранку ув'язнені жінки почули гук розбиваного муру та голоси мужчин із чоловічого лагпункту:

– Жінки, не виходьте до праці! Ми оголосили страйк!”.

Дальше п. Ліпінська переповідає про знані нам події, але переказані інформації змінюють трохи свій кшталт, а деколи й факти.

Читаємо далі у спогадах: “Дисципліна була зразкова, дотримувалися її навіть битовики, яких було біля 300”. Знаємо, однак, з моїх спогадів, що після першого дня страйку осталося їх десь 30 осіб і не могли вони мати якого-небудь впливу серед десятків тисяч політв'язнів. Дальше п. Ліпінська робить висновок, що бунт у Кенгірі серед інших лагерних бунтів був найповажніший, тим різнився від інших, що був добре організований, що тривав найдовше, аж 6 тижнів, що при політичних стояли солідарно битовики, що в акції проти в'язнів держава використала танки, а в інших спецлагерах битовики не хотіли єднатися з політичними, навіть навпаки, помагали органам влади в подоланні бунтів політв'язнів.

Однак я сумніваюся, що було б так ідилічно, якби дійсно цих триста битовиків таки осталися в Кенгірі на час страйку. Власне, в Кенгірі злагода між політв'язнями була запорукою успіху повстання, а битовики тут, крім першої провокації, може й невміло затіяної “оперуполномоченними”, не відігравали жодної ролі. Та ж ці криміналісти – це був той “позитивний” елемент, що мав нас перевиховати на справжніх советських людей.

Про Кенгір колись напишуть історики. Може, будуть вони робити неправильні висновки, як це зробила п. Ліпінська на основі неповних спогадів наших дівчат із Кенгіра.

Метою моїх спогадів було передусім докладно відтворити такі величні і такі трагічні кенгірські події. Бентежить мене,

однак, майже повне мовчання вільного світу про Кенгір, коли так часто згадують Аушвіц, Берлінський мур, повстання Варшавського гетто, атаку танків на демонстрацію велосипедистів на площі в Пекіні... Чому нічого не говорять, як майже нічого не кажуть і про голодомор в Україні в 1932 – 1933 роках? Чому?! Не хочуть дратувати можновладців з Кремля та наслідників генералів з Луб'янки?

Спецлагери в ССРСР

Назва	Дата заснування	Адреси управлінь
Особлаг № 1 МІНЛАГ	28.02.48	ос. Інта, Комі АССР
Особлаг № 2 ГОРЛАГ	28.02.48	м. Норильськ, Красноярський край
Особлаг № 3 ДУБРАВЛАГ	28.02.48	ос. Явас, Мордовська АССР
Особлаг № 4 СТЕПЛАГ	28.02.48	м. Караганда, Казахська ССР, Джекказганський р-н. – ос. Рудник, –ос. Джекказган, – ос. Кенгір
Особлаг № 5 БЕРЛАГ	28.02.48	м. Магадан, Хабаровський край
Особлаг № 6 РЄЧЛАГ	27.08.48	м. Воркута, Комі АССР
Особлаг № 7 ОЗЕРЛАГ	07.12.48	м. Тайшет, Іркутська обл.
Особлаг № 8 ПЄСЧЛАГ	05.09.49	м. Караганда, Казахська ССР
Особлаг № 9 ЛУГЛАГ	10.10.49	Карагандійська обл. – ос. Долінское, – ос. Спасекій
Особлаг № 10 КАМИШЛАГ	30.04.51	м. Омськ, Кемеровська обл. – ос. Ользерас
Особлаг № 11 ДАЛЬЛАГ	24.04.52	Казахська ССР, Павлоградська обл. – ос. Екібастуз
Особлаг № 12 ВОДОДЕЛЛАГ	25.10.52	ст. Мікунь, Комі АССР

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ ТА АБРЕВІАТУР

ГВШ – Головний Військовий Штаб.

ГОСП – Головний Осередок Пропаганди ОУН.

ГУЛАГ – Главное Управление Лагерьей (Головне Управління Лагерів ССРСР).

ЗУЗ – Західно-Українські Землі.

ЗУНР – Західно-Українська Народна Республіка (Українська держава на території Галичини в 1918-1919 рр.).

КВШ – Крайовий Військовий Штаб УПА.

НТС – Народний трудовий Союз (Російська антисоветська еміграційна організація з центром в Белградв, підтримувала РОА).

ОЗЬОРЛАГ – Озерное Управление Лагерьей (Озерне Управління Лагерів).

ОСУЗ – Осередні Українські Землі (Центральна Україна).

ПЗУЗ – Північно-Західні Українські Землі.

РОА – Русская Освободительная Армия (Російська Визвольна Армія – військові російські відділи на німецькому боці під командуванням ген. Андрія Власова, створена з полонених советської армії, на початку 1945 р. РОА налічувала біля 200 тис. вояків, мала навіть власну ескадру літаків винищувачів).

РОНА – Русская Освободительная Народная Армия (Російська Визвольна Народна Армія – російська бригада СС під командуванням ген. Мечислава Камінського. Брала участь в придушенні антинімецького Варшавського повстання 1944 р.)

СКВ – Самооборонний Купцовий Відділ (Військова самооборона кількох сіл в 1943-1952 роках на території діянь УПА).

СТЕПЛАГ – Степное Управление Лагерьей (Степове Управління Лагерів).

СУЗ – Східно-Українські Землі.

УВВ – Українське Визвольне Військо (добровільні військові відділи, створені з полонених українців советської армії, діяли як допоміжні війська (транспорт тощо) німецької армії, 74 батальйони).

УГВР – Українська Головна Визвольна Рада (Верховний орган українського народу в його революційній боротьбі. Установчі збори УГВР відбулися 11-18 липня 1944 р. біля с. Недільна на Самбірщині).

УНР – Українська Народна Республіка (Українська держава 1917-1921 роках).

УНРА – Українська Народна Революційна Армія (Нова назва “Поліської Січі” від липня 1943 р. “Поліська Січ” під командуванням Тараса Боровця – “Бульби”. Українське повстанське з’єднання діяло на західному Поліссі в 1941-1943 роках, відтак ввійшло до загальноукраїнської УПА).

УПА-ЗАХІД – УПА на території Галичини.

УПА-ПІВНІЧ – УПА на території ПЗУЗ.

Для нотаток

ЗМІСТ

Про автора	5	Останнє прощання	190
Вступне слово	7	Спільна молитва	192
I. ЕТАП ДО КЕНГІРА		Страшний суд	197
СЄМ	8	Буденна війна нервів	203
Голова сільради	13	Паперовий змій	210
Кафа ХХ століття	19	“Взятіє” Кенгіра	215
Та ж це овес!	24	“Парад перемог”	225
Начальник Другого головного управління	30	IV. З КЕНГІРА НА КОЛИМУ	
Дивні пригоди узбека	39	Наш Михайло	228
Степами Казахстану	48	Ми не самі	240
II. КЕНГІРСЬКІ БУДНІ		“Пам’ятаю цей Ванінський порт”	246
Карантин	56	Гіркий то сміх	249
Безпосередня лагерна влада	69	ЧП	253
Спецрежим	77	Ворота Берлагу	257
Доходяга	84	Якщо про них забуду... ..	261
Азербайджанець Намазов	98	Спецлагери в СРСР	266
Три спроби	104	Перелік скорочень та абрєвіатур	267
Перша революція	112		
Важкі втрати	120		
Земляк із Лемківщини	126		
Свят-вечір та цимбали	141		
“Союзпромонтаж”	147		
Другий поєдинок	159		
“Білий клік”	169		
III. КЕНГІРСЬКИЙ СТРАЙК 1954 РОКУ			
“Візьмись під руки!”	176		
Позитивний елемент	179		

Історико-мемуарне видання
СЕРІЯ Джерела до історії українського визвольного руху

Володимир-Ігор ПОРЕНДОВСЬКИЙ
У КІГТЯХ СТЕПЛАГУ

КЕНГІР 1949 – 1954

Спогади

Науковий редактор *Володимир В'ЯТРОВИЧ*
Дизайн обкладинки *Ольга САЛЮ*
Коректура *Ольга ЕЛЯШЕВСЬКА*
Верстка *Андрій ЦИМБАЛ*
Комп'ютерний набір *Марія ГНАТЮК*
Відповідальна за випуск *Ярина ЯСИНЕВИЧ*

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Львів, вул. Козельницька 4, к.406
тел. +38(032)2994515
e-mail: cdvr@ukr.net

Підписано до друку 20.08.2005
Формат 60x84/16 Гарнітура Times New Roman
Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 14,44. Обл. вид. арк. 15,00

Порендовський В.-І.

П 591 У кігтях СТЕПЛАГУ (Кенгір 1949-1954). Спогади. – Львів:
видавництво “Сполом”, 2005. – 272 с., іл.

ISBN 966-665-296-X

Спогади визначного діяча українського визвольного руху, ОУН та УПА
Володимира Порендовського знайомлять читача із важкими буднями українських
політичних в'язнів у сталінських концтаборах. Автор, зокрема, розповідає
про Кенгірське повстання – одне з найбільших повстань в'язнів у системі ГУЛАГу.

Для широкого кола читачів.

ББК ТЗ(2)7-3,013

П591

УДК 94:329.17(47+57)(093.3)